

Садкіна В.І.
Гончаренко О.В.

ГЕОГРАФІЯ

9
клас

ББК 26.8(4УКР)я72
УДК 913(477)(075.3)
С 14

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України № 56 від 2.02.2009 р.)*

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Відповідальні за підготовку до видання:

Бескова Наталія Володимирівна, начальник відділу суспільно-гуманітарної освіти департаменту загальної середньої та дошкільної освіти МОН України.

Гладковський Роман Васильович, науковий співробітник Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОН України.

Експерти:

Беззубцева Валерія Володимирівна, завідувача районним методичним кабінетом відділу освіти Рокитнянської РДА, Київська обл.

Козбур Руслана Андріївна, методист Тернопільського районного інформаційно-методичного кабінету.

Лаврук Марія Миколаївна, доцент кафедри географії України Львівського національного університету імені Івана Франка, кандидат географічних наук.

Лісовський Сергій Антонович, завідувач відділу природокористування та збалансованого розвитку Інституту географії НАН України, доктор географічних наук.

Назаренко Тетяна Геннадіївна, старший науковий співробітник лабораторії географічної та економічної освіти Інституту педагогіки АПН України, кандидат педагогічних наук.

Овсяннікова Людмила Василівна, вчитель загальноосвітньої школи № 58, м. Донецьк.

Себало Олена Володимирівна, вчитель загальноосвітньої школи № 26, м. Житомир.

Садкіна В. І., Гончаренко О. В.

С 14 Географія: Підручн. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. — Харків: Оберіг, 2009. — 288 с.: іл., карти.

ISBN 978-966-8689-09-3

ББК 26.8(4УКР)я72
УДК 913(477)(075.3)

ISBN 978-966-8689-09-3

© Садкіна В. І., Гончаренко О. В., 2009
© Видавництво «Оберіг», 2009

<http://shkilniypidruc.ucoz.ru>

ЯК ПРАЦЮВАТИ З ПІДРУЧНИКОМ

Підручник пропонує нову активну форму вивчення навчального матеріалу. Для опрацювання нової теми потрібно не тільки прочитати підручник, але й виконати завдання, запропоновані у тексті в різних формах. *Бічні вставки блакитного кольору* призначені для самостійної роботи над матеріалом під час вивчення нової теми. Ці завдання виконуються з використанням відповідної карти атласа чи інших джерел інформації (схема, таблиця, малюнок тощо) або ж мають творчий характер. Вони також містять запитання краєзнавчого характеру, які дозволять співвіднести матеріал на різних просторових рівнях — від загальноукраїнського до місцевого.

Географічні задачі призначені для початкового закріплення знань за темою та розширення географічного світосприйняття. За своїм наповненням вони можуть мати як теоретичний, так і практичний характер. Географічні задачі різноманітні за змістом, рівнями складності й творчості. Тема закінчується *контрольними запитаннями*, які узагальнюють матеріал.

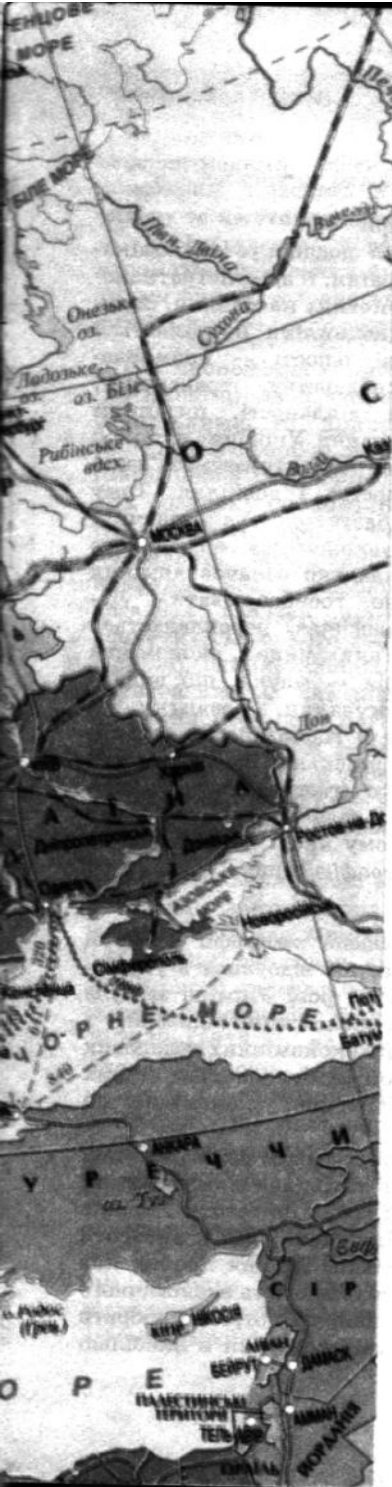
Соціогеографічний практикум — новий тип завдання, який ставить за мету розкрити зв'язок матеріалів навчального курсу із реаліями сучасного життя. Як правило, відповідь на таке завдання не може бути короткою, уривчастою та однозначною. Завдання практикуму — викликати цікавість до проблеми, спонукати до дискусії, обговорення, вміти довести свою точку зору, обґрунтувати особисте бачення розв'язання проблеми. Виконуючи завдання соціогеографічного практикуму, скористайтесь порадами батьків або інших дорослих.

Наявний у підручнику ілюстративний матеріал (схеми, малюнки та фотографії) теж потрібно розглядати як нетекстові елементи, які несуть дидактичне навантаження. До цих складових підручника додано запитання, які доповнюють запропонований матеріал або мають посилання на нього в тексті.

Для повторення опрацьованого матеріалу (якщо розділ великий за обсягом, теми згруповано за логічним принципом) пропонуються запитання за чотирма рівнями складності. Ці *запитання* можуть бути базовими для проведення *підсумкового контролю* або підготовки учнів до нього. Для більш ефективної підготовки до етапу контролю знань та повторення матеріалу призначене резюме за матеріалами теми *«Коротко про головне»*.

Підручник містить *«Термінологічний покажчик»*, у якому вказано сторінки, на яких можна знайти основні поняття курсу. У *«Додатках»* зібрано досить значний за обсягом матеріал статистичного характеру. Особливістю курсу *«Економічна та соціальна географія України»* є те, що для вивчення більшості навчальних тем потрібні нові статистичні дані, які з часом стають застарілими, тому рекомендується використовувати матеріали сайтів Інтернету, перш за все сайту Державного комітету статистики України www.ukrstat.gov.ua.

Бажаємо успіхів у навчанні!

РОЗДІЛ І

УКРАЇНА НА КАРТІ СВІТУ

ТЕМА 1
ЕКОНОМІКО-ГЕОГРАФІЧНЕ
ПОЛОЖЕННЯ УКРАЇНИ

ТЕМА 2
АДМІНІСТРАТИВНО-
ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ

ВСТУП

1. Предмет економічної і соціальної географії

Економічна і соціальна географія України досліджує економіко-географічне і геополітичне положення країни, її адміністративно-територіальний устрій, характеристику населення. Знач-

Зобразить у вигляді схеми або малюнка «дерево географії». Науки про Землю — це коріння дерева, стовбур — інші підрозділи фізичної географії, крона — економічна і соціальна географія. Гілки крони становитимуть частини економічної і соціальної географії. Поміркуйте, які з наук доречно зобразити у вигляді ліан (виноградної лози), що переплітаються з кроною дерева, але не з корінням.

на увага у вивченні цієї дисципліни приділяється географії господарської діяльності — промисловості, сільському господарству, транспорту, зовнішньоекономічній діяльності, питанням економічного районування України, а також розкриттю екологічного аспекту взаємозв'язків населення, господарства і довкілля. Тому ця дисципліна базується на фізичній географії. Термін «економіка» — грецького походження і буквально означає «вміння вести господарство, господарювати». Латинське поняття «societas» перекладається як «суспільство». Таким чином, економічна і соціальна географія — наука, що вивчає закономірності формування, розвитку та розміщення населення й господарства країни. У рамках економічної і соціальної географії виділяють *економічну географію* (географію промисловості, сільського господарства, транспорту), *соціальну географію*, *географію населення* (у тому числі демографію та етнографію), *політичну географію*, *медицину географію* тощо.

2. Актуальність курсу

Актуальність курсу економічної та соціальної географії України значно зросла у зв'язку з докорінними змінами, що відбулися в українському суспільстві за останні десятиріччя. У 1991 році Україна здобула незалежність, що сприяло вибудовуванню нових економічних відносин.

З того часу почався перехідний етап соціально-економічних складових суспільства від планової економіки до ринкової. Відбулися злам старих суспільних відносин та створення нової політичної, економічної та соціальної систем.

Подібні перетворення супроводжувались загостренням демографічних проблем, розривом традиційних економічних зв'язків, значним падінням виробництва, погіршенням екологічної ситуації тощо. До того ж Україна як самостійна держава повинна не тільки відшукати, але й вибороти своє місце у світі, де керують закони конкуренції. Знання про те, яке місце посідає наша країна у системі світового суспільного та економічного розвитку, дозволить краще усвідомити, який напрям потрібно вибрати Україні для ефективних перетворень, які галузі економіки є найбільш

перспективними. Об'єктивні знання та орієнтація на краці світові показники дозволять Україні перетворитися на державу економічно сильну та політично впливову.

Зорієнтуватись у великому обсязі інформації, систематизувати її допоможе навчальний курс економічної та соціальної географії України. Таким чином, *головне завдання курсу* — вивчити окремі сторони життя суспільства та господарства, щоб знати, як його покращити.

3. Економічна і соціальна географія в системі наук

Економічна і соціальна географія тісно пов'язана з багатьма суспільними та природничими науками. Простежується зв'язок географії з історією, правознавством, геополітикою. Фізична географія (насамперед географія природних ресурсів) є фундаментом для розвитку економічної і соціальної географії. Науки про Землю (геологія, тектоніка, геоморфологія тощо) пояснюють походження й розміщення корисних копалин, які є сировинною базою для розвитку багатьох галузей промисловості. Закономірності розвитку сільського господарства можна пояснити, тільки скориставшись знаннями кліматології, ґрунтознавства, ландшафтознавства. Для розміщення транспортних магістралей важливі орографія (розміщення форм рельєфу та їхня характеристика), гідрографія тощо. В економічній географії дуже важливим є екологічний аспект — взаємозв'язки населення, господарства і навколишнього середовища.

Поясніть, як пов'язана економічна і соціальна географія з такими науками, як фізика, хімія, математика тощо. Наведіть приклади.

4. Вітчизняні вчені економ-географи

Одним із засновників української економічної географії був **Павло Платонович Чубинський** (1839—1884). Він очолював експедицію Імператорського Російського географічного товариства, яка досліджувала етнографію України, Білорусії та Молдавії. У 1872—1878 рр. на основі зібраного матеріалу він видав наукову працю, яка була опублікована у вигляді економіко-статистичних розробок, де розглянуто питання народних промислів, торгівлі хлібом, солеваріння, транспортного будівництва. За ініціативою П. П. Чубинського було створено Південно-Західний відділ Імператорського Російського географічного товариства (попередник Українського географічного товариства), в якому він був науковим секретарем та віце-президентом. П. П. Чубинський був відомим українським патріотом, прихильником національного відродження, автором офіційно визнаного українського гімну «Ще не вмерла України».

П. П. Чубинський

С. Л. Рудницький

та організував у Харкові Український науково-дослідний інститут географії та картографії, був його першим керівником. С. Л. Рудницький боровся за незалежність України, її історію, займався популяризацією українознавства. Був репресований та загинув на Соловках.

Загальноновизнаним дослідником у галузі економічної географії був академік АН України *Костянтин Григорович Воблій* (1876—1947). Працював у ВНЗах Києва, був віце-президентом АН України, директором інституту економіки.

К. Г. Воблій — автор одного з перших підручників з економічної географії України (1922 р.), який витримав 5 видань.

Відомий географ *Олексій Тимофійович Діброва* (1904—1974) працював у ряді ВНЗів Харкова, Києва, Ленінграда, завідував кафедрою економічної географії Київського педагогічного інституту, потім — Київського університету. Автор підручників з географії України для середніх шкіл та ВНЗів.

Усьому світові відомий науковець-географ, демограф, картограф, головний редактор 10-томної «Енциклопедії українознавства», надрукованої в Парижі у 1955—1984 рр., *Володимир Михайлович Кубійович* (1900—1985). Професор Українського Вільного Університету у Празі, голова Наукового товариства ім. Шевченка у Європі, він присвятив свої дослідження життю населення й особливостям розвитку господарства Карпат, території й населенню українських земель.

На сьогодні ряд учених нашої країни, а також географи західної діаспори (Р. Дrajньювський, І. Стебельський та ін.) продовжують вивчати й досліджувати економіко-географічні процеси, що тривають в Україні.

К. Г. Воблій

РОЗДІЛ I. УКРАЇНА НА КАРТІ СВІТУ

Тема 1. Економіко-географічне

положення України

1. Поняття про економіко-географічне положення країни

Учені називають географію «наукою про місце». У цьому нестандартному визначенні закладено глибокий зміст. Кожний географічний об'єкт на земній поверхні має своє індивідуальне місце (місце розташування). Розміщення об'єктів на земній поверхні характеризують двома способами:

1. За їхніми географічними координатами відносно градусної сітки (схема 1А).

2. За характером сусідства — просторового відношення даного об'єкта до інших сусідніх. Об'єктами цієї характеристики є суспільні та господарські утворення (країни, підприємства тощо). Таке розміщення об'єктів можна назвати *суспільно-географічним* (схема 1Б).

Існує кілька видів суспільно-географічного положення. Головні з них — *економіко-географічне* та *геополітичне* (або *політико-географічне*).

Економіко-географічне положення (ЕГП) — положення країни на економічній карті світу по відношенню до основних районів і центрів економіки.

Геополітичне положення (ГПП) — оцінка місця країни на політичній карті, характеристика розташування країни відносно центрів політичного впливу.

Положення України відносно інших країн (не тільки прикордонних), центрів економіки, культури, основних транспортних шляхів характеризує її *геополітичне* та *економіко-географічне* положення (схема 1).

Положення міст, регіонів, країн оцінюють як «надзвичайно вигідне», «дуже вигідне», «вигідне або сприятливе», «відносно сприятливе», «мало сприятливе або невигідне». Кожна така оцінка притаманна конкретному виду положення. За одними видами суспільно-географічне положення може бути «дуже вигідним», за іншими — «невигідним».

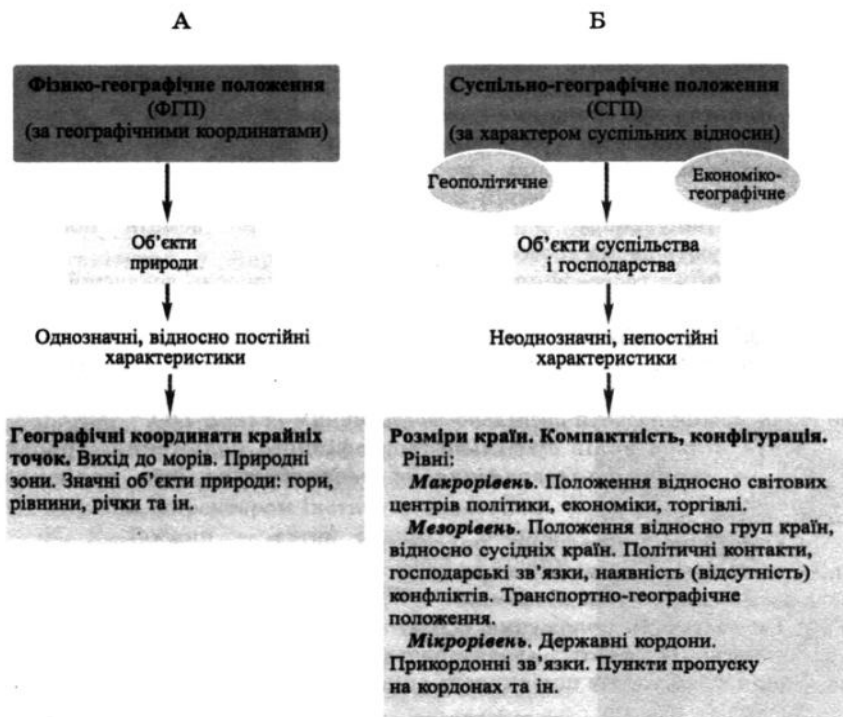
ЕГП переважно визначається транспортно-географічним положенням, тобто транспортними можливостями господарських зв'язків.

Геополітичне та економіко-географічне положення — це категорії *непостійні*, вони змінюються з часом відповідно до історичної ситуації.

Поміркуйте та наведіть приклади, як політико- та економіко-географічне положення пов'язані між собою.

Фізико-географічне та суспільно-географічне положення

У географії для розуміння особливостей положення країн, районів і міст використовують різні рівні (масштаби) оцінок — «макро», «мезо» і «мікро» (із грецької — великий, середній, малий): «макро» означає «увесь світ», «мезо» — «група країн», «мікро» — «країна або її частина». У курсі «Економічної і соціальної географії України» географічне положення характеризують на мезо- і мікрорівнях.

2. Місце України на політичній карті Європи та світу

Україна як *самостійна та незалежна держава* була проголошена 24 серпня 1991 року. З того часу вона посіла гідне місце на політичній карті Європи та світу. За Гельсінкськими угодами 1975 р. територія України є неподільною та недоторканою, її державні кордони — неперушними.

Україна розташована у Східній Європі. Її площа становить 603,7 тис. км² (5,7 % площі Європи). Серед світових держав за площею Україна посідає 44 місце.

Найбільші за площею країни Європи:

Іспанія — 506 тис. км²; Італія — 301,3 тис. км²;

Німеччина — 357 тис. км²; Польща — 312,6 тис. км²;

Франція — 544 тис. км²; Швеція — 450 тис. км².

Послі-
довно
розмістіть
європейські
країни за
площею. Яке
місце посідає
Україна?

Кількість населення України становить 46,1 млн чоловік (на 1 січня 2009 року). За його кількістю Україна поступається тільки Німеччині, Італії, Великій Британії та Франції.

3. Економіко-географічне та геополітичне положення (ЕГП та ГПП)

Економіко-географічне та геополітичне положення тісно пов'язані між собою, тому їхні характеристики невід'ємні одна від одної.

Для ЕГП та ГПП країни важливо з'ясувати, чи збігаються економічні, військово-політичні союзи і релігійні угруповання, до яких входять країни-сусіди. Спільна участь у таких структурах сприяє конструктивній взаємодії країн, тобто є позитивною ознакою геополітичного положення. А належність до різних угруповань обмежує можливості співробітництва із сусідами, що негативно позначається на характері геополітичного положення.

Велике значення для зовнішньоекономічного і політичного співробітництва України мають країни Західної Європи. 27 країн цього регіону об'єднані в міждержавне угруповання — *Європейський Союз* (ЄС). ЄС — найбільш розвинене інтеграційне об'єднання світу, яке має значний політичний вплив, потужний науковий та економічний потенціал, єдину стабільну грошову одиницю.

Геополітичне значення сусідньої країни неможливо оцінити без урахування історичного фактора.

Після розпаду СРСР колишні радянські республіки (крім Естонії, Латвії, Литви) сформували *Співдружність Незалежних Держав* (СНД). Метою співдружності було налагодження економічних зв'язків між незалежними державами на рівноправній основі. З цією метою держави підписали Договір про економічний союз країн СНД. Україна ввійшла до цього союзу на правах так званого асоційованого члена, тобто зі згодою брати участь лише в тих проєктах Економічного союзу, які не обмежують її прав.

Велике значення у формуванні ЕГП та ГПП України має Росія, що є однією з країн з потужним економічним і політичним потенціалом, джерелом паливно-енергетичних ресурсів, яка експортує та імпортує

Користу-
ючись дани-
ми, що розмі-
щені на форзаці
підручника, на-
звіть сусідні кра-
їни України, що є
членами Європей-
ського Союзу. Ко-
ли вони приєдна-
лися до ЄС? Які
країни входять
до СНД?

продукцію у великих масштабах. Наявність тісного економічного, соціального й культурного співробітництва, а також входження до СНД і спільних асоціацій (Чорноморське економічне співробітництво) дають підставу розглядати Росію як дружню країну. У той же час існують певні політичні, економічні та інші розбіжності між українською і російською державами.

Розташування України між Росією та країнами НАТО (Організація Північноатлантичного договору) у військово-політичному плані характеризується як негативне, бо існує можливість загострення протистояння між сторонами. Україна протягом останнього десятиріччя дотримувалася нейтральної політики стосовно військово-політичних блоків, які оточують нашу країну: на заході — НАТО, на сході й півночі — організація колективної безпеки країн СНД. Нині Україна активно співпрацює з НАТО й заявила про намір у перспективі увійти до його складу.

В аналізі ГПП слід враховувати й релігійні чинники. Україна є переважно християнською державою і розташована серед країн християнського світу. Особливість її положення полягає у тому, що східний і північний сусіди належать до православ'я, а в західних провідну роль відіграє католицька церква. У цілому через християнство Україна має духовну спільність з основними цивілізованими державами світу, християнське оточення позитивно впливає на її ГПП.

Значна кількість сусідів позитивно характеризує ГПП країни, оскільки воно передбачає багатоваріативність організації зовнішніх контактів. При цьому ускладнення у відносинах з одним сусідом може компенсуватися більш тісними відносинами з іншими державами.

Країни, що безпосередньо межують з Україною, називаються *сусідами першого порядку*. Від цих країн, у першу чергу, залежать територіальна цілісність нашої держави, непорушність кордонів, можливість взаємодії із зовнішнім світом. Економічне співробітництво таких сусідів є особливо вигідним через територіальну близькість і відсутність третьої сторони у взаєминах. Одним із факторів посилення сучасної інтеграції в Європі стає транскордонне співробітництво, у якому Україна бере активну участь.

Велике значення мають також *сусіди другого порядку*. Ці країни не мають спільних кордонів і реалізують своє сусідство через державу, що межує з кожною із них. Вони часто врівноважують вплив сусідів першого порядку. Через значні розміри і протяжність території Росії багато сусідів другого порядку значно віддалені від України, не мають з нею навіть регіональної спільності.

Одним із параметрів ЕГП та ГПП є довжина кордону між державами, що межують. *Загальна протяжність державних кордонів* України — майже 6500 км, з них на морські кордони припадає 1050 км. Чим більша довжина кордону, тим ширший їх взаємовплив. За цим показником серед

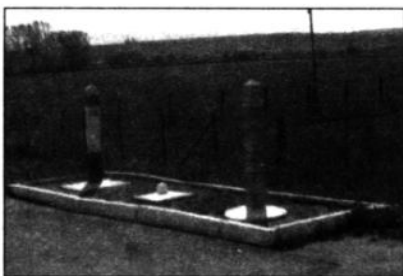
сусідів України першого порядку вирізняється Росія (38 % довжини сухопутного кордону України). Досить велику довжину мають кордони з Білоруссю, Молдовою, Румунією (мал. 1) та Польщею.

Вплив морських сусідів відчувається значно менше, ніж сухопутних (більша відокремленість, послаблення позитивних і негативних властивостей безпосереднього сусідства).

Географічна задача № 1

За фізичною картою України порівняйте лінію кордону Україна–Румунія та кордону Україна–Білорусь:

1. Визначте види кордонів (сухопутний, морський).
2. Обчисліть довжину кордонів. Який кордон довший і на скільки?
3. Через які природні об'єкти проходить кордон? Чи перешкоджають вони зв'язкам між державами?

Мал. 1. Кордон між Україною і Румунією

4. З якою державою в Україні по лінії кордону існують більш сприятливі можливості для прикордонної торгівлі, культурних зв'язків близькоспоріднених етнічних груп, контактів родичів, будівництва доріг, якісного прикордонного контролю, улаштування митних постів тощо?

Користуючись картами атласа, назвіть морських сусідів України. З якими державами наша країна має одночасно морські й сухопутні кордони?

4. Значення транзитних перевезень

Важливою характерною рисою ЕГП України є її *транзитне положення*. Воно дає країні деякі економічні переваги. Широке міжнародне використання шляхів сполучення, трубопроводів, портів, станцій, обслуговуючих виробництв тощо, що обумовлено транзитним положенням держави, надає можливість отримати додаткові кошти і робочі місця. Україна розташована між державами Західної і Центральної Європи, з одного боку, та Росією та країнами Азії — з іншого. Перші мають досить бідні мінеральні й лісові ресурси, а другі є величезними ресурсними базами. Утворюється геополітична вісь схід–захід, на якій розташована Україна. Проміжною ланкою наша держава може виступити й у взаємодії Західної і Північної Європи з країнами Закавказзя, Близького Сходу (вісь північ–південь). У цілому транзитність України є важливим ресурсом її ЕГП (мал. 2). Ефективне подальше використання цього ресурсу пов'язане з будівництвом газо- та

нафтопроводів, організацією масових залізнично-морських перевезень міжнародних вантажів.

Дайте характеристику транспортно-географічного положення України. Країни яких регіонів (мал. 2) можуть скористатися транспортними коридорами, прокладеними по території України?

Мал. 2. Схема стратегічно важливих транспортних напрямків, що проходять територією України

Сучасна Україна має потужний транзитний потенціал. Серед європейських країн Україна посідає третє місце за обсягами транзиту, а в межах СНД поділяє лідерство з Росією. Цьому сприяють вигідне географічне положення та розгалужена мережа всіх видів транспорту.

Географічна задача № 2

Дайте оцінку геополітичного положення України.

За матеріалами періодичної преси, інформаційних телевізійних передач складіть «географію» поїздок, офіційних візитів перших осіб держави. З якими країнами Україна підтримує дружні відносини? Який господарський потенціал мають ці країни? За картою атласа «Зовнішні економічні зв'язки» визначте, чи існують економічні зв'язки між цими країнами та Україною.

У 1996 р. була підписана угода про створення Європейсько-Азіатських транспортних коридорів.

Транспортний коридор — певний напрямок, у якому різними видами транспорту перевозяться вантажі в політичних, економічних і інших інтересах країн, наявність інфраструктури, тобто місць для відпочинку та харчування події, безкоштовно, розвинутих майстрів тощо.

У межах цієї угоди з 1996 р. працює автомобільна поромна переправа Іллічівськ — Поті (планується продовжити до Тбілісі й Баку), а з 1998 р. — залізнична поромна переправа Іллічівськ — Батумі (мал. 3).

Користуючись картами атласа (мал. 2, 3), поясніть, чому Іллічівськ є значним транзитним транспортним центром.

Мал. 3. Залізничний вузол в Іллічівську

По суходолу вітчизняний транспорт працює в системі міжнародних транспортних коридорів: у так званих «Критських коридорах», а також TRACECA («Європа — Кавказ — Азія») і морських МТК «Балтійське море — Чорне море» або «Гданськ — Одеса».

Географічна задача № 3

Користуючись даними про відстані між крайніми точками, зробіть висновок про компактність території України. Порівняйте конфігурацію і компактність території України з територіями інших європейських держав. Оцініть конфігурацію України і країн Європи, умовно прийнявши конфігурацію Польщі за 10 балів, а Італії, наприклад, — за 5 балів. Зробіть висновок про конфігурацію території України порівняно з іншими країнами. *Примітка.* Чим більше конфігурація держави нагадує коло, тим вона компактніша, зручніша для розвитку господарства країни.

Практична робота № 1

Визначте позитивні та негативні риси економіко-географічного та геополітичного положення України. Проведіть на контурній карті лінії державного кордону України та нанесіть на карту назви країн, з якими вона межує.

Контрольні запитання

1. Як ви розумієте вислів: «Політична стабільність є запорукою розвитку держави»?
2. У чому полягає важливість знань про участь сусідніх держав у блоках та угрупованнях? До яких угруповань входить Україна? Назвіть країни-сусідів першого порядку.
3. Охарактеризуйте ЄПІ та ГПП України.
4. Що таке МТК? Чому саме через Одесу проходить МТК?

Тема 2. Адміністративно-територіальний устрій

1. Українські історичні землі

Значні розміри території України і тривалий історичний розвиток зумовили виникнення етнічних земель і етнографічних районів.

Етнічна (історико-географічна) земля — частина території країни, що вирізняється своєю історією, особливостями розвитку матеріальної й духовної культури, традиціями.

Етнічні землі мають різні розміри. Причинами формування таких земель стали відмінності:

- природних умов;
- характеру і видів господарської діяльності населення;
- особливостей побуту, народної архітектури (мал. 4, 5, 6) і традицій народу, який проживає на даній території;
- національної самосвідомості;
- політичної орієнтації.

Етнічні землі не мають чітко виражених кордонів. В історії відомі випадки, коли площі етнічних земель могли збільшуватися або зменшуватися. Кордони етнічних земель не збігаються з кордонами сучасних адміністративних одиниць.

Адміністративно-територіальний поділ (устрій) — поділ території держави на частини (адміністративно-територіальні одиниці), згідно з якими формується система місцевих органів влади.

У дослідників немає єдиної думки з приводу історико-географічного поділу території України. Цей поділ обумовлений природними, політичними, економічними, етнічними та іншими факторами. За

етнічними землями закріпились історичні назви (за класифікацією відомого географа Ф. Д. Заставного).

Запоріжжя — територія південної і південно-східної частини України. Ці землі в XVI—XVIII ст. належали Запорізькій Січі й охоплювали територію сучасних Дніпропетровської, значну частину Запорізької, Кіровоградської, Черкаської і частково Херсонської, Миколаївської, Донецької та Луганської областей.

Мал. 4. Запоріжжя

Мал. 5. Галичина

Мал. 6. Полісся

Волинського. *Волинь* і *Полісся* включають до себе північно-західну частину України (сучасні Волинська, Рівненська, Житомирська і північна частина Тернопільської областей). Землі західної частини Волині разом із Галичиною до об'єднання українських земель 1939 року входили до складу Польщі й мали назву *Західна Україна*.

На крайньому заході України знаходиться *Закарпаття* (Закарпатська область). У межах Чернівецької області в її західній частині виділяють *Північну Буковину*, у східній частині знаходиться *Бессарабія*. До Бессарабії належить і південна частина Одеської області. На південний схід від Галичини й Волині простягнулося *Поділля*, що включає територію Хмельницької і Вінницької областей. *Наддніпрянина* — територія, яка прилягає до Дніпра в середній його течії від Київської до Дніпропетровської областей.

Після Андрусівського договору 1667 р. Україну було поділено між Московською державою та Річчю Посполитою на *Правобережну* і *Лівобережну* частини.

Причорноморський район у центральній частині Південної України називався *Новоросія* (цей район багато в чому збігається з *Таврією*).

Слобідська Україна (*Слобожанщина*) займає сучасні території Харківської, частково Сумської і Луганської областей. Щоб уникнути національного гніту Речі Посполитої, з другої половини XVI ст. на цих землях почали селитися українські селяни й козаки із заходу та центральних частин України.

Територія сучасних Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської областей отримала назву *Галичина*. У середині XII ст. тут існувало Галицьке, а пізніше Галицько-Волинське князівство зі столицею Галич.

Південна частина Івано-Франківської області має назву *Покуття* (кут Галичини).

Назва *Волинь* походить від назви стародавнього міста Волинь (Велинь), яке уперше згадується в 1018 р. Воно розміщене поблизу м. Володимир-

До яких історичних (етнічних) земель належить ваш край? З якого часу відома назва вашої історичної землі? Які особливості вашої історико-географічної області? Територію яких областей охоплює ця історична земля?

Етнографічні райони

Етнографічний район — невелика за розмірами територія, самобуття матеріальна і духовна культура якої сформувалася в умовах відокремленості від навколишніх районів (наприклад, у гірських районах).

Мал. 7. Гуцули

культурою, неповторними традиціями (мал. 7). Гуцульщина славиться високоякісними художніми виробами з дерева (різьба та випалювання) і металу (чеканка), килимарством, гончарством, її жителі — неперевершені лісоруби.

Бойківщина знаходиться в середньогірських районах Львівської, Івано-Франківської та Закарпатської областей. Бойки — представники однієї з етнографічних груп — проживають між річками Сян і Лімниця та між річками Уж і Торець у Закарпатті (мал. 8). Площа Бойківщини — близько 8 тис. км². Деякі вчені вважають, що назва «бойко» походить від імені Бойко, інші відносять походження назви від частого вживання слова «бойє» (в розумінні «так»).

Мал. 8. Бойки

Лемківщина. Назва походить від слова «лем» («тільки»), яке тут часто вживається. Лемки — етнографічна група українців — до XIX ст. мали історичну назву «русини» (мал. 9). Вони заселяють територію між річками Ослава і Попрад та північний захід від річки Сян. Протяжність території — близько 140 км. Площа — 3,5 тис. км². З 1945 року в результаті переселення лемків з території, що відійшла до Польщі, Лемківщина була позбавлена свого корінного етносу. Лемки переважно осіли в Польщі на колишніх німецьких землях, в Україні поселилися здебільшого в західній її частині, а також у крайніх східних областях. Точно визначити кількість лемків неможливо. За останнім переписом на-

селення (2002 р.) у Польщі проживають 60 тис. осіб лемківського походження і лише 5900 лемків. В Україні проживають 672 особи, які належать до лемків (табл. 1). Лемківщина — батьківщина відомого географа В. М. Кубійовича, що був головним редактором 10-томної «Енциклопедії українознавства». Дослідження В. М. Кубійовича присвячені життю населення й особливостям розвитку господарства Карпат, території і населенню українських земель тощо. Визначною рисою лемківської культури є фольклор.

Литвини живуть на півночі Чернігівщини і Київщини (табл. 1). Назва походить від жителів Великого Литовського князівства. Пінчуки (брещуки) та поліщуки переважно проживали у центральній частині Полісся.

Мал. 9. Лемки

Таблиця 1

Чисельність осіб окремих етнографічних груп українського етносу та їхня рідна мова (за переписом населення 2001 р.)

Етнографічні групи	Усього	З них назвали рідною мовою	
		своєї етнографічної групи	українську
Все населення	32417	6766	25292
з них: бойки	131	14	113
гуцули	21400	8	21382
лемки	672	—	641
литвини (з українською самосвідомістю)	22	10	—
пінчуки (з українською самосвідомістю)	—	—	—
поліщуки (з українською самосвідомістю)	9	9	—
русини	10183	6725	3156

Усі етнографічні групи населення, зберігаючи загальноукраїнські національні цінності, і сьогодні мають свою локальну спільність і відмінність від сусідів у мові, побуті, традиціях матеріальної та духовної культури.

2. Історико-географічний огляд адміністративно-територіального поділу України

Формування території України — тривалий, багатовіковий і драматичний процес. Кордони Української держави неодноразово змінювалися, деякі частини країни входили до складу інших держав, тому адміністративний поділ може зазнавати змін (як розміри частин країни, так і назви одиниць). Так, до 1917 року на території тієї частини України, що входила до складу царської Росії, було дев'ять губерній, об'єднаних у три великі регіони: Південно-Західний край (Подільська, Волинська, Київська губернії), Лівобережна Україна (Полтавська, Чернігівська, Харківська губернії) і Новоросія (Єкатеринославська, Таврійська, Херсонська губернії). Губернії поділялися на повіти.

Назвіть території України, які входили до складу інших держав (карта 1). Коли вони були воз'єднані з українськими землями?

Значна частина Східної Галичини, що входила до складу Австро-Угорщини, а потім Польщі, поділялася на воєводства і повіти. З листопада 1939 до серпня 1940 року деякі західноукраїнські землі, які раніше входили до Чехословаччини, Польщі, Румунії та Угорщини, було включено до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки. Протягом тривалого часу українські землі входили до складу Радянського Союзу. Після 1954 року територія нашої країни є незмінною.

Карта 1

Україна у складі Радянського Союзу у 1922 р.

3. Сучасний адміністративно-територіальний поділ України

28 червня 1996 р. було прийнято нову Конституцію України, відповідно до якої Україна є унітарною республікою. Глава держави — Президент, що виступає від її імені. Єдиний орган законодавчої влади — Верховна Рада України. Вищий орган у системі виконавчої державної влади — Кабінет Міністрів.

У складі України — 24 адміністративні області й Автономна Республіка Крим. Автономна Республіка Крим має свою Конституцію, яку затвердила Верховна Рада України. Конституція АРК здійснює нормативне регулювання окремих питань економіки, освіти, культури, раціонального природокористування, що не суперечать Конституції й законодавству України.

Як правило, найбільше місто області є її адміністративним центром. Назви областей повторюють назви адміністративних центрів, але є й винятки: Луцьк — головне місто Волинської області, Ужгород — Закарпатської. Столицею Автономної Республіки Крим є місто Сімферополь.

Кожну область поділено на сільські райони й міста. Сільські райони складаються із сіл і селищ. Розрізняють районні міста (які є адміністративними центрами районів) і міста обласного підпорядкування. Так, Кременіне (Луганська область) — центр однойменного району, а Рубіжне — місто обласного підпорядкування. Дуже великі міста, такі як Київ, Харків і деякі інші, поділено на міські райони. У Києві їх 14.

Міста Київ і Севастополь мають спеціальний державний статус, визначений Конституцією України.

Зміни адміністративно-територіального поділу відбуваються постійно згідно з рішеннями Верховної Ради України. Наприклад, селище міського типу Батурич (мал. 10) 2008 року набуло статусу міста.

Мал. 10. Батурич. Палац Кирила Розумовського

Останніми роками деякі вчені пропонують внести зміни до адміністративно-територіального поділу України, обґрунтовуючи свої пропозиції укрупненням існуючих адміністративних одиниць, зменшенням управлінського тиску та збільшенням ефективності та самостійності у керуванні міськими та сільськими населеними пунктами.

Побудуйте схему адміністративно-територіального поділу своєї області. Наведіть приклади адміністративних одиниць.

Якими історичними подіями відоме це місто?

Географічна задача № 4

1. За адміністративною картою визначте, яка область з названих пар знаходиться північніше: Тернопільська чи Донецька, Львівська чи Харківська, Волинська чи Чернігівська? Яка область розташована східніше: Сумська чи Запорізька, Рівненська чи Чернівецька, Полтавська чи Дніпропетровська?
2. Контури яких областей зображено на малюнку? Назвіть їхні обласні центри. Які з цих областей є прикордонними?

Практична робота № 2

Нанесіть на контурну карту адміністративні одиниці України.

Контрольні запитання

1. Що називають адміністративно-територіальним поділом? Які адміністративні одиниці існували в минулому в Україні?
2. Охарактеризуйте сучасний адміністративно-територіальний поділ України.
3. Що називають етнічними землями, етнічними районами? Назвіть етнічні землі Лівобережжя та Правобережжя.
4. Назвіть етнічні землі України. Чому і де сформувалися етнічні райони?

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ

Україна — держава в Східній Європі. Її площа становить 603,7 тис. кв. км (2 місце в Європі після Росії). Населення України становить 46,1 млн чол. (6 місце в Європі). Територія України досить компактна, що є позитивною рисою економіко-географічного положення.

Сучасні межі України були встановлені 1954 року. Найбільш протяжні кордони з Росією, яка має велике значення у формуванні ЄГП і ГПП України. На значній території наша держава має спільні кордони з Білоруссю та Молдовою. Ці країни входять до складу СНД. Менш протяжні кордони з Польщею, Румунією, Угорщиною і Словаччиною. Ці країни є членами Європейського Союзу й військового блоку НАТО. Надзвичайно важливе значення для зовнішньоекономічного і політичного співробітництва України мають країни Європейського Союзу (ЄС).

Щодо інших світових центрів — США і Японії — Україна розташована достатньо далеко. Таким чином, наша країна має умовно-периферійне геополітичне положення.

Україна має розгалужену систему залізничних й автомобільних шляхів. Її вигідне транспортно-географічне положення широко використовується для

перевезення вантажів і пасажирів (транзиту). Україна бере участь у створенні міжнародних транспортних коридорів, які перетинають всю Європу. Транзит вигідний Україні й державам, які використовують відносно короткий шлях через її територію. Через Росію, Білорусь, Молдову Україна має можливість підтримувати зв'язки з країнами Прибалтики, Причорномор'я й Середньої Азії.

Значні розміри території України і тривалий історичний розвиток зумовили виникнення етнічних земель і етнографічних районів. Межі етнічних земель не збігаються з адміністративними.

У складі сучасної України — 24 адміністративні області та Автономна Республіка Крим, які поділяються на міста і сільськогосподарські райони. Спеціальні статуси мають міста Київ і Севастополь.

ПОВТОРЕННЯ МАТЕРІАЛУ РОЗДІЛУ I

I рівень

1. У якій частині Європи розташована Україна?
2. Назвіть держави СНД — сусідів 1-го порядку, 2-го порядку.
3. Назвіть держави, що межують з Україною по Чорному та Азовському морях.
4. Назвіть держави, що межують з Україною на суходолі.
5. Назвіть відомих українських економ-географів.
6. Що називають етнічними землями?

II рівень

1. Охарактеризуйте адміністративні одиниці України.
2. Дайте визначення поняття «економіко-географічне положення».
3. Дайте визначення поняття «геополітичне положення».
4. Наведіть приклади етнічних земель й етнографічних районів України.
5. Як на економіку України впливають сусідні країни, які входять до складу ЄС?
6. Наведіть приклади магістралей на території України, що мають міжнародне значення. Як їх називають?

III рівень

1. Яку роль відіграє Україна в політичному та економічному житті Європи?
2. Поясніть, як конфігурація та компактність держави впливають на господарський розвиток?
3. Чому господарські й політичні зв'язки з країнами СНД мають велике значення для України? Які з них є основними партнерами України?
4. Дайте короткий історичний огляд адміністративно-територіального устрою України.
5. Чому в Україні багато етнічних земель?
6. Яке значення для економічного розвитку України мають МТК?

IV рівень

1. Назвіть позитивні й негативні риси економіко-географічного і геополітичного положення України.
2. Яке значення для України мають транзитні нафто- і газопроводи, залізничні та автомобільні магістралі? Чи необхідно збільшувати їхню кількість?
3. Доведіть, що вихід до морів є рисою вигідності географічного положення.
4. Як економічний потенціал сусідніх країн впливає на розвиток економіки України?
5. У чому полягає відмінність між етнічними землями та етнічними районами? Складіть алгоритм порівняння цих двох понять.
6. Яким чином природні умови впливають на формування етнографічних районів і земель?

РОЗДІЛ II

НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

ТЕМА 1

КІЛЬКІСТЬ, РОЗМІЩЕННЯ
Й ГУСТОТА НАСЕЛЕННЯ,
ЙОГО ВІКОВА І СТАТЕВА
СТРУКТУРА

ТЕМА 2

НАЦІОНАЛЬНИЙ
ТА ЕТНІЧНИЙ
СКЛАД НАСЕЛЕННЯ

ТЕМА 3

СИСТЕМА РОЗСЕЛЕННЯ
І РОЗВИТОК ПОСЕЛЕНЬ

ТЕМА 4

ТРУДОВІ РЕСУРСИ
І ЗАЙНЯТІСТЬ НАСЕЛЕННЯ

РОЗДІЛ II. НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Тема 1. Кількість, розміщення й густота населення, його вікова і статева структура

1. Відомості про кількість населення в давні часи

Кількість жителів будь-якої країни не є постійною. Вона може збільшуватися або зменшуватися. На кількість населення впливають історичні часи та події, які відбувалися в минулому. У наукових та літературних джерелах не збереглося достовірних відомостей про чисельність населення України у першій половині першого тисячоліття. Вважається, що на початку XIV ст. чисельність населення становила приблизно 4,4 млн чоловік, на початку XVI ст. — 5,2 млн чоловік. Незначний природний приріст населення України у той час пояснюється затяжними війнами, масовими епідеміями, посухами та іншими несприятливими природними явищами. Згідно з оцінками вчених у XVIII ст. на українських землях жило близько 9 млн чоловік, на початку XIX ст. — понад 30 млн чоловік.

2. Населення України у XX столітті

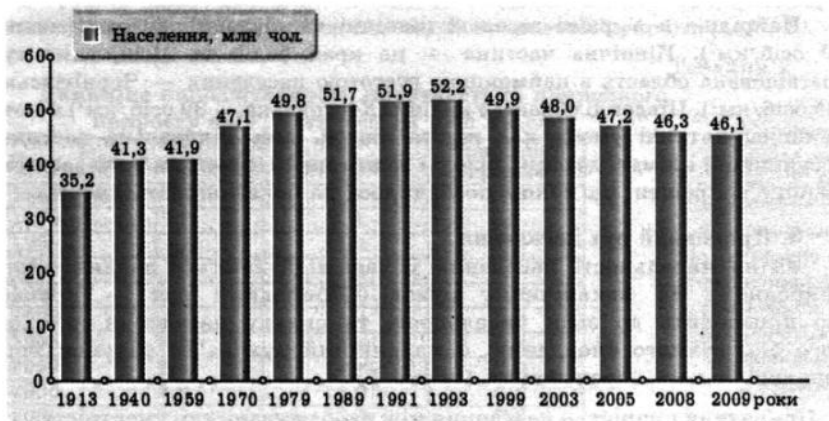
У XX ст. кількість населення України збільшувалася незначними темпами (діаграма 1). Великі втрати населення спричинили такі події, як громадянська війна (1918—1922), штучний голод (1932—1933), сталінські репресії, війна з фашистською Німеччиною (1941—1945). Зменшувалася кількість населення через вимушені, часто примусові переїзди (депортація кримських татар, німців, поляків). Виселялись окремі верстви (заможні, духовенство, інтелігенція), які були не згодні з політикою держави того часу, або ж населення окремих районів (так, після приєднання Західної України до Радянського Союзу цілі села вивозили до Сибіру на поселення або в табори).

У 50—60 роках XX століття відбувався вплив населення через ідеологічні (патріотичні заклики комсомольських організацій) або економічні причини (бажання заробити гроші). Найчастіше впливали обидва чинники (освоєння цілих земель, участь у Всесоюзних комсомольських будівництвах, наприклад, будівництво БАМу — Байкало-Амурської магістралі, освоєння нових родовищ корисних копалин у Сибіру, на Далекому Сході). Варто відзначити той факт, що від'їжджала найенергійніша, найбільш працьовита частина молоді, і це не могло не позначитися на кількості населення України.

Діаграма 1

Чисельність населення України у XX столітті

3. Кількість та густота населення, її територіальні відмінності

За даними Державного комітету статистики, населення України на 1 січня 2009 року становило 46,1 млн чоловік. Найбільш достовірні й повні відомості про кількість населення та його склад дають матеріали перепису. Останній перепис населення проводився в грудні 2001 року.

Для характеристики населення використовують показник густоти населення.

Густота населення — ступінь заселення території або щільність розміщення населення. Загальна кількість населення поділяється на площу країни (осіб/км²).

Середня густота населення України становить 76,3 осіб/км². Це більше, ніж у Росії (8,4), але менше, ніж у країнах Європи: Польща (122), Італія (195), Німеччина (218). Показники густоти населення різні по областях України. Вони складаються під впливом природних умов, історичних і сучасних економічних факторів, а також процесів заселення. Вищі від середніх показники густоти спостерігаються у промислово розвинених областях Донбасу і Придніпров'я, прикарпатських і столичній областях (понад 100 осіб/км²), а найвища густота — у Донецькій області (170). Близькі до середніх показники

Чому в межах Луганської, Запорізької та Закарпатської областей населення розміщено вкрай нерівномірно? Як рівень розвитку економіки регіону впливає на густоту населення? Не користуючись картою, зробить припущення, у якій області — Запорізькій чи Херсонській — вища середня густота населення. Як Чорнобильська трагедія вплинула на зміну в розміщенні населення?

густоти населення в областях лісостепової зони. Це основна смуга розселення, яка має найкращі природні умови для життя й діяльності людей (помірно континентальний клімат, родючі ґрунти, густа річкова мережа тощо).

Найрідше в Україні заселені північні та південні регіони (менше 60 осіб/км²). Північна частина — це край боліт та лісів, саме тут розташована область з найменшою густиною населення — Чернігівська (35 осіб/км²). Південні області України (Херсонська — 39 осіб/км²) мають менш сприятливі умови для життя людей, ніж центральна частина: посушливий клімат, дефіцит прісної води тощо. Ці регіони були заселені пізніше від решти, що також позначилося на показниках людності.

4. Природний рух населення

Зміни чисельності населення у часі відбуваються завдяки його природному та механічному рухові. Природний рух — процес, що призводить до змін чисельності та складу населення шляхом його біологічного оновлення, а механічний рух — за рахунок його територіального переміщення (схема 2).

Природний приріст — це різниця між народжуваністю і смертністю. Вимірюється з розрахунку на 1000 жителів упродовж 1 року.
 Народжуваність (смертність) — кількість народжених (померлих) на 1000 жителів упродовж 1 року.
 Природний рух — зміна кількості та складу населення в результаті народжуваності й смертності, одруження та розлучення.
 Механічний рух (міграція) — переміщення населення з одного району проживання до іншого.

Схема 2

Природний рух населення характеризується абсолютними та відносними показниками. Так, 2007 року народилось 472,7 тис. немовлят, померло 762,9 тис. людей, таким чином чисельність населення скоротилась на 290,2 тис. чол. Це — абсолютні показники природного руху населення (табл. 3 «Додаток»).

Відносні показники характеризуються народжуваністю, смертністю, природним приростом. Природний приріст може бути як *від'ємним*, так і *додатним*. Якщо народжуваність переважає над смертністю — природний приріст додатний, якщо навпаки — від'ємний. Протягом останніх років в Україні спостерігається від'ємний природний приріст (табл. 2).

Таблиця 2

Динаміка народжуваності, смертності та природного приросту населення (осіб на 1000 жителів)

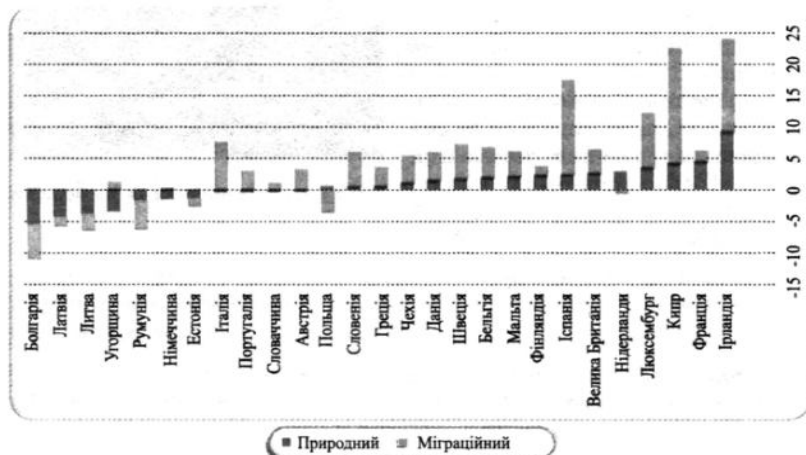
Роки	Народжуваність	Смертність	Природний приріст
1960	20,5	6,9	13,6
1970	15,2	8,8	6,4
1980	14,8	11,4	3,4
1990	12,7	12,1	0,6
1991	12,2	12,9	-0,7
1992	11,4	13,4	-2,0
1995	9,6	15,4	-5,8
1999	7,8	14,8	-7,0
2000	7,8	15,3	-7,5
2007	9,7	16,7	-7,0
2008	11,0	16,3	-5,3

Проаналізуйте дані табл. 2. Поміркуйте та назвіть чинники, що впливають на народжуваність, смертність та природний рух населення України.

Причини зниження народжуваності різноманітні й вимагають комплексного підходу до їх розгляду. Є причини об'єктивні, які характерні для більшості розвинених країн світу, де також спостерігається невисокий рівень народжуваності. За даними Євростату, 2007 року з 27 країн ЄС тільки шістьнадцять мали додатний природний приріст (діаграма 2).

Діаграма 2

Природний та міграційний приріст у країнах ЄС (%)

Проаналізуйте дані табл. 1, 2 у «Додатку». Назвіть області з найвищими та найнижчими показниками народжуваності та смертності. Поясніть динаміку природного приросту по областях України.

По-перше, це зміна соціально-економічного укладу: на початку ХХ ст. в Україні більша частина населення мешкала в сільській місцевості та мала переважно натуральний уклад господарювання, за якого, як правило, родини мали багато дітей, бо діти вважалися помічниками та робітниками. У наш час інші умови, і з точки зору господарювання необхідність мати багато дітей не обумовлена економічно. По-друге, наявність соціального забезпечення (державної пенсії) частково зняла з дітей турботу про батьків у похилому віці. По-третє, розпад старої патріархальної родини, у якій разом у одному будинку жило декілька поколінь, і поява малих родин унеможливила виховання великої кількості дітей. Крім цього, можна виділити зміну

ролі жінок у суспільстві: їх залучення до суспільного виробництва, а також високий рівень освіти, розширення кола інтересів, емансипація призвели до появи нової системи цінностей у житті сучасної українки. Значний вплив має той факт, що більша частина українців мешкає в містах, що можна розглядати як показник зміни умов і способу життя.

Основними причинами досить високої смертності є захворювання. Перше місце у цьому списку посідають хвороби системи кровообігу, далі йдуть онкозахворювання, а також смерть унаслідок нещасних випадків, отруєнь і травм. Серед чоловіків середнього та старшого віку смертність вища, ніж у жінок відповідного віку, що пояснюється наявністю негативних звичок, які вкорочують вік чоловікам.

Географія природного руху населення відрізняється за регіонами та областями.

Народження і смерть — біологічні явища, проте значний вплив на процес відтворення населення мають соціально-економічні умови, що складаються на кожний певний історичний момент у суспільстві.

Мал. 11. Народження немовляти

Відтворення населення — це сукупність процесів народжуваності (мал. 11), смертності та природного приросту, які забезпечують безперервність зміни людських поколінь.

На відтворення в Україні впливають такі умови:

1. **Економічні.** За останні майже два десятиліття Україна пройшла складний шлях становлення ринкової економіки, що не могло не позначитися на матеріальному становищі українських родин. Але рівень

життя українців щороку підвищується, родини мають стабільні джерела прибутків. Реальні доходи населення ростуть щороку. Велике значення має допомога держави після народженні дитини. Заходи держави, що стимулюють материнство, останніми роками дали позитивний результат щодо підвищення народжуваності (табл. 2, 4 у «Додатку»).

2. Соціальні:

а) Стан медицини в Україні перебуває на досить високому рівні, але недостатнє фінансування призводить до того, що лікування практично платне. Для деяких верств населення (пенсіонерів, малозабезпечених родин) це становить значну проблему. Нестача достатньої кількості сучасного медичного обладнання є однією з причин високого рівня дитячої смертності (дітей першого року життя). 2008 року показники дитячої смертності становили 10,4; у Японії ця цифра не перевищує 4, а в країнах Західної Європи становить від 5 до 8. Але є й позитивний момент — високими темпами розвивається репродуктивна медицина (штучне запліднення тощо).

Проаналізуйте дані табл. 2—4 у «Додатку». Простежте динаміку коефіцієнтів народжуваності, смертності та інших показників за роками. Зробіть висновки.

б) Збільшення кількості літніх людей (пенсіонерів). Цей процес набув назви «старіння нації».

в) Зменшення кількості шлюбів, значна кількість розлучень. У 1990 р. розпався кожний третій шлюб: на 1000 жителів припадало 9,3 шлюбів, розлучень — 3,7, а 2008 року — 5,0 шлюбів, 3,5 розлучень (табл. 2 у «Додатку»).

3. **Екологічні.** Забруднення довкілля через аварію на ЧАЕС, значні промислові викиди. Найбільш забруднені промисловими викидами регіони — Донбас і Наддніпрянина.

5. Сучасна демографічна ситуація

Демографічну ситуацію у будь-якій країні визначають за аналізом відтворення населення та його міграцій. Цим займається *демографія*.

Демографія — наука, що вивчає населення, його природний і механічний рух, статеві-вікову структуру, структуру зайнятості населення, співвідношення міського та сільського населення, національний та релігійний склад та ін.

Сучасна демографічна ситуація в Україні дуже складна і характеризується кризовими явищами. Головним проявом кризових явищ є депопуляція.

Депопуляція (демографічна криза) — це процес зменшення чисельності населення з одночасним погіршенням його якісних характеристик.

Депопуляція відбувається через від'ємний природний приріст, що, у свою чергу, створює проблему «старіння нації», тобто зменшення частки дітей та молоді та збільшення частки людей старшого віку. Сумним наслідком цієї кризи стає не тільки постійне зменшення кількості населення України, але й зменшення працездатного населення зі значним зростанням кількості пенсіонерів. Це має економічні наслідки. Пенсійна система України останніми роками відчуває значні проблеми у роботі. На виплату пенсій гроші надходять із заробітної плати працюючих, частка яких щороку зменшується.

Окремо можна виділити демографічну кризу в сільській місцевості. Від'ємний природний приріст у селах спостерігається з 1979 р., а для міського населення це явище стало характерним з початку 90-х років ХХ ст. Причиною кризи у селах став вплив молоді до міст.

Міграція із села до міста зумовлена більш високим рівнем життя городян, комфортнішими побутовими умовами, можливістю здобути освіту, широким колом професій, культурним проведенням дозвілля тощо.

6. Міграції

Чисельність населення країни в цілому й у різних її районах зокрема може змінюватися у зв'язку з переїздами людей з одних місць постійного проживання в інші, з однієї країни в іншу, тобто міграціями. Розрізняють зовнішню (за межі країни) і внутрішню міграцію (в межах однієї країни). Зовнішню міграцію поділяють на еміграцію та імміграцію.

Еміграція — виїзд на постійне місце проживання до іншої країни.

Імміграція — в'їзд до іншої країни на постійне місце проживання.

Сальдо міграції — різниця між кількістю іммігрантів і кількістю емігрантів.

Міграції класифікують за напрямками, причинами, що їх викликали, тривалістю та іншими факторами (схема 3).

Зовнішні міграції суттєво впливають на динаміку кількості населення в державі (табл. 5 у «Додатку»). Міграція з економічних причин характерна як для зовнішньої, так і для внутрішньої міграції. Проявами внутрішньої економічної міграції є переселення населення до більш економічно розвинених районів або великих міст, які традиційно є центрами тяжіння. Нестабільність української економіки призводить до економічної міграції українців до країн Західної Європи на низькооплачувані сільськогосподарські роботи, будівництво, у сферу обслуговування. Так, 600 тисяч українців працюють в Італії, причому 500 тисяч з них — нелегально. Це так звана *фізична міграція*. Працюючи в інших країнах, українці не тільки заробляють гроші (2007 року

особисті перекази грошей з-за кордону склали більше 1 млрд дол.), які надалі вкладають у розвиток власних підприємств в Україні, але й набувають досвіду для підприємницької діяльності. Іншим проявом зовнішньої економічної міграції є *інтелектуальна* — виїзд наукової і творчої інтелігенції за кордон (у пресі це явище отримало назву «відплив умів»).

Схема 3

Класифікація міграції

Розгляньте схему «Класифікація міграції». Поміркуйте і назвіть причини економічних, сезонних, політичних та інших міграцій.

Проаналізуйте дані табл. 5 у «Додатку». Поясніть зміни в міграційних потоках. Яка міграція більш інтенсивна — зовнішня чи внутрішня?

Існують також *сезонні* міграції. Це поїздки під час відпустки на відпочинок або на сезонні роботи, наприклад, збір овочей та фруктів. До тимчасових міграцій відносять потоки робочої сили — «вахтовий метод», пов'язаний з видобутком корисних копалин у районах з несприятливими природними умовами, або студентів для навчання в інших містах країни.

До *вимушеної* міграції слід віднести переїзди внаслідок воєнних, національних, природних та антропогенних катастроф. Це породжує проблему біженців і посилює соціальну та економічну напруженість. Українці зазнали такого виду міграції після Чорнобильської катастрофи.

Для великих промислових центрів України (Київ, Харків, Донецьк) характерна «*маятникова*» міграція — щоденні поїздки на роботу або навчання з передмістя.

Географічна задача № 5

Підготуйте статистичний звіт про динаміку кількості населення міста N за рік. У місті N з населенням 230 тис. чоловік протягом року народилося 2,3 тис. чоловік, померло 3,1 тис. чоловік. Вийшло з міста 4,6 тис. чоловік, в'їхало 1,2 тис. чоловік. Обчисліть коефіцієнти народжуваності, смертності, природного приросту населення, сальдо міграцій. На скільки і як змінилася (збільшилася чи зменшилася) кількість населення міста N?

7. Вікова і статева структура населення України

Для прогнозування ходу відтворення населення, його майбутньої чисельності й структури, обліку трудових ресурсів використовують статеву-вікову структуру населення.

Вікова структура населення — співвідношення кількості різних вікових груп у загальній кількості населення.

Статева структура населення — співвідношення кількості чоловіків і жінок у загальній кількості населення.

Формування вікової і статеві структури населення відбувається під впливом народжуваності, смертності та міграцій.

У віковій структурі населення можна виділити три групи:

- діти і підлітки (від 0 до 15 років);
- працездатне населення (чоловіки від 16 до 59 років, жінки від 16 до 54 років);
- люди старшого віку (пенсіонери).

Найбільш численна група — населення працездатного віку — 26,1 млн (56,6 %), але останніми роками відзначається стійке зменшення частки цієї групи. У сільській місцевості працездатне населення становить 50 %, у міській — близько 60 %. Кількість дітей і підлітків — 9,2 млн (20,1 %), практично така сама, як і осіб пенсійного віку — 10,7 млн (23,3 %) (табл. 6 у «Додатку»). Тенденція «старіння нації» буде зберігатися й у наступні роки, тому що показники народжуваності в Україні дуже низькі.

Для характеристики статеві структури населення використовують два показники: абсолютна кількість чоловіків (жінок) у загальному населенні, а також відносні співвідношення кількості чоловіків та жінок (у %).

Статева структура впливає на відтворення населення. Співвідношення чоловіків та жінок у віці 20–30 років дуже впливає на народжуваність, тому що у цьому віці укладається більша кількість шлюбів.

У статевій структурі населення України більшу частину становлять жінки — 54 %, чоловіки — 46 %. Але в різних вікових групах співвідношення кількості чоловіків і жінок неоднакове.

У дитячому віці на 10 дівчаток припадає 11 хлопчиків, але після 20 років співвідношення жінок та чоловіків вирівнюється. У середньому і старшому віці більш високою стає смертність у чоловіків, тому у віці 60 років співвідношення жінок і чоловіків становить 2:1, а у віці 80 років — 3:1 (діаграма 3).

Діаграма 3

Вікова і статеві структура населення залежить від середньої тривалості життя. За даними Держкомстату, середня тривалість життя населення України у 2006—2007 рр. становила 68 років. Середня тривалість життя жінок — 74 роки, чоловіків — 62 роки. За останнє десятиріччя середня тривалість життя жінок залишилася незмінною, а чоловіків — зменшилася на 2 роки.

Порівнюємо ці показники з аналогічними в інших країнах світу. В Японії середня тривалість життя жінок становить 82, чоловіків — 76 років; у Швеції — 81 і 76 років відповідно.

Статеві-вікова структура населення і тривалість життя, в першу чергу, залежать від економічного та соціального рівня розвитку країни, тобто від реальних доходів, структури споживання, тривалості робочого часу та умов праці, розвитку охорони здоров'я, участі чоловіків у воєнних та інших конфліктах, міграції та інших показників.

Практична робота № 3

Побудуйте графік змін кількості населення України за певний період.

Контрольні запитання

1. Назвіть чинники, що впливають на кількість населення та його густоту.
2. Який в Україні природний приріст: від'ємний чи додатний? Чому?
3. Що називають «міграцією»? За якими ознаками їх класифікують? Наведіть приклади міграцій з економічних причин.
4. Поясніть поняття «статеві-вікова структура населення». Від чого вона залежить?

Тема 2. Національний та етнічний склад населення

1. Історія формування української нації

Сучасна Україна — багатонаціональна держава, де проживають понад 100 націй та народностей. Усі вони складають український народ.

Вивченням культури, побуту, походження та розселення народів займається *етнографія* (з грец. «етнос» — народ, «графо» — пишу).

В етнографії прийнято виділяти *три стадії формування етносу*: плем'я, народність, нація.

Етнос — це група людей, яка історично склалася на певній території і характеризується спільністю мови, культури, побуту, звичаїв, традицій, способу життя та самосвідомістю.

Першою формою етносу, що історично сформувалася, було *плем'я*. З часом між племенами виникали господарські та культурні зв'язки, що призвело до змішування племен. Кровна спорідненість поступово замінялася територіальною спільністю проживання. Так виникла *народність*. Вона складалася з близьких за походженням та мовою племен. Під час формування народностей мова одного з племен ставала спільною для всіх.

З часом спільні риси, такі як мова, культура, єдність території набувають стійкого характеру, народність перетворюється в *націю*. Приналежність кожної людини до своєї нації виражається особистим відчуттям «національної ідентичності», колективним усвідомленням своєї єдності та відмінності від інших.

Нація — це вища форма етносу. Приналежність людей до певної нації або народності отримала назву *національність*.

Українці — *корінне населення країни*, за чисельністю один з найбільших народів Європи. За мовою українці належать до східно-слов'янської групи індоєвропейської сім'ї. Формування української народності на сучасній території України відбувалося на основі давніх східнослов'янських племен. Первісні ознаки української народності, як-от: спільності території, мови, торговельних та економічних зв'язків, побуту виділяються у XII—XIII ст. Наступи Польщі, Литви, Угорщини та феодалні міжусобиці, розподіл етнічної території позначились на розвитку національної свідомості, прагненні до об'єднання, збереженні традицій, побуту, звичаїв, мови.

У зв'язку з посиленням соціального й національного гноблення дедалі більше людей втікало від утисків. Втікачі називали себе козаками — вільними людьми, опановували військову науку й захищали свій край

від турецьких і татарських нападів (мал. 12). Так виникають українське козацтво й Запорізька Січ — найважливіший осередок української державності. Запорізька Січ відома поширенням демократичних традицій, культу ідей «вольностей» — прагнення до соціальної справедливості, незалежності, єднання за демократичними принципами. Запорізька Січ — перша козацька християнська православно-демократична республіка. Політичні обставини не дозволили утриматися незалежності України, і козаки були вимушені підписати договір з Росією. Але безперечно одне: майже втративши свою державність, переживши війни та розруху, український етнос не згинув. У наступних століттях на його основі формується українська нація.

Мал. 12. Козацька фортеця.
Середня Наддніпрянщина

У листопаді 1917 року було зроблено першу спробу реалізувати споконвічне прагнення українського народу до незалежності. Центральна Рада проголосила утворення Української Народної Республіки, яка, на жаль, проіснувала недовго.

Остаточно український народ почав розбудовувати власну державу після прийняття Декларації про суверенітет (1990 рік) та Акта про незалежність України (1991 рік). Декларація проголошує самовизначення української нації, яка «розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення».

Знання особливостей формування української нації, причин, часу та обставин міграції інших народів на українські землі дозволяє сформувати розуміння і виховувати толерантність, повагу народів один до одного.

Україна має унікальне географічне положення, тому здавна разом з корінним етносом — українцями — тут жили представники інших народів. Вони створювали матеріальні багатства: будували міста, орали цілині землі, втілювали в життя наукові та культурні проекти.

Другою за кількістю населення національною групою є *росіяни*, які становлять 17,3 % населення. Росіяни разом з українцями в попередні століття освоювали східні й південно-східні райони країни. Наприкінці XVII ст. серед жителів Слобожанщини чверть були росіяни. Це пов'язано з урядовою та поміщицькою колонізацією, а також з утворенням військових поселень.

У XX столітті, в роки проведення політики індустріалізації в СРСР та після Великої Вітчизняної війни, коли високими темпами будувалися

заводи, фабрики і шахти, виникла велика потреба в робочій силі. Вона реалізувалася в тому числі й за рахунок міграції російського населення, тому за 1930—1959 роки кількість росіян в Україні зросла у 2,1 раза (а українців — у 1,3 раза).

Ще за часів Київської Русі на території сучасної України існували поселення *евреїв*. Урядом царської Росії було організовано так звані «смуги осілості» євреїв. Це були райони Правобережної України, а в XIX ст. — також Чернігівська й Полтавська губернії. У межах цих смуг євреям заборонялося жити в селах і деяких великих містах. Високий відсоток єврейського населення був у маленьких містечках на захід від Дніпра («містечкові євреї»), а також в Одесі (36,5 % від загальної кількості населення міста), Чернівцях (33,5 %), Львові (31,9 %) і деяких інших містах. З 1930 по 2001 рік кількість євреїв зменшилася з 2,7 млн чоловік до 103 тис. Причини цього різні: геноцид під час окупації фашистів, евакуація під час війни, еміграція до Ізраїлю, США, Канади (на початку 90-х років до Ізраїлю виїжджало щороку 30—40 тис. чоловік).

Білоруси — східнослов'янський народ, найдавніші поселення яких знаходяться в смузі українсько-білоруської етнічної території. Перша значна кількість білорусів переселилася з Білорусії у східні райони Українського Полісся й на Слобідську Україну після першого розподілу Польщі у 1772 р. Згодом кількість білорусів в Україні збільшувалася.

Кримські татари — корінний народ Криму. Вони здобули незалежність, відокремившись від Золотої Орди в 1449 р. Традиційним районом розселення кримських татар був Південний берег Криму (про це свідчить і географічна карта: практично всі назви природних об'єктів і населених пунктів до депортації були татарськими — Коктебель, Кучук-Ламбат (Великий Маяк), Аюдаг, Карадаг тощо).

Депортація — примусове переселення народу (його частини) або ж неугодної владі соціальної групи в інший район країни.

Водночас з депортацією кримських татар було виселено німців, греків, болгар та ін., що призвело до корінних змін у структурі національного складу населення Криму (табл. 4).

Молдавани — східно-романський народ, який має давні зв'язки з українцями. У XIV—XVIII ст., тікаючи від феодального гноблення й репресій турецьких загарбників, молдавани переселялися в Україну. Багато їх селилося у міжріччі річок Дніпра і Синюхи.

Поляки проживали на території сучасної України ще за часів Київської Русі. Сучасне розселення зумовлене польською колонізацією західноукраїнських земель ще починаючи з XIV ст. Внаслідок цих процесів на території України в 30-ті роки XX ст. проживало понад 2 млн поляків, нині — менше 150 тис. Причини зменшення кількості поляків: депортація 1939—1941 років, втрати під час окупації і внаслідок польсько-українських міжнаціональних конфліктів.

Свій внесок у формування української нації зробили й греки, які переселилися на українські землі у VI ст. до н. е., болгари, угорці, румуни та представники інших національностей. Деякі з них зараз становлять незначну частку у національному складі населення України. Але їхній внесок у розвиток економіки та культури окремих районів незаперечний.

2. Національний склад населення України та окремих регіонів

Національний склад — співвідношення кількості осіб різної національності, які проживають на території країни.

Найбільшою групою за кількістю в національному складі населення є українці (табл. 3). Їхня частка становить 77,8 %.

Таблиця 3

Національний склад населення України

Національність	1930		1959		1989		2001	
	тис. чол.	%	тис. чол.	%	тис. чол.	%	тис. чол.	%
Українці	31 317	75,0	32 158	76,8	37 419	72,7	37541,7	77,8
Росіяни	3331	8,0	7091	16,9	11 356	22,1	8334,1	17,3
Євреї	2710	6,5	839	2,0	486	0,9	103,6	0,3
Вілоруси	143	0,3	291	0,7	440	0,6	275,8	0,7
Кримські татари	—	—	—	—	38	0,07	248,2	0,6
Молдавани	327	0,8	242	0,6	325	0,6	258,6	0,6
Болгари	198	0,5	219	0,5	234	0,5	204,6	0,5
Поляки	2295	5,5	363	0,9	219	0,4	144,1	0,4
Угорці	112	0,2	149	0,4	163	0,3	156,6	0,4
Румуни	139	0,3	101	0,2	135	0,3	151,0	0,4
Греки	160	0,4	104	0,2	99	0,2	91,5	0,3
Інші	1044	2,5	312	0,8	576	1,3	177,1	0,5
РАЗОМ	41 776	100,0	41 869	100	51 452	100,0	47686,9	100,0

Розміщення українців по областях нерівномірне: українці становлять понад 90% у складі населення у західних та в центральних областях, тобто у Вінницькій, Волинській, Житомирській, Івано-Франківській, Київській, Кіровоградській, Львівській, Полтавській, Рівненській, Тернопільській, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській; менше 60 % українців мешкають у Донецькій (56,9 %), Луганській (58 %) областях та АРК (24,3 %).

На другому місці за кількістю населення знаходяться росіяни (табл. 3). Основні райони розміщення росіян: південь України — Одеська (20 %), Запорізька (24 %) області, Крим (58 %); східні області: Дніпропетровська (17,6 %), Харківська (25,6 %), Луганська (39 %), Донецька (38,2 %); місто Київ (13 %).

Проаналізуйте дані таблиці «Національний склад населення України». Які зміни сталися за 70 років? Назвіть причини цих змін.

В Україні мешкає зараз близько 100 тис. євреїв. У наш час 97 % євреїв живуть у великих містах країни — Києві, Одесі, Харкові, Дніпропетровську, Чернівцях, Львові та інших.

Цілоком природним є той факт, що на території України проживають *етноси сусідніх держав*. Кордон України неодноразово змінював свої обриси, у прикордонних районах населення практично завжди змішане. Так, 95 % *угорців* України проживають в Закарпатті, що межує з Угорщиною; *болгари* — у південних районах України (Одеська, Запорізька області). Багато *молдаван* в Одеській і Чернівецькій областях. *Румуни* компактно розселені в Чернівецькій і Закарпатській областях. Уздовж північних і західних кордонів України проживають *поляки* (найбільше — у Житомирській області). *Білоруси* проживають у південних і східних районах України, чимало їх на Донбасі.

3. Уявлення про політичну націю, корінні народи, національні меншини. Етнографічні групи українців

У багатонаціональних державах (до яких, безсумнівно, належить і Україна) в національному питанні завжди присутні різновекторні напрями: з одного боку, це злиття, певна асиміляція народів (наприклад, за рахунок змішаних шлюбів, однакової системи освіти тощо), а з іншого — зміцнення внутрішньої самосвідомості, гордість за належність до даної нації, почуття національної гідності.

Асиміляція — злиття одного народу з іншим шляхом засвоєння його мови, культури і нерідко втрати національної самосвідомості.

Під політичною нацією розуміють політичну спільноту громадян певної держави, тобто всі громадяни України (незалежно від етнічного походження) з точки зору політичної нації є українцями.

На створення сучасної української політичної нації значний вплив мали представники багатьох етносів. Строкатість національного складу української держави обумовлена історичними та економічними факторами, які упродовж століть формували наше сьогодення.

В Україні, крім корінного народу — українців, живуть люди інших національностей. Ці групи населення можна поділити на національні меншини (тобто нації, що мають свої історичні землі за межами України) та етнічні меншини (тобто нації, історична батьківщина яких знаходиться в сучасних кордонах нашої держави).

Корінні народи — народи, що жили на своїх землях до приходу переселенців з інших районів.

Національні меншини — національна група, яка не утворює більшості по відношенню до загальної кількості населення країни.

До національних меншин України належать росіяни (найчисельніша група), білоруси, євреї та інші народи (табл. 3).

На території України до корінних жителів, крім українців, належать кримські татари, вони є автохтонами Криму (*автохтони* — корінні жителі певної території, країни). Кримські татари, які були репресовані у роки Другої світової війни, та їхні нащадки повертаються на свою історичну батьківщину: 1989 року кількість кримських татар становила 38 тис. чоловік, тепер їх близько 250 тис. чоловік. Повернення кримських татар до Криму час від часу викликає деяке соціальне та економічне напруження на півострові (табл. 4).

Таблиця 4

Національний склад населення Криму, %

Національність	Роки		
	1926	1991	2001
Росіяни	42	67	58,3
Кримські татари	25	4	12,0
Українці	10	25	24,3
Євреї	5	0,7	0,2

Простежте динаміку змін національного складу населення Криму. Назвіть причини цих змін.

До етнографічних груп відносять такі групи українців: лемки, бойки, гуцули (проживають в гірських районах Карпат); поліщуки та литвини (в межах Полісся); русини (у Закарпатті).

Кожний народ, який живе на території земель сучасної України, зробив свій внесок у розвиток економіки і культури України і має право на мирне, поважне ставлення до себе, право на свою культуру, мову й самосвідомість. Усі ці норми закріплено в Основному Законі України — Конституції. У статті про національні меншини зазначено, що Україна гарантує громадянам республіки незалежно від їхнього національного походження рівні громадянські, політичні, соціальні, економічні та культурні права й свободи, підтримує розвиток національної самосвідомості й самоствердження.

За картою в атласі дайте порівняльну характеристику національного складу двох областей України (Одеська, Луганська). Як формувався національний склад цих областей?

Соціогеографічний практикум 1

Складіть схему етнічного родоводу своєї родини. Вкажіть прізвище, ім'я, по батькові й обов'язково національність. Традиції яких етносів дотримуються у вашій родині? Чи знаєте ви свята свого народу, мову? Чи пов'язане прізвище вашої родини з етнічною родовідною?

4. Українська діаспора та її географія. Розширення зв'язків із українцями зарубіжжя

Економічні й політичні проблеми, що на різних історичних етапах виникали в Україні, стали причиною добровільної або вимушеної еміграції багатьох українців за межі Батьківщини. Наслідком цих переміщень стало формування діаспори.

Діаспора — це частина етнічного населення, що постійно проживає за межами історичної батьківщини. Як соціальне явище діаспора характерна для багатьох народів, у тому числі й для українців.

За різними оцінками, нині за межами України проживає понад 10 млн українців. Етнічні українські землі входили до складу різних держав: Російської імперії, Австро-Угорської імперії, Радянського Союзу, Польщі та ін. Цим пояснюється формування двох еміграційних потоків і, як наслідок, двох діаспор — *східної та західної*. *Східна діаспора* знаходиться в державах, що утворилися з колишніх республік Радянського Союзу. *Західна діаспора* — це українці, що мешкають у Північній і Південній Америці, Західній Європі, Австралії.

Східна діаспора

Міграції українського населення почалися давно. Відомості про це збереглися з XVI—XVII ст. Але такі переміщення не були тоді масовими і постійними явищами. Більш інтенсивною стала міграція українців з Лівобережжя наприкінці XIX — на початку XX ст. Причин цього соціального явища було декілька: безземелля селян, високі податки на землю, часті неврожаї, що спричиняли голод.

Царський уряд економічними методами заохочував переселення українців на схід імперії. За період з 1891 до 1914 року зі Східної України переселилося понад 2 млн осіб. Це складало 45 % усіх переселен-

Поміркуйте та назвіть причини переселення українців на схід.

ців царської Росії. Найбільше українців переселялося на Північний Кавказ, у Центрально-Чорноземний район, на Урал, Нижню Волгу, південь Сибіру, Далекий Схід. У Приамур'ї українців було 75—80 %, а в Примор'ї — 60—65 % від усього населення.

Після 1917 року до спецпоселень у Сибір була вислана велика кількість так званих «куркулів» та їхніх родин, політичних противників влади, духовенства та представників інших верств населення.

У роки Другої світової війни у східні райони Росії було евакуйовано з України 500 великих промислових підприємств із робітниками та інженерно-технічним персоналом. За рахунок евакуйованих з України кількість населення Волзького регіону, Уралу, Сибіру, Середньої Азії збільшилася на 3,5 млн чоловік. У повоєнні роки знову взяла гору економічна еміграція. Українці освоювали цілину, розробляли сибірські родовища корисних копалин, будували БАМ і великі електростанції Сибіру та Середньої Азії.

Найбільша українська діаспора в Росії — 4,3 млн українців та осіб українського походження. Українці проживають в усіх районах Росії, але найбільше їх (відносно загальної кількості населення конкретного району) проживає на Кубані (47 % мешканців), Далекому Сході, півночі європейської частини Росії, у Західному і Східному Сибіру.

Серед інших країн СНД досить великі діаспори в *Казахстані* — 900 тис., у *Молдові* — 600 тис., у *Білорусі* — 300 тис. На думку деяких учених, українське населення в прикордонних районах сусідніх держав не можна вважати діаспорою, оскільки кордони неодноразово переносились і частина українців залишилася за межами історичної батьківщини внаслідок адміністративних рішень.

Для всіх потоків переселенців (і за часів царської Росії, і в роки радянської влади) характерна *рееміграція* — повернення деякої частини мігрантів на Батьківщину.

На початку 90-х років XX ст. рееміграція зі східної діаспори дещо активізувалась у зв'язку зі створенням незалежних держав. Останніми роками цей процес стабілізувався, і кількість тих, хто повертається, коливається в межах 14—16 тис. чоловік на рік.

Західна діаспора

Наприкінці XIX ст. почалася масова еміграція українців до Північної і Південної Америки. Переселенські настрої охопили західні райони України, що належали Австро-Угорщині. Головна причина, що спонукала до еміграції, — економічна (безземелля і, як наслідок, дуже низький рівень життя). До 1914 р. із Західної України виїхало 700—800 тис. чоловік. Основними районами розселення українців стали США, Канада, Аргентина, Бразилія.

Перша світова і громадянська війна призвели до того, що на початку 1921 року кількість українських мігрантів у країнах Західної Європи досягла 100 тис. чоловік. У цілому за 20 років (з 1919 до 1938 р.) загальна кількість переселенців із західноукраїнських земель становила 190 тис. чоловік (у тому числі 71 тис. — до Канади, 49 тис. — до Аргентини, 35 тис. — до Франції тощо).

Під час окупації України в роки Другої світової війни в примусовому порядку було вивезено до Німеччини понад 2 млн чоловік. Кілька мільйонів (включаючи військовополонених) було ув'язнено у фашистських концтаборах. Після війни велика частина українців повернулася на Батьківщину, але багато з них залишилися в Західній Європі або емігрували до країн Північної і Південної Америки або до Австралії. Причина цієї міграції в основному політична: побоювання політичних репресій. Загальна кількість українців-емігрантів воєнних і повоєнних років становила 260—300 тис. чоловік.

У 70—80-ті рр. XX ст. в СРСР, у тому числі й в Україні, існувала практика виселення (позбавлення громадянства) дисидентів (з латин. — «незгодний»). Переважно це були представники творчої інтелігенції

Поміркуйте та назвіть причини еміграції українців на захід.

(журналісти, вчені, артисти), але ця міграційна хвиля була меншою, ніж попередні. Дисидентам надавали політичний притулок США і країни Західної Європи.

Найбільш численна на Заході українська діаспора зосереджена в США і Канаді. У США проживає 2 млн українців — друга за кількістю (після поляків) діаспора слов'янського походження. Більшість українців зосереджено в північно-східних промислових штатах (Пенсільванія, Нью-Йорк, Нью-Джерсі).

У Канаді 800 тис. українців, але їхній вплив і частка в кількості населення значно вагоміші, ніж у США.

Серед західноєвропейських країн багато українців у сусідній Польщі — 300 тис., у Румунії — 100 тис., значно менше у Словаччині — 40 тис., Великій Британії — 30 тис., у Франції — 40 тис. осіб.

У Південній Америці численна українська діаспора в Бразилії — 400 тис. і в Аргентині — 400 тис. У далекій Австралії також є наші співвітчизники — 40 тис. осіб.

Крім географічного розташування, східна і західна діаспори мають ще одну істотну різницю.

Українці, що потрапили на Захід, опинилися в чужому мовному середовищі зі своїми культурно-побутовими особливостями, іншою релігією. Усе це змушувало мігрантів консолідуватися. Чинник об'єднання — спільна історична батьківщина, тому в Канаді і США

є українські товариства, православні церкви, газети, журнали, школи. Українці там відчують необхідність етнічного об'єднання.

Як ви вважаєте, які професії, навички, вміння дозволяють емігранту відчувати себе певно у східній діаспорі? А в західній? Що між ними спільного та відмінного?

Інша ситуація склалася в східній діаспорі. Споріднені слов'янські мови, подібні культурно-побутові риси, релігія, можливість у будь-який момент повернутися на історичну батьківщину стали причинами асиміляції етнічних особливостей. Внаслідок цього національність, особливо для наступних поколінь мігрантів, виявилася не такою вже й важливою. Тож багато українців у Росії вже в другому поколінні називають себе росіянами.

Ця ситуація, що склалась об'єктивно, пояснює роз'єднаність східної діаспори.

5. Розширення зв'язків із українцями зарубіжжя

Процес пристосування, через який довелося пройти іммігрантам, був складним і часто болючим. У боротьбі за пристосування до нової культури вони також послідовно зберігали вірність своїй рідній мові та культурі. Помітну роль у розвитку зв'язків України з українцями за кордоном зіграла церква. Важливу роль відіграли громадські організації та читальні товариства, які організовували навчання та залучали до вивчення української мови. Важливого значення набуває виховання

дітей в українській діаспорі. Українську мову, літературу і культуру вивчають у широкій мережі громадських шкіл, відомих під назвою «рідні школи». Це суботні або вечірні школи, утримувані різними українськими церквами та організаціями. Для учнів середньої школи ті ж самі установи у великих містах пропонують програми, які називаються «курси українознавства». 1991 року Україна здобула незалежність, зв'язки із діаспорою стали набагато ширшими та міцнішими. Для підтримки української діаспори була затверджена національна програма «Зарубіжне українство». Для реалізації цієї програми були залучені організації українців за кордоном — «Українська всесвітня координаційна Рада», «Україна — Світ». У Києві проводяться всесвітні конгреси українців, де розглядаються актуальні питання взаємовідносин між Україною і світовою спільнотою. Діаспора допомагає молодій незалежній державі на міжнародній арені, підтримує статус української мови (Міжнародний конкурс знавців української мови ім. П. Яцика).

6. Духовна культура українського народу

Українці мають багату духовну культуру. Мелодійна й виразна мова, що успадкувала всі особливості давньослов'янської, розвивалася та вдосконалювалася протягом сторіч. Українська писемність сформувалася на базі кирилиці.

Писемність була відома на землях Київської Русі ще до прийняття християнства. Про значне поширення писемності в XI—XIII ст. свідчать написи на глечиках, стінах храмів, виробках ремісників. Велике значення мають матеріальні пам'ятки писемності, які були створені на берестяних грамотах (берестом називали кору берези). Найбільш відомі літературні твори того часу — «Слово о полку Ігоревім», «Повість минулих літ», збірник законів «Руська правда».

Наприкінці XVI ст. у Львові, Києві, Луцьку створюються так звані братства — громадські спільноти, які відкривали школи та друкарні. Найбільш відомий з таких закладів дістав назву Києво-Могилянської академії (1632 р.). Випускники академії зробили дуже багато для поширення освіти та культури на українських землях. Свого часу розвиток української мови був загальмований дискримінаційною політикою Російської імперії та Польщі (на західноукраїнських землях).

У наш час українська мова переживає справжній ренесанс. Нині українці — одна з найосвіченіших націй у світі.

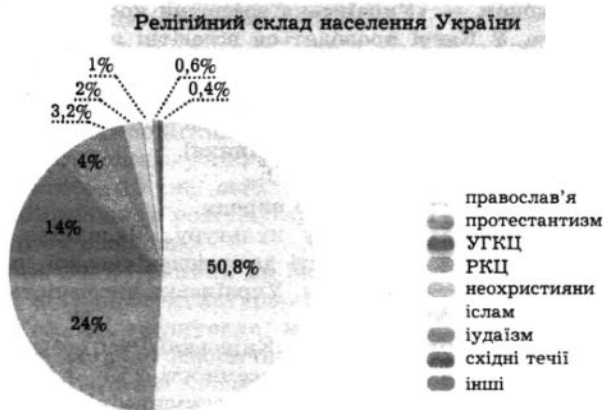
У духовній культурі українського народу провідне місце належить звичаям, обрядам, народній творчості, мистецтву, що своїми коренями сягають давніх часів. Осередками розвитку культури були князівські двори та монастирі у Києві, Чернігові, Новгород-Сіверському, Галичі, Острозі тощо. У них працювали талановиті майстри, вчені, літописці, іконописці, перекладалися та переписувалися книги, розвивалася архітектура.

Розкажіть про культуру, обряди та звичаї своєї місцевості. Чим вони відрізняються від звичаїв та обрядів сусідніх регіонів?

Значну роль у житті українців відіграла і продовжує відігравати *релігія*, що мала неабиякий вплив на формування етносів, розвиток їхньої культури, державності.

Україна — багатоконфесійна держава. 1 січня 2007 року офіційно було зареєстровано 33 тис. релігійних організацій-громад, що належать до 90 конфесій (діаграма 4). Найбільш численними є християнські конфесії.

Діаграма 4

Християнська церква України — явище тисячолітньої культури. Вона привнесла в українську культуру християнські принципи Справедливості й Любові, підкреслювала рівність усіх людей перед Богом, формувала етику, духовну культуру, світогляд. Важлива роль церкви у державному об'єднанні розрізнених слов'янських племен, сприянні їхній централізації навколо Києва. Незаперечною є заслуга церкви в розвитку освіти й церковного мистецтва.

У XI столітті християнство розколалося на два напрямки: православ'я і католицизм. Якщо всі католики організаційно єдині й підпорядковані Римській католицькій церкві (РКЦ) на чолі з Папою Римським, то православні мають автокефальні (незалежні) національні церкви.

Православ'я — традиційно найбільш впливова конфесія в Україні. Три його основні православні церкви (мал. 13) — Українська православна

Мал. 13. Михайлівський собор у Києві

церква Московського патріархату, Українська православна церква Київського патріархату, Українська автокефальна церква — в цілому налічують майже 16 тис. громад. Кожна з конфесій має свою структуру: громади (формується за територіальною ознакою) поєднуються в єпархії, де існують монастирі, духовні навчальні заклади, періодичні видання, недільні школи та ін.

Католицька церква представлена Українською греко-католицькою та Римсько-католицькою церквами (880 громад) (мал. 14).

Широко представлені в Україні церкви *протестантського напрямку* (7,7 тис. громад). Найбільш значні громади мають християни-баптисти, християни віри євангельської (п'ятидесятники), свідки Єгови, адвентисти сьомого дня та ін.

Зросла в Україні й кількість *мусульманських громад*, існують у багатьох містах *їудайські релігійні громади* та громади інших конфесій.

Таким чином, релігійне життя України стає більш складним і різноманітним. Реалії духовного життя України націлені на створення формули гармонійного співіснування всіх релігійних напрямків і течій, які повинні знайти опору в минулому, у традиціях, вміти адаптуватися в сучасності, подолати нерозуміння або неприйняття, знайти розумну міру, можливість для діалогу релігій.

Практична робота № 4

Побудуйте секторну та стовпчикову діаграми національного складу населення України.

Мал. 14. Костьол Діви Марії у Івано-Франківську

Контрольні запитання

1. У чому полягає різниця між поняттями «нація» та «політична нація»? Назвіть корінні народи, національні меншини та етнографічні групи України.
2. Чому Україна має строкатий національний склад?
3. Назвіть чинники, що сприяли виникненню двох великих діаспор — східної та західної.
4. Розкажіть про духовну культуру українського народу.

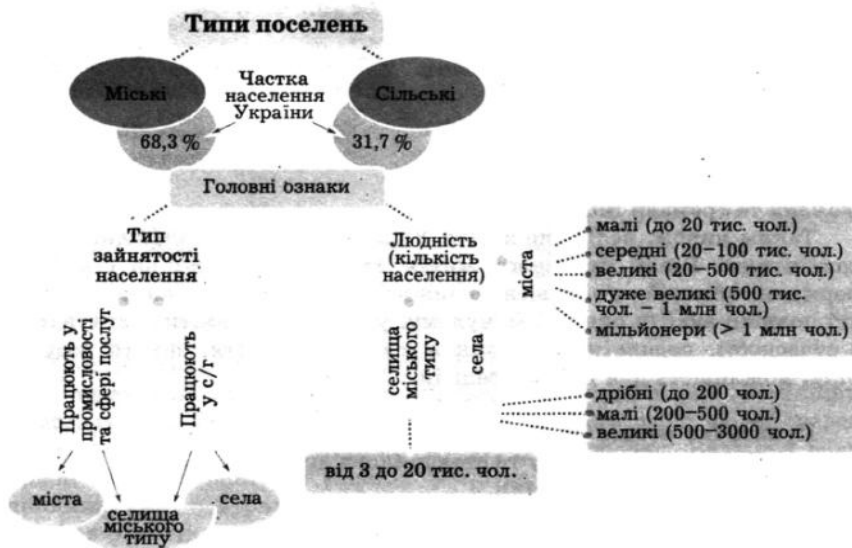
Тема 3. Системи розселення

і розвиток поселень

1. Міське і сільське населення. Типи населених пунктів. Типи міст за розмірами та функціями

Усе населення країни проживає у населених пунктах — поселеннях (схема 4).

Схема 4

Усі поселення пов'язані між собою різноманітними зв'язками й разом складають систему розселення.

Розселення — це розміщення населення по території та розподіл його за різними типами поселень.

Розселення населення неоднакове у різних регіонах країни. Це залежить від багатьох чинників: історичних подій минулого, виникнення та розміщення природних особливостей місцевості, виробництва та багатьох інших факторів.

Результатом розселення людей є мережа населених пунктів (схема 4).

Місто — великий населений пункт, що виконує промислові, організаційно-господарські, управлінські, культурні, транспортні та інші функції, основна частина населення якого зайнята несільськогосподарськими видами діяльності.

Селище міського типу — перехідна форма населеного пункту, кількість жителів якого становить не менше 3 тис. чоловік, за умови, що більшість населення (85 %) не займається сільським господарством.

Село — населений пункт, жителі якого зайняті переважно в сільськогосподарському виробництві.

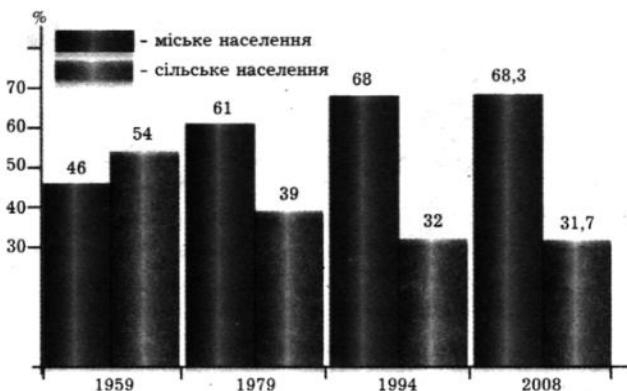
Кожна держава визначає статус населених пунктів за людністю (кількістю населення) по-своєму. В Україні статусу міста набули (схема 4) поселення, чисельність яких становить 10 тис. чол. В Україні налічується (на 1 вересня 2008 р.) 458 міст, 886 селищ міського типу та 28504 села.

Сучасний розвиток суспільства, промисловості, науки та інших галузей призводить до збільшення населення у містах.

Свідченням динаміки цього процесу є співвідношення міського і сільського населення в Україні (діаграма 5). У 2008 р. кількість міського населення склала 31,5 млн чол. (68,3 %).

Діаграма 5

Динаміка чисельності міського та сільського населення (%)

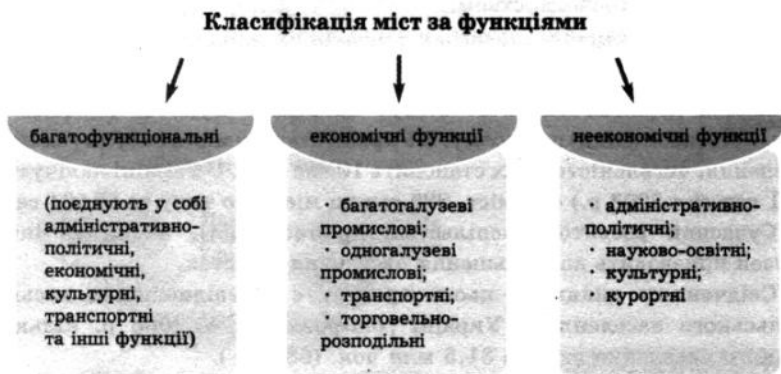

Проаналізуйте динаміку збільшення міського населення за останні 50 років (діаграма 5). Назвіть причини, що зумовили ці зміни.

Міста розрізняють не тільки за кількістю населення (людністю), а й за функціями. За кількістю населення в Україні виділяють 39 великих міст, 4 дуже великих (Запоріжжя, Львів, Кривий Ріг, Миколаїв), 5 міст-мільйонерів (Київ, Харків, Дніпропетровськ, Одеса, Донецьк).

Під функціями слід розуміти роль, яку виконує місто в господарському та соціальному житті суспільства. Основою для розвитку господарства невеликих міст, як правило, є одна галузь виробничої чи невиробничої діяльності, тому вони виконують одну чи дві функції. Чим більше місто за кількістю населення, тим ширший спектр функцій воно здійснює (схема 5).

Схема 5

В якому регіоні України сконцентровані великі міста? Поясніть. Наведіть приклади міст-курортів. Які функції виконує ваше місто або найближче до вас місто? Які функції виконують міста-мільйонери, міста Ковель, Судак, Кіровоград, Вінниця?

Мал. 15. Ялта — курортне місто

2. Урбанізація. Міські агломерації. Субурбанізація

Протягом багатьох років в Україні відбувається ріст міст і міського населення. Цей процес називається урбанізацією.

Урбанізація — процес зростання міського населення, швидкий ріст міст, зростання ролі міст у розвитку суспільства.

Рівень урбанізації показує, яка частка людей від загальної кількості проживає у містах. Найвищий рівень урбанізації спостерігається в Донецькій області (90 %). Значний рівень — у Луганській і Дніпропетровській областях. Частка міського населення у цих областях становить понад 80 %. Найменш урбанізовані області знаходяться на заході України — Закарпатська (37 %), Івано-Франківська та Тернопільська (42 %). Загалом рівень урбанізації в Україні високий (67 %).

Міста можуть розташовуватись як у вигляді одиночних центрів, так й у вигляді скупчень. З часом великі міста об'єднують навколо себе невеликі міста-супутники та найближчі села. Такі скупчення, системи міст називають *агломераціями*.

Агломерація — зрощування прилеглих міст, сільських населених пунктів, об'єднаних інтенсивними господарськими зв'язками, у суцільну урбанізовану територію.

Характерними рисами урбанізації є висока густина населення, густа мережа населених пунктів, добре розвинена транспортна система. Кожна міська агломерація формується навколо одного великого міста (Київська, Харківська) або декількох міст (Донецько-Макіївська, Дніпропетровсько-Дніпродзержинська). Ці міста називають *ядрами агломерації* (карта 2).

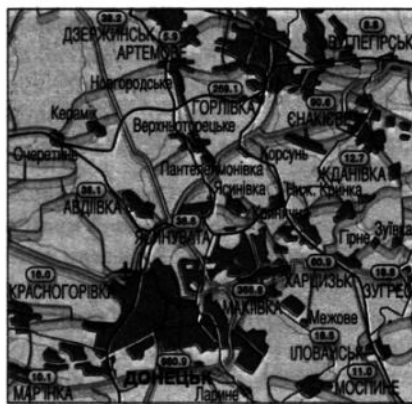
За картами атласа і табл. 1 у «Додатку» визначте рівень урбанізації в Донецькій, Луганській, Івано-Франківській, Тернопільській областях. Поясніть територіальні відмінності в рівнях урбанізації в різних регіонах України.

Карта 2

Агломерації (тис. чол., 2008 р.)

Одноядерна агломерація

Двоядерна агломерація

В Україні виділяють 19 агломерацій. Найбільші з них — Донецько-Макіївська, Київська, Харківська, Горлівсько-Єнакіївська, Дніпропетровсько-Дніпродзержинська.

Найбільш густа мережа населених пунктів у Донецькій (184) і Луганській (146) областях. Понад 70 міських населених пунктів мають Київська, Житомирська, Одеська області.

Географічна задача 6

Проаналізуйте динаміку чисельності населення деяких міст. Яка загальна тенденція характерна для цих населених пунктів? Знайдіть ці міста на карті й висловіть власну думку про причини такої динаміки.

Динаміка зміни кількості населення деяких міст Донбасу

Місто	Кількість населення за роками, тис. чол.				
	1959	1989	1998	2001	2007
Стаханов	122	112	105	90	99
Брянка	77	65	59	54	56
Краснодон	55	53	51	50	49
Торез	91	88	80	72	89

Географічна задача 7

Місто Северодонецьк було утворено 1938 року. Знайдіть це місто на карті «Господарство» в атласі. 1959 року кількість його населення становила 33 тис. жителів, 2001 року — 119 тис. Як ви вважаєте, з чим пов'язані такі високі темпи зростання кількості населення?

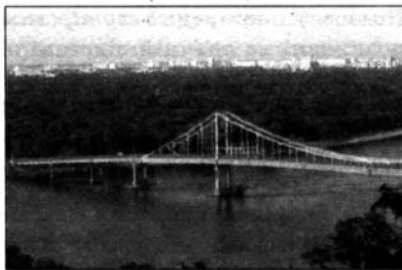
Поміркуйте та назвіть чинники, що сприяють процесу субурбанізації.

Протилежний процес, коли навколо великих міст формуються і розростаються приміські зони, називається **субурбанізацією**. Для нього є характерним випереджальне зростання міст-супутників і населення передмість порівняно з головним містом. Надалі відбувається перетік населення з головного міста в передмістя.

3. Столиця держави та її значення

Столицею України є місто *Київ* (площа — 839 км², населення — 2,72 млн чол. (2007 р.). *Столиця* — головне місто держави, її символ, політичний центр. Тут знаходиться офіційна резиденція Президента України, працює законодавчий орган влади — Верховна Рада, розташовані різні міністерства й відомства, що координують діяльність відповідних підрозділів на місцях. У Києві розміщені посольства іноземних держав, штаб-квартири політичних партій, державні телевізійні та радіомовні компанії.

Київ — місто зі славетним історичним минулим, він був заснований наприкінці V — на початку VI ст. Перші згадки про Київ припадають на 862 рік, а з IX по XII ст. він став столицею давньослов'янської держави Київська Русь. Монументальні архітектурні пам'ятки різних стилів і епох, що прикрашають місто, органічно поєднуються із сучасними будинками і спорудами. Київ — один з основних промислових, культурних, наукових і освітніх центрів країни, дуже красиве і зелене місто. Сучасні та історичні райони житлової забудови оточені численними парками і скверами, а блакитна стрічка Дніпра надає Києву неповторного і своєрідного вигляду (мал. 16).

Мал. 16. Пішохідний міст через Дніпро у Києві

4. Сільське розселення та його географія. Типи сільських поселень

Частка сільського населення становить 31,7 % (2008 р.) від загальної кількості населення країни.

На характер *сільських поселень* впливають природні умови території. Дрібні населені пункти переважають на півночі України в Поліссі. Для них характерний *вододільний* тип сільських поселень кількістю 250—500 чоловік. Села розташовані на підвищеннях місцевості, далеко від берегів річок, там, де знаходяться дренажні сухі місця.

Великі села кількістю населення 500—1500 чоловік характерні для лісостепової та степової зон. Це *долинно-яружний тип розселення*, який пояснюється тяжінням до річкових долин та ярів. У долинах та балках більш вологий мікроклімат, ближче до поверхні залягають ґрунтові води, що дає можливість створювати ставки, балки ж заповнюються дощовими і талими водами.

Найлюдніші села на півдні України — у степах, на декілька кілометрів простягаються уздовж річок, балок. Вони мають великі розміри та велику кількість населення (понад 2—3 тис. чоловік).

У гірських районах переважає *гірсько-долинний тип* розселення. Це населені пункти середніх розмірів, які рідко розташовуються вище 800 м над рівнем моря. У деяких районах (Карпати,

Поміркуйте та назвіть чинники, від яких залежить густота сільського населення. Відповідь поясніть. Які села за людністю та розміщенням характерні для вашої місцевості?

Полісся) поширений *хутірський тип* розселення — окремі садиби розкидані на значній відстані одна від одної.

Кількість сільського населення перевищує міське в Тернопільській, Вінницькій, Закарпатській, Івано-Франківській, Рівненській, Чернівецькій областях. Найвища частка сільського населення в Чернівецькій (65,1 %), Закарпатській (60,9 %) та Івано-Франківській (56,6 %) областях.

5. Соціальні проблеми сільського населення, шляхи їх розв'язання

У сільській місцевості України накопичилося багато соціально-економічних проблем. Найгостріші серед них — безробіття та бідність, що зумовлюють трудову міграцію сільського населення; занепад соціальної сфери; поглиблення демографічної кризи, знелюднення та вимирання сіл. Це є наслідком як попередніх, так і новітніх негативних процесів і явищ, зокрема економічної кризи 90-х років ХХ ст. і прорахунків, допущених у процесі аграрних трансформацій.

Більше третини сільських жителів працездатного віку є незайнятими, тобто не працюють як наймані особи, не мають ніякої власної справи і не виробляють товарної продукції в особистих селянських господарствах. Рівень зареєстрованого безробіття у сільській місцевості більш ніж удвічі вищий порівняно з міськими поселеннями і, на відміну від останніх, зростає. Велика кількість сільських жителів у найбільш активному віці в пошуках роботи виїжджає із сіл, в тому числі за кордон. Споживчі витрати сільського населення, в тому числі грошові, в 1,8 раза менші, ніж міського. Більше 70 % споживчих витрат селян складають витрати на харчування, що є проявом бідності. Сукупні ресурси сільських домогосподарств більш ніж на третину формуються за рахунок грошових та натуральних надходжень від особистих селянських господарств. Рівень оплати праці в сільському господарстві (990 грн.) 2008 р. був удвічі менший, ніж у середньому в економіці (1739 грн.) і промисловості (1965 грн.).

Не припиняється скорочення мережі закладів соціальної інфраструктури села (шкіл, дошкільних закладів освіти, клубів та будинків культури). Фактично не функціонує служба побуту, закриваються підприємства торгівлі, особливо у малих і віддалених селах.

Матеріальна база соціальної інфраструктури села фізично і морально зношена. Розширюється коло сіл, жителі яких не мають можливості отримувати найнеобхідніші послуги за місцем проживання.

За останні роки чисельність сільських жителів значно скоротилась. Це відбувається переважно внаслідок депопуляції населення, яка щороку зростає й досягла у 2008 р. 163,3 тис. чол. Порівняно з 1990 р. рівень

Поміркуйте та запропонуйте заходи щодо підвищення чисельності сільських жителів в Україні.

депопуляції на селі підвищився у 3 рази. Вікова структура сільського населення деформована: частка осіб працездатного віку менша, ніж серед міського населення.

Для вирішення проблем села створена Державна програма, основною метою якої є забезпечення у сільській місцевості сприятливого середовища для життя людей. Це, у свою чергу, буде запорукою для ефективної роботи сільського господарства, сталого розвитку сільських населених пунктів.

Завдання Програми: 1) створення умов для продуктивної зайнятості сільських жителів на основі ефективного використання природоресурсного потенціалу села, стимулювання розвитку підприємництва, що забезпечить утворення нових робочих місць та істотне збільшення доходів; 2) заохочення молоді до роботи і проживання в сільській місцевості; 3) формування соціальної інфраструктури, спроможної задовольняти різноманітні потреби сільського населення; 4) запобігання занепаду сільських населених пунктів, розширення можливостей сільських громад у розв'язанні проблем населення.

Географічна задача 8

Укажіть, про яке місто України йдеться.

1. Місто знаходиться в Лісостепу, на перехресті залізничних, автомобільних і річкових шляхів. Населення міста — понад 234 тис. чол. Засноване 1571 року, розташоване на річці. У місті виготовляють автомобілі великої вантажопідйомності. На південь від міста — родовища залізної руди.

2. Місто знаходиться в Степу. Населення — понад 492 тис. чол. Засноване у XVI ст. як фортеця Кальміус. Місто-порт — найбільше на берегах цього моря. З 1948 до 1989 р. це місто мало іншу назву. У місті працюють два металургійні комбінати.

3. Місто стоїть на притоці Дністра. Перші згадки про нього припадають на 1062 рік. Населення — понад 99 тис. чол. Це промисловий (розвинуте машинобудування, легка і харчова галузі) і культурний центр. Центр міста («Старе місто») є історико-архітектурним заповідником. За кількістю пам'яток історії та культури (152) посідає в країні 3 місце після Києва і Львова.

Контрольні запитання

1. На які групи за людністю та функціями поділяються міста України?
2. Охарактеризуйте процес урбанізації. Назвіть найбільші агломерації.
3. Назвіть типи сільських поселень.
4. Охарактеризуйте проблеми, що притаманні міському та сільському населенню України. У чому їх спільність та відмінність?

Тема 4. Трудові ресурси і зайнятість

населення

1. Поняття «трудові ресурси». Трудові ресурси України

Трудові ресурси — усі люди працездатного віку (за винятком інвалідів та інших людей, які нездатні до праці) і працюючі, які старші або молодші працездатного віку.

Нижня межа працездатного віку — 16 років, а верхня визначається віком виходу на пенсію (в Україні чоловіки — з 60 років, жінки — з 55 років). Таким чином, населенням працездатного віку вважаються чоловіки віком від 16 до 59 років, жінки — від 16 до 54 років.

Але не всі люди в цьому віці працюють: деякі не можуть працювати через хвороби або травми, інші одержали право більш раннього виходу на пенсію через те, що працювали тривалий час на виробництві з важкими і шкідливими умовами праці («пільгові пенсіонери») (схема 6).

Схема 6

Велика частина працездатного населення працює в народному господарстві (зайняте населення) або шукає роботу (безробітні). Ці категорії разом називають **економічно активним населенням**.

Частина населення працездатного віку, яка не зайнята в народному господарстві, — це учні (віком 16 років і старші), які навчаються у ВНЗ, технікумах, профтехучилищах, у старших класах середніх шкіл, а також особи, які зайняті лише в домашньому господарстві (здебільшого це жінки, які мають малолітніх дітей) або в особистому підсобному господарстві.

Інша категорія трудових ресурсів — населення непрацездатного віку, зайняте в народному господарстві. Це люди, що досягли пенсійного віку, але продовжують працювати, і невелика частина підлітків.

Середньомісячна чисельність економічно активного населення віком 15—70 років (за результатами вибіркового обстеження населення з питань економічної активності в середньому за I півріччя 2008 р.) становила 22,5 млн осіб, з яких 21,1 млн були зайняті економічною діяльністю, а решта (1,4 млн) — безробітні, тобто особи, які не мали роботи, але активно її шукали як самостійно, так і за допомогою державної служби зайнятості. Рівень зайнятості населення у віці 15—70 років становив 59,6%, а в працездатному віці — 67,5%.

Географічна задача 9

Використовуючи теоретичні відомості й схему «Склад трудових ресурсів», визначте, під які категорії підпадають нижченаведені особи.

1. Марія Миколаївна після виходу на пенсію стала підробляти черговою в студентському гуртожитку.
2. В Олега вища технічна освіта, і він шукає роботу за спеціальністю.
3. Марина навчається в 10 класі середньої школи.
4. Тетяна Іванівна працює у видавництві навчальної літератури.
5. У грудні Даринці виповниться 4 роки.
6. Сергій Миколайович працював усе життя на шкідливому хімічному виробництві, і в 53 роки він пенсіонер.
7. Наталка — домогосподарка, виховує двох малюків.

Розгляньте табл. 7 у «Додатку». Проаналізуйте динаміку зайнятості населення за галузями господарства. Зробіть висновки.

Проаналізуйте дані табл. 5 на с. 60. Охарактеризуйте тенденції зміни кількості економічно активного, зайнятого та безробітного населення впродовж останніх 7 років. Зробіть висновки.

2. Географія трудових ресурсів України

За забезпеченістю працересурсним потенціалом всі регіони України можна поділити на три групи:

1) із значною часткою працездатного населення, але дуже низькими показниками природного руху, значним механічним відпливом людей (Донецька, Луганська, Дніпропетровська, Харківська, Київська області);

2) із значною часткою працездатних людей, високими показниками «старіння» населення, від'ємними або незначними додатними показниками природного приросту населення, значним механічним відпливом людей (Одеська, Запорізька, Херсонська, Івано-Франківська, Миколаївська, Львівська, Тернопільська, Волинська, Рівненська, Чернівецька, Закарпатська області, Автономна Республіка Крим);

3) з найнижчою в Україні часткою працездатного населення, дуже низьким (від'ємним) природним приростом населення, найвищою часткою осіб пенсійного віку, із значним відпливом людей (Хмельницька, Житомирська, Вінницька, Черкаська, Сумська, Полтавська, Кіровоградська області).

Найгірший стан щодо збільшення працересурсного потенціалу в областях третьої групи, тому реструктуризація господарства таких регіонів повинна відбуватись у напрямі розвитку непрацевістких галузей.

Соціогеографічний практикум 2

I. Проведіть дослідження та виявіть, як оцінюють люди місце свого проживання. В анкеті запропонуйте такі запитання:

- 1. Ваш вік.*
- 2. Ви живете в цьому районі постійно чи змінювали район проживання?*
- 3. Чи хотіли б ви змінити район проживання?*
- 4. Якщо ні, то чому?*
- 5. Якщо так, то куди б ви хотіли переїхати?*
- 6. Що вас не влаштовує у вашому районі проживання?*
- 7. Що б ви запропонували для поліпшення умов проживання у вашому районі?*

II. За завданням ріелтєрської контори (фірма, що займається операціями з нерухомістю) вам необхідно оцінити житло з погляду купівлі-продажу, враховуючи такі соціально-економічні чинники:

- 1. Власне географічне положення об'єкта дослідження (будинок, квартира, садиба); центр чи окраїна населеного пункту; транспортна комфортність (дорожче оцінюється житло поблизу станцій метро, транспортних розв'язок, тобто місць пересадок з одного виду транспорту на інший), відстань до роботи*

членів родини і вартість щоденних транспортних витрат.
2. Соціально-економічне оточення: наявність торговельних точок (магазини, ринки), підприємств сфери послуг (перукарні, аптеки, приймальні пункти хімчистки, пральні), школи, дитячого садка, поліклініки; близькість промислових підприємств та їхній вплив на довкілля; наявність зеленої зони, місця для прогулянок з дітьми, їх облаштованість; комфортність і чистота двору, вулиці.

3. Характеристика житла: тип забудови, її вік, стан, поверх, кількість кімнат, забезпеченість ліфтом, телефоном, стан внутрішньоквартирних комунікацій (проводка, опалення, сантехнічні системи) тощо.

Характеристику житла треба закінчити висновком з обгрунтованою сумою вартості об'єкта дослідження. При цьому треба пам'ятати: чим більше місто, тим вища вартість житла. Дуже велике значення має також економічне благополуччя міста, тобто наявність робочих місць.

3. Проблеми зайнятості населення

Сучасна економічна ситуація в Україні спричинила таке негативне соціальне явище, як безробіття.

Безробіття — перевищення кількості бажаючих працювати над кількістю робочих місць.

2007 року в Україні налічувалося 673,1 тис. безробітних, що становить 3,3 % від економічно активного населення. Серед безробітних людей переважали ті, що були звільнені у зв'язку із реструктуризацією виробництва та скороченням штату (60,2 %) і не працевлаштовані після закінчення навчальних закладів (17,7 %). Більшість звільнених займали робочі місця та місця, які не потребують професійної підготовки (62 %). Близько 63% звільнених людей — жінки. Найбільше звільнено працівників у промисловості, причому із підприємств державної форми власності. Найменший рівень звільнення — в установах та закладах сфери послуг, яка вже переорієнтовується на ринкові засади господарювання. Найбільше поповнили лави безробітних люди із Донецької, Дніпропетровської, Львівської, Харківської, Київської областей.

На 1 жовтня 2008 р. налічувалося 538,2 тис. незайнятих громадян, які шукали роботу, з них близько двох третин (61,7%) становили жінки, майже половину — мешканці сільської місцевості, понад третину — молодь у віці до 35 років.

Рівень безробіття (за методологією МОП) в Україні (2007 р.) серед економічно активного населення віком 15—70 років становив 6,4 %.

Основні показники зайнятості населення (за рік)

Роки	Економічно активне населення працездатного віку		У тому числі			
	в середньому, тис. осіб	у % до населення відповідної вікової групи	зайняте населення працездатного віку		безробітне населення працездатного віку (за методологією МОП)	
			в середньому, тис. осіб	у % до населення відповідної вікової групи	в середньому, тис. осіб	у % до економічно активного населення відповідної вікової групи
2000	21 150,7	73,7	18 520,7	64,5	2 630,0	12,4
2001	20 893,6	72,6	18 453,3	64,1	2 440,3	11,7
2002	20 669,5	71,7	18 540,9	64,4	2 128,6	10,3
2003	20 618,1	71,4	18 624,1	64,5	1 994,0	9,7
2004	20 582,5	71,1	18 694,3	64,6	1 888,2	9,2
2005	20 481,7	70,9	18 886,5	65,4	1 595,2	7,8
2006	20 545,9	71,2	19 032,2	65,9	1 513,7	7,4
2007	20 606,2	71,7	19 189,5	66,7	1 416,7	6,9

За даними Євростату, у березні 2008 р. частка безробітних в структурі працездатного населення Євросоюзу склала 6,7 %. Згідно з відомостями статистичної служби, найнижчий рівень безробіття спостерігається в Нідерландах (2,6 %) і Данії (3,1 %). Найгірша ситуація на ринку праці Євросоюзу склалася в Словаччині (9,8 %) та Іспанії (9,3 %).

Простежте динаміку рівня безробіття в Україні (табл. 5). Порівняйте рівень безробіття України з деякими країнами ЄС. Зробіть висновок. Запропонуйте заходи щодо зниження рівня безробіття.

У більшості регіонів України людей, що шукають роботу, набагато більше, ніж вільних робочих місць. Це стає причиною конкуренції між працівниками. Роботодавець тепер має велику можливість вибору і висуває більш високі вимоги до працівників: до їхніх знань, умінь, дисципліни та організованості. Дедалі більше з'являється робочих місць у малих підприємствах, де вже недостатньо бути простим виконавцем,

а необхідно також вміти самостійно приймати рішення. Крім того, умови життя і вимоги до працівників так швидко змінюються, що один раз здобута освіта вже не може забезпечити конкурентоспроможність на ринку праці на все подальше життя. Тому сучасний працівник повинен здобувати нові знання і вміння, тобто займатися самоосвітою.

Чим більше видів діяльності опанувала людина, тим упевненіше, «стійкіше» вона почуває себе на ринку праці.

Соціогеографічний практикум 3

1. Проаналізуйте склад своєї родини з точки зору трудових ресурсів. До яких категорій трудових ресурсів належать члени вашої родини? Якщо родина не дуже велика, згадайте про інших родичів.

2. Почитайте оголошення в газетах про запрошення на роботу. Які вимоги висувуються до працівника в умовах ринку?

Майте на увазі, що чим вищий статус фірми або організації, тим вищі вимоги ставляться до майбутнього працівника. Наприклад, в оголошенні на вакансію працівника спільного підприємства закладено такі вимоги: високий професіоналізм (він неможливий без вищої освіти), уміння користуватися комп'ютером, керувати автомобілем, обов'язкове знання іноземної мови, комунікабельність, уміння працювати в колективі. Всього понад 20 пунктів вимог.

Наскільки ви відповідаєте цим вимогам? Які ваші якості сприятимуть, а які перешкоджатимуть вашому працевлаштуванню? Чи могли б ви збільшити власні шанси на одержання престижної роботи?

3. Уявіть собі, що ви очолюєте приватне підприємство. Які вимоги до працівника ви поставите, якщо вам потрібний:

- а) продавець на лоток продуктових товарів;
- б) старший спеціаліст із продажу торгово-складського устаткування;
- в) медсестра в стоматологічний кабінет;
- г) прибиральниця в офіс;
- д) секретар-референт директора підприємства?

Контрольні запитання

1. Поясніть відмінність між поняттями «трудові ресурси» та «економічно активне населення».
2. На які групи можна поділити регіони України за забезпеченістю працересурсним потенціалом? Чому саме так?
3. Назвіть причини безробіття в Україні.
4. Як підвищити особисту конкурентоспроможність на ринку праці?

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ

Населення України на 1 січня 2009 р. склало 46,1 млн чоловік (6 місце в Європі). Кількість жителів не залишається постійною. На чисельність населення впливають історичні події: війни, епідемії, революційні потрясіння тощо. У ХХ ст. чисельність населення України зростала невисокими темпами.

За останнє десятиріччя чисельність населення нашої країни невинно скорочується. Так, природний приріст 2008 р. склав 5,3 %. На величину і процес відтворення населення вирішальний вплив мають соціально-економічні умови (матеріальні умови, розвиток охорони здоров'я, екологічна ситуація тощо), а також державна політика підтримки народжуваності.

Сучасна демографічна ситуація в Україні дуже складна і характеризується кризовими явищами. Демографічна криза має декілька складових: від'ємний природний приріст, проблема «старіння нації» та ін.

На загальну чисельність населення впливають міграції. Показники зовнішньої міграції від'ємні, тобто емігрантів більше, ніж іммігрантів.

Густота населення по областях України різна (середня густина — 76 чол./км²). На цей показник впливають природні умови, історичні та сучасні економічні чинники, процеси заселення.

У статевій структурі населення переважають жінки — 54 %, чоловіки — 46 %. Середня тривалість життя — 68 років, вона залежить від рівня життя, тобто від реальних доходів, рівня споживання, тривалості робочого часу, розвитку охорони здоров'я та інших показників.

Україна — багатонаціональна держава, в ній живуть представники понад 100 націй і народів. Корінні нації — українці (77,8 %) та кримські татари (0,6 %); багато росіян (17,3 %), значна кількість білорусів, молдаван, євреїв та інших народів. За межами України проживає велика кількість українців. Етнічні українські землі входили до складу різних держав. Цим пояснюється формування двох діаспор — східної та західної. Східна діаспора — країни колишнього СРСР (Росія, Казахстан), західна — Канада, США, Південна Америка, Західна Європа.

У містах проживає більша частина жителів України (68 %), а в селах — лише 32 %.

Міста розрізняють за кількістю населення та за функціями. Міське й сільське населення розміщене територією нерівномірно. В Україні існує близько двох десятків агломерацій, найбільше їх у Донбасі та Придніпров'ї.

Україна має значний працересурсний потенціал — майже 60 % всього населення, причому на економічно активне населення припадає 22,5 млн чоловік. Трудові ресурси України мають достатньо високу кваліфікацію та рівень освіти. В умовах економічної нестабільності та переходу до ринкової економіки для України стало характерним таке негативне соціальне явище, як безробіття.

ПОВТОРЕННЯ МАТЕРІАЛУ РОЗДІЛУ II

I рівень

1. Назвіть кількість населення та середню густоту населення України.
2. Що називають національним складом?
3. Що називають міграцією?
4. Що називають діаспорою? Які діаспори ви знаєте?
5. Що називають містом, селом?
6. Які категорії населення належать до трудових ресурсів?

II рівень

1. Охарактеризуйте вплив історичних подій на кількість населення.
2. Назвіть соціально-економічні умови, що впливають на відтворення населення.
3. Охарактеризуйте типи міграцій. У чому їхні основні відмінності?
4. Які функції можуть виконувати міста?
5. Охарактеризуйте національний склад населення України.
6. Які категорії людей входять до «економічно активного населення», до «населення непрацездатного віку»?

III рівень

1. Як історичні події впливали на формування західної та східної діаспори? У чому полягає відмінність цього впливу?
2. Який зв'язок існує між економічною кризою й демографічною політикою?
3. Чому в Україні спостерігається процес «старіння нації»?
4. Наведіть приклади міграцій з економічних, політичних та інших причин.
5. У яких районах України зосереджені міські агломерації? Назвіть їх. Чим викликано утворення агломерацій?
6. Які зміни відбулися в національному складі України за останні 80 років? Чим вони були зумовлені?

IV рівень

1. Дайте характеристику соціально-економічних чинників, що впливають на народжуваність.
2. Майже всі області України мають від'ємний природний приріст, ці показники змінюються від +0,4 % у Закарпатській області до -12,8 % у Чернігівській. Поясніть ці граничні показники.
3. Чим можна пояснити строкатий національний склад населення Одеської області?
4. Чому в Україні майже неможливо виділити «чисті» в етнічному відношенні території?
5. Як ви вважаєте, чому серед безробітних більше жінок, ніж чоловіків?
6. Чим відрізняються економічні і соціальні проблеми великих і маленьких міст?

РОЗДІЛ III

ГОСПОДАРСТВО

ТЕМА 1

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА
ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ

ТЕМА 2

ЕКОНОМІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНИ

ТЕМА 3

ПРОМИСЛОВІСТЬ

ТЕМА 4

ПАЛИВНА ПРОМИСЛОВІСТЬ

ТЕМА 5

ЕЛЕКТРОЕНЕРГЕТИКА

ТЕМА 6

МЕТАЛУРГІЙНА ПРОМИСЛОВІСТЬ

ТЕМА 7

МАШИНОВУДУВАННЯ І МЕТАЛООБРОБКА

ТЕМА 8

ХІМІЧНА ПРОМИСЛОВІСТЬ

ТЕМА 9

ЛІСОВА І ДЕРЕВООБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ

ТЕМА 10

ПРОМИСЛОВІСТЬ БУДІВЕЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ

ТЕМА 11

ЛЕГКА ПРОМИСЛОВІСТЬ: ХУДОЖНІ ПРОМИСЛИ

ТЕМА 12

ХАРЧОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ

ТЕМА 13

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

ТЕМА 14

ТРАНСПОРТ

ТЕМА 15

СОЦІАЛЬНА СФЕРА

ТЕМА 16

УКРАЇНА І СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО.
ЗОВНІШНІ ЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ

РОЗДІЛ III. ГОСПОДАРСТВО

Тема 1. Загальна характеристика господарства України

1. Поняття про господарство і національний господарський комплекс Кожна країна має своє *господарство* (економіку).

Економіка — це сукупність всіх видів господарської діяльності людини на певній території. Вона охоплює виробництво товарів і послуг, обмін ними, розподіл і споживання створених у суспільстві благ.

Господарство складається з окремих підприємств: заводів, фабрик, навчальних, наукових та адміністративних закладів тощо. Господарство кожної країни формується впродовж століть і з часом перетворюється на *господарський комплекс*.

Господарський комплекс — територіальне утворення, у якому всі складові економічного життя — підприємства, установи, окремі регіони — працюють у тісному взаємозв'язку, щоб забезпечити матеріальні та духовні потреби суспільства.

Господарство перетворюється на «єдиний організм», тобто кожна галузь і виробництво функціонують не окремо, а в тісному взаємозв'язку з іншими галузями і виробництвами.

Головною умовою створення господарського комплексу є наявність територіального поділу праці. Різні регіони країни виробляють різні види товарів та послуг й обмінюються ними. Це явище визначається як *територіальний поділ праці* (ТПП) (схема 7).

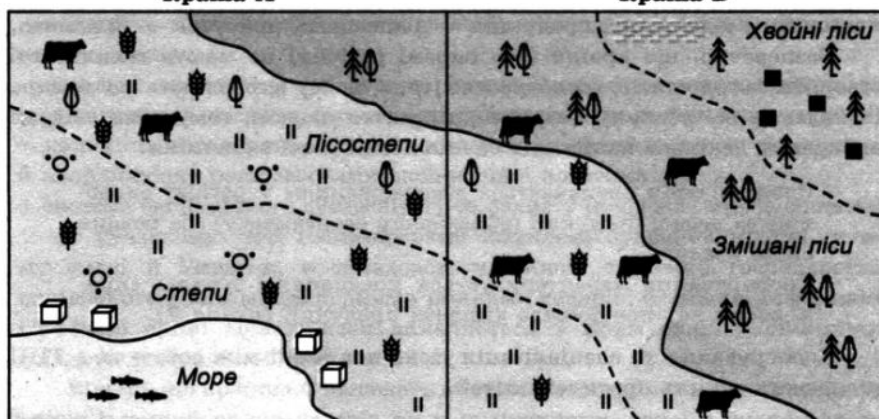
Поняття «*територіальний поділ праці*» є одним із визначальних для економічної географії. ТПП почав складатися в давнину з розвитком торгівлі між окремими землями. У той час в основу ТПП були покладені відмінності в природних умовах, ресурсах, забезпеченості трудовими ресурсами та навичками працівників. На сьогодні провідне місце в ТПП займає *науково-технічний прогрес* (розвиток освіти, науки) та *рівень розвитку продуктивних сил* (сучасні технології виробництва, ділова інфраструктура, ефективність управління тощо).

Продуктивні сили — сукупність зайнятих працівників і засобів виробництва (машин, обладнання тощо), що використовуються під час створення матеріальних благ.

Територіальний поділ праці

Країна А

Країна Б

Родючі ґрунти, але недостатня кількість опадів, деякі місцевості посушливі

Ґрунти мають середню родючість, значна кількість опадів, ліси заболочені

Вирощують пшеницю, отримуючи близько 60 ц з 1 га. Розводять велику рогату худобу, отримують з однієї корови 5 л молока (на добу)

Вирощують пшеницю, отримують близько 20 ц з 1 га. Розводять велику рогату худобу, отримуючи з однієї корови 15 л молока (на добу)

1 буханець хліба коштує 2 грошові одиниці, 1 л молока — 5 одиниць

1 буханець хліба коштує 6 грошових одиниць, 1 л молока — 1,5 одиниці

У країні А більш вигідно займатися вирощуванням пшениці, а в країні Б — розводити корів. Це зумовлено їхньою спеціалізацією на виробництві конкретних видів товарів

- болота
- велика рогата худоба
- кам'яна сіль
- хвойні ліси
- чагарники
- вугілля
- змішані ліси
- риба
- пшениця
- луки

Метою поділу праці є послідовне зростання її продуктивності й результативності. Поділ праці — це нескінченний процес, рушієм якого стає неупинний пошук економічної вигоди. Ця вигода утворюється за рахунок того, що витрати на виробництво одиниці продукції стають меншими і, відповідно, продукція — дешевшою, прибуток — більшим.

Безперечно, що країни (або окремі регіони) не мають можливості створити самодостатнє господарство (те, в якому виробляють всі *товари* та надають всі *послуги*, потрібні для життя людей), тому вони свідомо вибирають декілька напрямків спеціалізації своєї економіки.

Спеціалізація визначається зосередженням у регіоні виробництва певної продукції (обмеженого асортименту) або певних видів послуг.

Кооперування характеризується поєднанням зусиль, спрямованих на виробництво кінцевої продукції (*схема 8*).

Кооперування та спеціалізація тісно пов'язані між собою та в ТПП утворюють єдність протилежностей:

Схема 8

Розвиток ТПП в історичному аспекті умовно можна поділити на два етапи. Перший (*схема 8А*) до 50-х років ХХ ст. — характеризується тим, що в обміні переважали готові товари й традиційні послуги. Для другого етапу (*схема 8Б*) ефективнішою є спеціалізація не за готовими виробами (кінцевою продукцією), а за комплектуючими деталями й вузлами. Це обумовлено змінами, які були привнесені науково-технічним прогресом. Тому з поглибленням спеціалізації кооперування стає більш інтенсивним.

За останні півтора десятка років в Україні йде формування національного господарського комплексу незалежної країни.

Господарство окремої країни називають *національною економікою*.

Національна економіка як цілісний організм має такі обов'язкові ознаки:

- наявність тісних економічних зв'язків між підприємствами на основі поділу праці;
- загальне економічне середовище (єдине економічне законодавство, загальна грошова одиниця, загальна грошово-кредитна та фінансова система);
- наявність загального економічного центру, який виконує регулюючу й координуючу роль засобами економічної політики;
- система економічного суверенітету та захисту (кордони, митна система).

У сучасному світі господарський комплекс будь-якої країни, у тому числі й України, є складовою частиною світового господарства, пов'язаного з ним міжнародними ринками товарів, фінансів, інформації і робочої сили. Цей зв'язок виявляється у формуванні економічних співдружностей та *об'єднань*.

Відомо, що країни ЄС належать до світових лідерів економіки, а відтак мають значний вплив на світ як у політичному, так і в економічному значенні. Саме інтеграція допомагає кожній з країн ЄС посідати гідне місце в економічному житті співдружності європейських держав. Вступ до ЄС гарантовано забезпечує більш високі темпи розвитку країни, великі можливості та перспективи. Саме тому одним зі стратегічних напрямків розвитку України є приєднання до країн ЄС.

2. Сучасні зміни в господарському комплексі країни

Здобувши державну незалежність, Україна вирішує надзвичайно важливе завдання — створення економіки, здатної забезпечити народу гідне життя. З цієї метою країна здійснила перехід від командної економічної системи до ринкової. Економічні системи групуються за такими головними ознаками: 1) формами власності на засоби виробництва; 2) методами узгодження й управління економічною діяльністю. Ці економічні системи протилежні за вказаними ознаками (*табл. 6*).

Таблиця 6

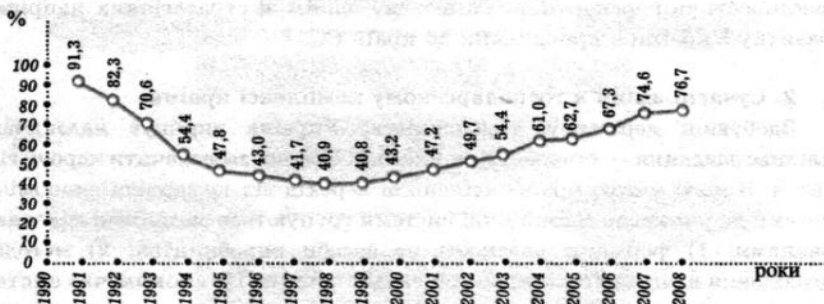
Ознаки	Планова	Ринкова
Форми власності та засоби виробництва	Державна власність на ресурси. Підприємства — власність держави	Приватна власність на ресурси. Висока частина приватних підприємств
Методи узгодження й управління	Централізоване управління, товари та послуги виробляються на основі державного планування	Діяльність господарства регулюється попитом та пропозицією на основі вільної конкуренції

За останні п'ятнадцять років українській економіці фактично довелося повністю змінити напрямок розвитку. Упродовж 70 років, в які Україна була частиною СРСР, її економіка підкорювалася законам планового господарства. Починаючи з 90-х років минулого століття економіці довелося перебудуватися на абсолютно протилежний напрям. Природно, що такі кардинальні зміни не могли не позначитися на рівні економічного розвитку молодій незалежній державі.

До того ж, надзвичайно болюче вдарив по економіці України розрив господарчих зв'язків між республіками колишнього СРСР. Вказані чинники призвели до значного падіння економіки України у 90-х роках минулого століття (графік 1). І тільки починаючи з 2000 року економіка України, яка пережила гіперінфляцію (обезцінювання грошей), безробіття, банкрутство підприємств, соціальне зубожіння та розпач людей, які були розгублені та невдоволені змінами, починає нарощувати темпи. Щороку економіка України стає більш впевненою у власному виборі економічної системи, тому що, як засвідчує світовий досвід, наймогутніші держави розвиваються саме за законами ринкових відносин.

Графік 1

Динаміка ВВП України (відносно 1990 року, у %)

Перевагою ринкової економіки є те, що вона забезпечує більшості членів суспільства постійний і відносно високий рівень життя, ліквідує дефіцит усіх товарів і послуг, дає велику економічну та особисту свободу. До недоліків ринкової економіки належать такі риси: ринок гірше реагує на деякі потреби, наприклад, у галузі освіти, культури, у фундаментальних наукових дослідженнях, охороні довкілля. Механізм ринкової конкуренції може спричинити такі явища, як масове банкрутство, безробіття, соціальне розшарування суспільства.

Уряд України за допомогою економічних, правових та адміністративних заходів і законів обмежує ці недоліки, не дає їм розвиватися.

Україна впевнено дивиться у своє майбутнє. Але потрібно розуміти, що неможливо досягти значних результатів менш ніж за 20 років існування ринкових відносин (європейським країнам, США, Японії знадобилось десятки, а комусь сотні років кропіткої праці для підйому на світовий економічний Олімп).

Складовими успіху української економіки є час, наполеглива праця та знання, які потрібно набувати і в керуванні державою, і в будівництві відносин між сусідами, й у розв'язанні соціальних проблем суспільства.

3. Галузева структура господарства. Поняття «галузь» і «між-галузевий комплекс». Інфраструктура, її види

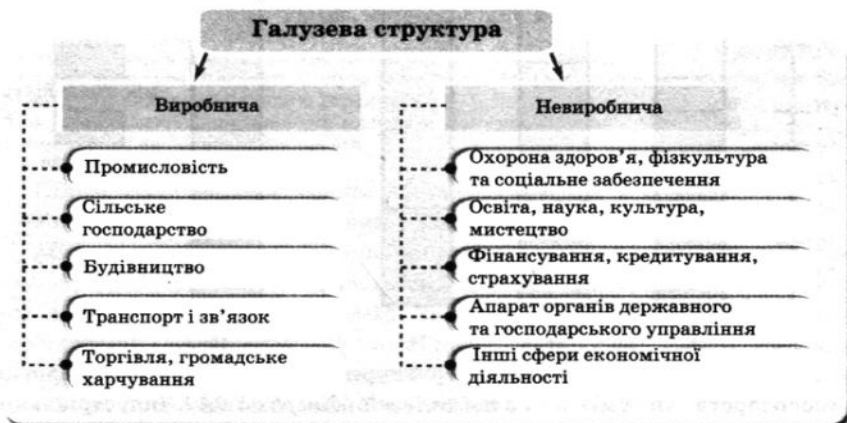
Галузева структура господарства відображає поділ суспільного виробництва на групи галузей, галузі, їхні складові (підгалузі).

Галузь — сукупність підприємств, які виготовляють однорідну продукцію або надають однорідні послуги.

У галузевій структурі господарства виділяють дві сфери — *виробничу* і *невиробничу*. Виробнича сфера забезпечує країну різноманітними товарами, невинробнича сфера — послугами матеріального і нематеріального характеру (схема 9).

Користуючись схемою, розподіліть за першою та другою групами галузі невиробничої сфери. Поясніть свій вибір.

Схема 9

Кожна галузь **виробничої сфери** народного господарства однаково важлива для його розвитку і функціонування. Саме у виробничій сфері виробляються засоби виробництва (сировина, паливо, енергія, машини, будівельні матеріали, споруджуються підприємства, прокладаються шляхи сполучення і т.д.), на які припадає переважна більшість вартостей усієї продукції. У цій сфері виробляються і предмети споживання, які потрібні кожній людині.

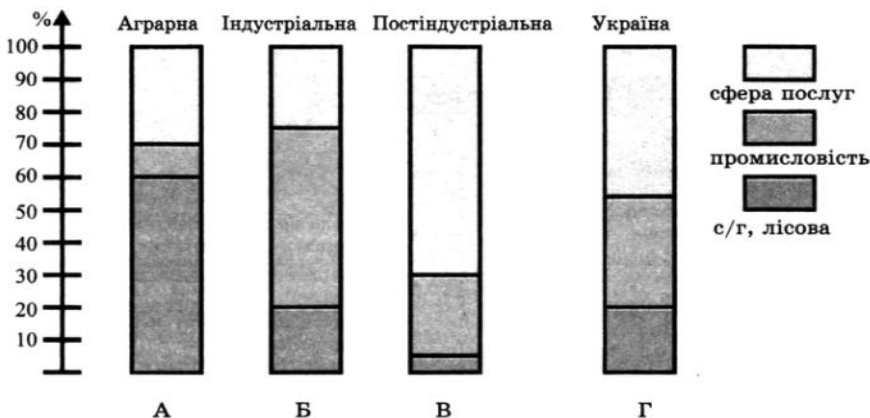
Три перших сектори (промисловість, будівництво і сільське господарство) безпосередньо виготовляють продукцію, а інші — так чи інакше — доводять ці продукти до проміжного (виробничого) або кінцевого (невиробничого) споживача. У виробничій сфері в основному виробляється національний дохід держави.

Невиробнича сфера народного господарства має у своєму складі дві важливі групи галузей. Перша з них задовольняє духовні та фізичні потреби населення. Характерно, що частка зайнятих у галузях цієї групи зростає. Друга група галузей невиробничої сфери — це види діяльності, що задовольняють інші нематеріальні потреби в послугах.

Галузева структура демонструє найбільш важливі внутрішні пропорції між виробничою та невиробничою сферами господарства. Саме ці пропорції, в першу чергу, визначають стадію розвитку господарства певної країни. Таких стадій розвитку виділяють три: аграрна, індустріальна, постіндустріальна (*діаграма 6*).

Діаграма 6

Стадії розвитку господарства країн

Для аграрного типу галузевої структури характерна перевага сільсько-го господарства та суміжних з неї галузей (*діаграма 6А*). Індустріальний тип галузевої структури визначається значною часткою промисловості

Загальна характеристика господарства України

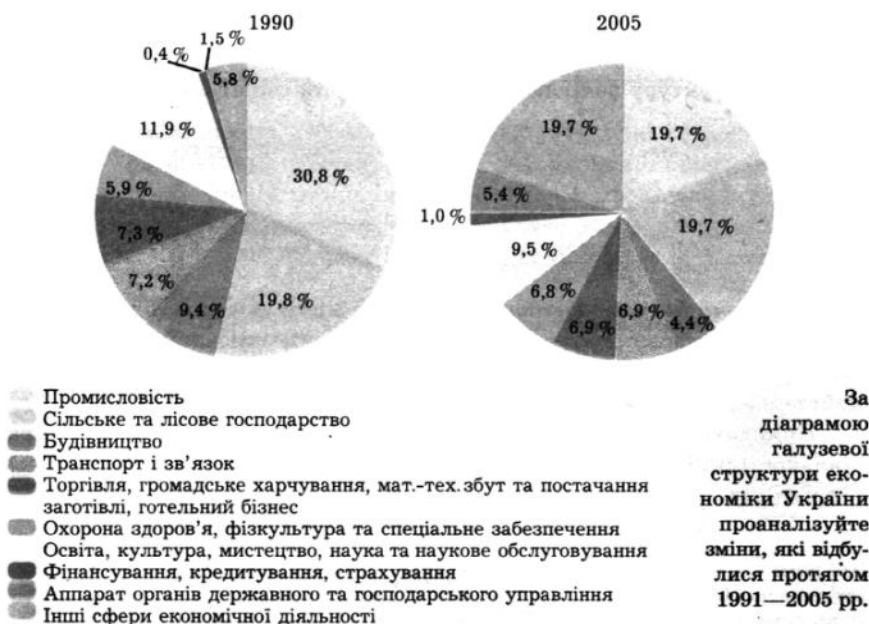
і будівництва (діаграма 6Б). Головна риса постіндустріального типу — зміна співвідношення між виробничою та невиробничою сферами на користь останньої (діаграма 6В). Україна за галузевою структурою відноситься до *індустріально-аграрного типу* (діаграма 6Г).

Галузева структура з часом змінюється. Це залежить від загальних змін в економіці країни та потреб суспільства.

Тип галузевої структури країни визначається за часткою галузей у ВВП або часткою зайнятих у цих галузях (діаграма 7).

Діаграма 7

Кількість зайнятого населення господарства України

Галузі господарства країни взаємодіють одна з одною й разом складають міжгалузевий господарський комплекс (МГК).

Міжгалузевий господарський комплекс — це сукупність декількох галузей, що тісно пов'язані між собою. В основі формування МГК лежать такі принципи: 1) виробництво взаємозамінної продукції (паливно-енергетичний комплекс); 2) послідовна переробка певної сировини (лісопромисловий, агропромисловий комплекс); 3) розв'язання важливих державних проблем (соціальний комплекс).

В Україні сформовано такі *міжгалузеві комплекси*:

- паливно-енергетичний,
- металургійний,
- агропромисловий,
- транспортний,
- машинобудівний,
- хімічний,
- соціальний,
- будівельний тощо.

У структурі господарства виділяють *інфраструктуру*.

Інфраструктура — сукупність галузей господарства, що обслуговують виробничу, невиробничу сфери і забезпечують нормальне повсякденне життя людини.

Інфраструктуру поділяють на виробничу та соціальну.

Виробнича інфраструктура — сукупність підприємств (або підрозділів підприємств), що обслуговують виробництво.

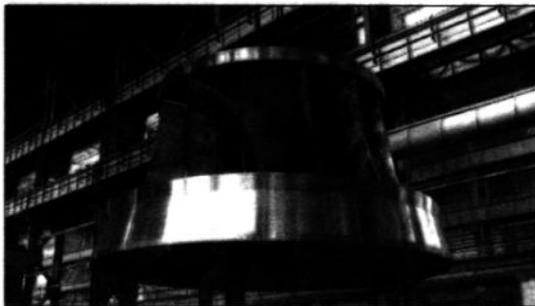
Соціальна інфраструктура — сукупність підприємств, які безпосередньо впливають на стан і розвиток людей, задовольняють їхні соціальні та духовні потреби.

Соціальну інфраструктуру має кожне місто та село. Підприємства соціальної інфраструктури (школи, лікарні, міський транспорт, перукарні, театри, бібліотеки, стадіони, басейни, ательє, ремонтні майстерні тощо) забезпечують комфортне життя кожній людині.

Прикладом виробничої інфраструктури є схема «Структура діяльності ВАТ «Турбоатом» (схема 10). На підприємстві існує декілька підрозділів: головне виробництво (кінцева продукція — турбіни)

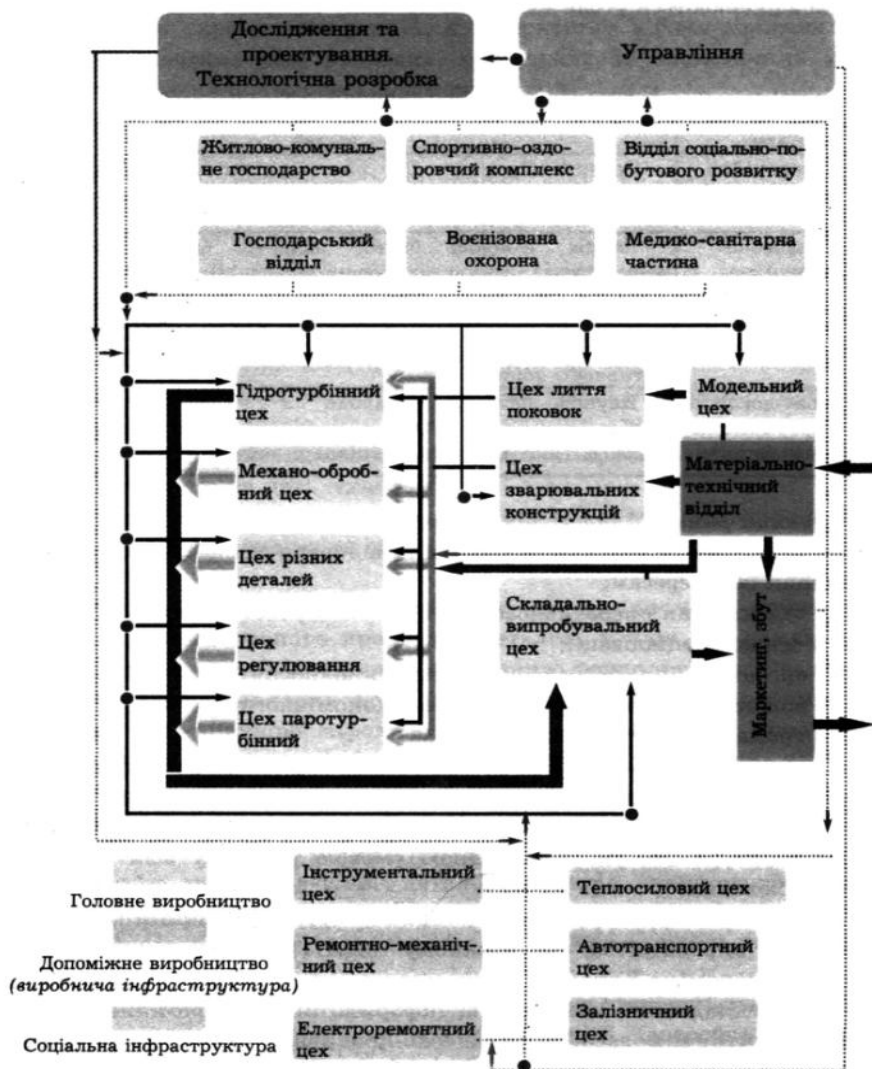
(мал. 17); допоміжна ланка; обслуговуюча ланка.

Які цехи (за схемою 10) підприємства належать до головного виробництва? Які до допоміжної та обслуговуючої ланки? Яке їх призначення на підприємстві? Чому підприємство не може існувати без інфраструктури?

Мал. 17. Турбіна — продукція ВАТ «Турбоатом»

Структура діяльності ВАТ «Турбоатом»

4. Ринкова інфраструктура, її види та функції

Найважливішим елементом ринкової економічної системи господарювання є ринок (табл. 7). Його часто визначають як сферу обміну, у якій здійснюються угоди купівлі й продажу товарів і послуг.

Таблиця 7

Елементи ринкової інфраструктури

Види	Складові
Організаційно-технічна	Товарні біржі, оптові ринки, аукціони, торговельно-промислові палати, сервісні центри, ярмарки, транспортні комунікації, ріелтерські фірми тощо
Фінансово-кредитна	Банки, фондові біржі, валютні біржі, фінансові небанківські інститути, страхові компанії, пенсійні та інші фонди, ощадні каси, ломбарди тощо
Державно-регулятивна	Біржі праці (служби зайнятості), митна система, система оподаткування, державні фонди для сприяння діловій активності тощо
Науково-дослідне та інформаційне забезпечення	Науково-дослідні установи з вивчення ринкових проблем, юридичні контори, рекламні агенції, аудиторські й консалтингові фірми, спеціальні навчальні заклади

Функції ринкової інфраструктури:

- полегшення учасникам ринкових відносин процесу реалізації та сприяння їх інтересам;
- підвищення оперативності ефективності роботи ринкових суб'єктів на основі спеціалізації;
- організаційне оформлення ринкових відносин;
- полегшення форм юридичного та економічного контролю, державного і громадського регулювання.

Свої функції ринок виконує через розгалужену інфраструктуру. Між ступенем розвитку ринку та його інфраструктурою існує тісний зв'язок, оскільки, взаємодіючи з усією системою економічних відносин, ринкова інфраструктура виступає необхідною умовою розвитку всіх суб'єктів господарювання.

Ринкова інфраструктура повинна бути пропорційна рівню розвитку виробництва на кожному етапі розвитку суспільства. Сучасна економіка України вимагає наявності потужних промислових і торгово-складських комплексів, інформаційно-комерційних мереж, високоєфективних засобів фінансово-кредитних розрахунків тощо. Існує пряма залежність: чим краще розвинена інфраструктура, тим більш розвинений внутрішній ринок.

Використовуючи світовий досвід розвитку елементів ринкової інфраструктури, слід пам'ятати, що вітчизняна економічна система має свої, притаманні лише їй особливості. Тому на практиці використання світових здобутків у галузі економіки повинне бути скориговане відповідно до українських реалій, а пріоритетом з боку держави має стати забезпечення усіх правових, соціальних та економічних умов успішного розвитку ринкової інфраструктури.

5. Сучасна організація виробництва

У сучасній економіці виділяють декілька основних форм організації виробництва: концентрація, спеціалізація, кооперування і комбінування.

Концентрація являє собою процес оптимального зосередження виробництва на великих підприємствах, в окремих «точках» — *промислових центрах та вузлах*.

Зосередження виробництва призводить до масового виробництва продукції за рахунок механізації та автоматизації (конвеєри), підвищує кваліфікацію робітників та надає економічні вигоди виробникові. Концентрація сприяє технологічному переобладнанню підприємств та переведенню його на нові технології.

Поняття «спеціалізація» існує як в аспекті територіального поділу праці (йдеться про країни та обмін між ними), так і в плані організації виробництва.

Спеціалізація — це звуження профілю підприємств, орієнтація на виготовлення певного продукту, деталей, вузлів або обмеження виробництва окремою стадією послідовного технологічного ланцюга (наприклад, виготовлення деревних плит у меблевому виробництві). Спеціалізація значною мірою здешевлює виготовлення продукції, однак вимагає кооперування підприємств і зменшує витрати виробників.

Кооперування — це регулярні, спеціально обумовлені зв'язки між спеціалізованими підприємствами. Кооперування визначається постачанням певних вузлів, деталей, товарів, науково-технічних розробок підприємствами. Кооперування є дуже важливою умовою комплексного розвитку господарства як в цілому, так і на окремих територіях.

Комбінування — це зосередження на одному підприємстві декількох виробництв на основі спільної або комплексної переробки сировини (лісокомбінат), її послідовної переробки (металургійні комбінати) або спільного використання енергетичних, транспортних або складських засобів.

6. Типи підприємств

Сучасні підприємства розрізняються не тільки за сферами діяльності, але й за *формами власності*, що виявляється в різних організаційних формах підприємств (схема 11).

- Підприємництво — найменша структурна одиниця господарства, яка характеризується самостійною діяльністю та технічною завершеністю, спрямована на виробництво товарів і послуг з метою одержання прибутку. За формами власності виділяють приватні, державні та колективні підприємства.

Схема 11

Власність та підприємство

Форми власності	Характеристика форми власності	Приклади підприємств за формою власності
Приватна (індивідуальна)	Власність, право на яку має конкретна людина	Приватний підприємець, товариство з обмеженою відповідальністю
Державна (в тому числі комунальна)	Власність, право на яку належить державі. Від її імені власністю розпоряджаються відповідні управлінські органи	Залізниця, підприємства місцевого (комунального) та республіканського підпорядкування; дороги, пошта, Центральний банк, майно армії
Колективна	Власність, право на яку має трудовий колектив (дві особи або більше)	Акціонерне товариство (закрите, відкрите), кооператив, громадська чи релігійна організація тощо

Географічна задача 10

Поміркуйте, які форми власності можуть мати такі підприємства: вугільна шахта, атомна електростанція, перукарня, невеликий продуктовий магазин, машинобудівний завод, районна поліклініка, фермерське господарство, маршрутне таксі.

7. Поняття про територіальну структуру господарства

Галузі господарства розміщені на території держави нерівномірно, залежно від природних умов та ресурсів, наявності працездатного населення, особливостей географічного положення. Тому існує територіальний (географічний) поділ праці між регіонами.

Територіальна структура — характеризує особливості розміщення галузей господарства в різних частинах країни і зв'язок між ними.

Найменшими елементами територіальної структури є *промислові пункти*, ця назва характеризує їх точкове розміщення. У промисловому пункті розміщується одне підприємство (або філія великого підприємства).

Промисловий центр — населений пункт із групою промислових підприємств, які часто взаємопов'язані спільними інфраструктурними виробництвами, а іноді — технологічними зв'язками.

Промисловий вузол — це зосередження кількох центрів і пунктів, в якому підприємства поєднуються певними виробничо-технологічними зв'язками, спільністю транспортно-географічного розміщення, загальними системами інфраструктури й поселень для найефективнішого використання природних, матеріальних і трудових ресурсів. (Наприклад, у Донецьку діють сотні взаємопов'язаних підприємств металургійної, будівельної, хімічної, машинобудівної галузей промисловості).

Під *промисловими агломераціями* розуміють досить великі форми територіального зосередження багатьох промислових центрів навколо великого вузла, які відрізняються високим рівнем територіальної концентрації підприємств різних галузей промисловості, інфраструктурних об'єктів, наукових, освітянських, культурних закладів, а також високою густотою населення (наприклад, Київська, Донецько-Макіївська).

Промисловий район — велика територія з відносно однорідними природними умовами, з характерним спрямуванням розвитку продуктивних сил, відповідною спеціалізацією підприємств, виробничою та соціальною інфраструктурою (наприклад, Донецький, Придніпровський, Прикарпатський райони).

До якої з одиниць територіальної структури належить ваш населений пункт?

Контрольні запитання

1. Дайте визначення поняттям «господарство», «господарські комплекси», «галузь».
2. Охарактеризуйте сучасні зміни в економіці України.
3. Назвіть галузі виробничої та невиробничої сфери.
4. Як розрізняють підприємства за формою власності? У чому відмінності між приватним підприємством (ПП) і відкритим акціонерним товариством (ВАТ)? Наведіть приклади державних підприємств та ВАТ.
5. Поясніть відмінність між поняттями «галузева структура господарства» і «територіальна структура господарства».

Тема 2. Економічний потенціал України

1. Складові економічного потенціалу України

До економічного потенціалу України відносять *природні, науково-технічні й трудові ресурси*. Для розвитку господарства країни за сучасних умов природно-ресурсний потенціал має важливе, але не вирішальне значення.

Природні ресурси — об'єкти і сили природи, що на даному етапі розвитку суспільства можуть бути використані як засоби виробництва і предмети споживання для задоволення потреб людини.

Природні ресурси поділяються на вичерпні й невичерпні. До невичерпних належать водні (поверхневі й підземні), кліматичні (енергія вітру, агрокліматичні, рекреаційні) і космічні (енергія Сонця). Вичерпні природні ресурси поділяються на відновлювальні (флора і фауна, частково ґрунти) і невідновлювальні (мінеральні).

Мінеральні ресурси (корисні копалини) поділяються на групи: паливні, рудні і нерудні. В цілому мінеральні ресурси України оцінюють як помірно сприятливі для розвитку господарства. У надрах України понад 200 видів корисних копалин, відкрито понад 20 000 родовищ. Займаючи 0,4 % площі суші, Україна видобуває близько 5 % мінеральної сировини світу. Відносно добре Україна забезпечена сировиною для чорної металургії. Складніша ситуація з паливними ресурсами: потреби країни тільки на третину покриваються за рахунок власного видобутку. Запаси багатьох видів нерудної сировини значні, але їхнє економічне значення невелике.

Земельні ресурси оцінюються більш високо. Сільсько-господарські угіддя займають 63,3 % площі країни, 54,4 % з них — рілля. Це один з найбільших показників у світі. Природна родючість ґрунтів дуже висока, бо 2/3 ріллі становлять різновиди чорноземів.

Агрокліматичні ресурси в цілому дуже сприятливі, помірно-континентальний клімат сприяє розвитку сільського господарства.

Водні ресурси розміщені дуже нерівномірно, надлишок спостерігається на заході та півночі України, нестача — на півдні та сході країни. Гідроресурси досить обмежені.

Чому природно-ресурсний потенціал має важливе, але не вирішальне значення для економіки країни? Як ви вважаєте, що має вирішальне значення?

Лісових ресурсів недостатньо, лісистість становить 14 % площі. Потреби в лісоматеріалах за рахунок власних ресурсів покриваються тільки на 25—30 %. Високопродуктивні ліси — у Карпатах і Поліссі.

Значний природний *рекреаційний потенціал* зосереджений на Південному березі Криму (мал. 18) і в Карпатському регіоні.

Науково-технічні ресурси. Науковий комплекс України має значний потенціал. У країні існує понад 1300 науково-дослідних інститутів, проектно-конструкторських і технологічних бюро. Наукові розробки вдосконалюють засоби праці, створюють нові технології, устаткування, підвищують продуктивність праці. Розвиток науки — це реальний шлях для України до розбудови конкурентоспроможного господарства, завдяки якому наша країна зможе посісти гідне місце у світовій економіці.

Україна має висококваліфіковані *трудові ресурси*, що вирізняються високим рівнем освіти та професійних навичок, і це, в свою чергу, створює умови для швидкого економічного зростання.

2. Показники соціально-економічного розвитку. Валовий національний продукт, національний дохід

Господарство країн (національні економіки) характеризують за допомогою численних економічних показників. Економічні показники можуть бути загальними (валовими) і питомими (на душу населення).

У світовій економіці головними показниками виступають валовий національний продукт (ВНП) та валовий внутрішній продукт (ВВП) (схема 12).

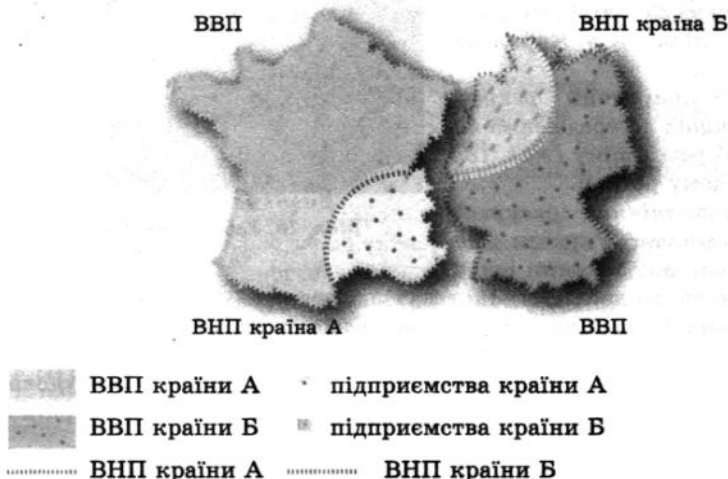
Валовий внутрішній продукт (ВВП) — це сукупна вартість кінцевої продукції і послуг підприємств, вироблених за рік на території країни, незалежно від того, хто — громадянин даної держави чи іноземець — є власником цієї продукції. Валовий національний продукт (ВНП) — сукупна ринкова вартість товарів і послуг підприємств, вироблених і реалізованих (у тому числі й імпортованої продукції) протягом року, містить також, на відміну від ВВП, й суму чистих доходів з-за кордону (схема 13).

Національний дохід (НД) — це частина валового національного продукту за винятком матеріальних витрат на його виробництво.

Мал. 18. Узбережжя Криму.
Артек

Різниця між ВВП та ВНП

ВНП обчислюють для всіх національних виробників товарів і послуг, де б не розміщувалися їх підприємства (схема 12). Це означає, що, наприклад, для розрахунку ВНП України необхідно враховувати результати діяльності всіх українських фірм у самій Україні та поза її межами і не враховувати діяльність іноземних фірм в Україні. Для обчислення ВВП (табл. 8) включають результати всіх підприємств — українських та іноземних, що знаходяться на території України, і не включають українські фірми, які розміщені в інших країнах.

Таблиця 8

Показники ВВП та ВНД України (в грн)

Показники	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
ВВП, млн грн	170 070	204 190	225 810	267 344	345 113	441 452	544 153
ВВП на одну особу, грн	3 436	4 195	4 685	5 591	7 273	9 372	11 630
ВНД, млн грн	164 942	200 190	233 256	276 546	356 167	452 599	553 704

Душовими показниками ВВП користуються для порівняльної оцінки рівнів економічного розвитку окремих країн.

1970 р. з метою одержання інформації для аналізу рівня розвитку й ефективності економік різних країн світу була впроваджена Програма міжнародних зіставлень (ПМЗ) ООН валового внутрішнього продукту (ВВП) (табл. 10 у «Додатку»).

2005 р. уперше в історії був проведений Глобальний раунд Програми міжнародних зіставлень, у якому брали участь 146 країн.

Для проведення міжнародних зіставлень та одержання порівняних результатів необхідним є виконання такої умови: перерахунок в єдину грошову одиницю показників ВВП, виражених у національних грошових одиницях. За таку єдину грошову одиницю було узятो долар США.

Оскільки основною метою ПМЗ ООН виступає зіставлення ВВП за його витратами (споживання, валове нагромадження й експорт за виключенням імпорту товарів і послуг), необхідно виключити вплив різниці в цінах між окремими країнами. Тому для перерахунку номінальних кінцевих витрат у реальні в рамках міжнародних зіставлень використовується паритет купівельної спроможності (ПКС), який відображає відносні ціни на товари і послуги в різних країнах. ВВП України за ПКС становить 263 млрд дол. США, ВВП на душу населення за ПКС 5583 дол. США.

Обсяги ВВП, переведені в єдину валюту за допомогою ПКС, показують місце, яке посідає економіка країни порівняно з іншими країнами світу. Дані, засновані на паритетах купівельної спроможності, дають більш точну картину співвідношень економіки країн (табл. 9).

Порівняйте ВВП на душу населення за ПКС сусідів першого порядку України. Скористуйтеся даними табл. 9 у «Додатку».

Таблиця 9
Найбагатші країни світу (показники МЗ ВВП за 2005 рік)

ВВП (млрд доларів США за ПКС)			ВВП у розрахунку на одну особу за ПКС (доларів США)		
1	США	12 376,1	1	Люксембург	70 014
2	Китай	5 333,2	2	Катар	68 749
3	Японія	3 870,3	3	Норвегія	47 551
4	Німеччина	2 514,8	4	Бруней	47 465
5	Індія	2 341,0	5	Кувейт	44 982
6	Сполучене Королівство (Велика Британія)	1 901,7	6	США	41 674
7	Франція	1 862,2	7	Сінгапур	41 478
8	Росія	1 697,5	8	Ірландія	38 058
9	Італія	1 626,3	9	Макао	37 259
10	Бразилія	1 585,1	10	Гонконг	35 680

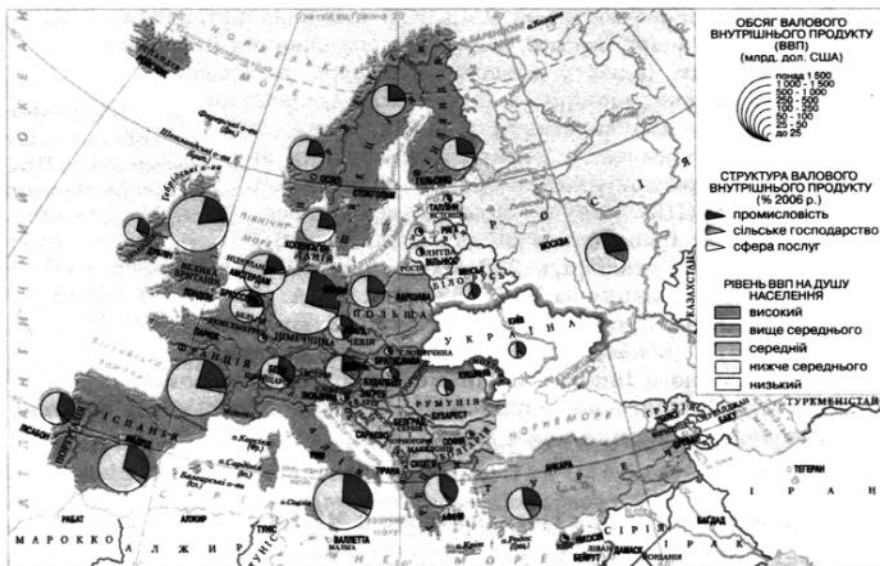
Серед країн СНД найбільший обсяг ВВП у розрахунку на одну особу в Росії — 11 861 долар США, або 28,5% від рівня США. У Казахстані цей показник становить 8 699 доларів США, Білорусі — 8 541, Україні — 5 583. Найбідніша країна СНД Таджикистан — 1 413 доларів США. Середній

по СНД рівень ВВП у розрахунку на одну особу становить 9 202 долари США. На долю України припадає майже 12 % сукупного ВВП країн СНД.

Карта 3

Економічний розвиток та структура ВВП країн Європи

3. Показники якості життя

Показники якості життя — це стандарти, які характеризують мінімальні соціальні норми, що гарантують гідний рівень життя. Якість життя визначається за всіма показниками, що впливають на життя та діяльність людей і можуть оцінюватись як кращі чи гірші. До цих показників відносять:

- Тривалість життя — від 25 (мінімум) до 85 (максимум) років. В Україні очікувана тривалість життя при народженні у 2003—2004 рр. є усього 68,2 років, у тому числі чоловіків 62,6 років та жінок 74,1 років відповідно.
- Грамотність населення — 100 %; в Україні — майже 100 % грамотного населення.
- Середня тривалість навчання — 15 років; в Україні вона становить 12 років.
- Реальний ВВП на душу населення (за паритетом купівельної спроможності) — від 200 дол. (мінімум) до 70 тис. дол. (максимум); в Україні у 2005 р. він становив 5583 дол. США.

- Сумарний коефіцієнт народжуваності (середня кількість дітей, народжених жінкою у віці від 20 до 45 років) — 2,14—2,15; в Україні у 2007 р. він становив 1,31.
- Коефіцієнт старіння населення (частка населення, старшого за 65 років, у загальній чисельності населення) — 7 %; в Україні на 1 січня 2008 р. він становив 16,2%.
- Співвідношення 10 % найбагатших до 10 % найбідніших осіб — 10:1; в Україні Держкомстатом відстежується співвідношення грошових витрат 20 % найбільш та 20 % найменш забезпеченого населення (квінтільний коефіцієнт фондів), яке у 2007 р. становило 3,6 разів.
- Частка населення, яке проживає за межею бідності, — 10 %; в Україні частка населення із середньодушовими грошовими витратами на місяць, нижчими за рівень забезпечення прожиткового мінімуму (у % від загальної чисельності населення), у 2007 р. становила 29,3 %.
- Співвідношення мінімальної та середньої заробітної плати — 1:3; в Україні таке співвідношення у першому кварталі 2009 р. становило 1:3,6.
- На тисячу душ наявного населення кількість народжених становила 10,1 осіб, а кількість померлих — 17 осіб, або 40:60 у 2008 р.

Перші чотири стандарти використовуються у світовій практиці співробітниками ООН для розрахунків індексу людського потенціалу країни. Інші, від п'ятого до десятого, застосовуються для аналізу й прогнозування соціально-політичної ситуації у країні.

1990 р. започаткована Програма розвитку ООН, яка щорічно видає «Доповіді про розвиток людини». З того часу, за статистикою ООН, для всіх країн обчислюють індекси розвитку людського потенціалу (ІРЛП).

Для розрахунку ІРЛП враховують показники:

1. Середня тривалість життя людини.
2. Рівень грамотності дорослого населення.
3. Середня тривалість навчання.
4. Реальний ВВП на душу населення (за ПКС, у дол. США).

Показники ІРЛП можуть змінюватися від значень, близьких до 1,000, до величин, менших 0,300. Чим більшим є значення ІРЛП, тим більш високий рівень людського розвитку має країна. Статистика ООН вважає рівень розвитку людського потенціалу низьким, якщо її ІРЛП < 0,500, середнім, якщо (0,500 < 0,900), або високим, якщо ІРЛП > 0,900.

2005 року Україна посіла 77 місце у ІРЛП з результатом 0,788. Україна входить до групи країн із середнім рівнем розвитку людського потенціалу (Білорусь на 64 місці, Росія на 67 місці). Щодо світових лідерів за ІРЛП, то серед них такі високорозвинені країни, як Японія, Канада, Норвегія (табл. 10). У двадцятку країн з високим рівнем розвитку входять як європейські країни, так і Канада, Австралійський Союз, Японія та Нова Зеландія.

Країни — лідери за ІРЛП

Рейтинг (2005р.)	Країна	ІРЛП
1	Ісландія	0,968
2	Норвегія	0,968
3	Австралійський Союз	0,962
4	Канада	0,961
5	Ірландія	0,959
6	Швеція	0,956
7	Швейцарія	0,955
8	Японія	0,953
9	Нідерланди	0,953
10	Франція	0,952
11	Фінляндія	0,952
12	США	0,951
13	Іспанія	0,949
14	Данія	0,949
15	Австрія	0,948
16	Велика Британія	0,946

4. Україна і сталий розвиток

Концепція сталого розвитку набуває значного поширення як одна з провідних глобальних проблем людства.

Термін «сталий розвиток» (від англ. «sustainable development») набув поширення після публікації доповіді «Наше загальне майбутнє» (1987), підготовленої Комісією ООН з довкілля та розвитку.

Сталий розвиток забезпечує потреби як сучасних, так і майбутніх поколінь. Весь світ стурбований тим, як нинішні тенденції до зростання чисельності населення, забруднення довкілля, виснаження природних ресурсів залишаються незмінними. Це може призвести до необоротних катастрофічних наслідків на Землі.

Сталий розвиток трактують у вузькому та широкому розумінні. Вузьке розуміння — це акцент на екологічних проблемах і збереженні біосфери. Широке розуміння трактується як всебічний підхід до розвитку цивілізації: економічний, соціальний, демографічний тощо.

Економічний напрям сталого розвитку — господарська діяльність людства повинна орієнтуватися не на зростання споживання ресурсів біосфери, а на їхнє раціональне використання.

Соціальний напрям — подолання різниці в рівнях доходів і якості життя між різними країнами, соціальними групами.

Демографічний напрям — виважена демографічна політика в різних країнах (регулювання приросту населення в країнах з високим рівнем народжуваності й вирішення проблеми бідності та підвищення якості життя).

Засади сталого розвитку для України є надзвичайно важливими. Упродовж тривалого часу економічний розвиток в Україні супроводжувався недбалою експлуатацією природних ресурсів. Наслідки такої діяльності негативно впливають на навколишнє середовище, що призводить до виснаження ресурсного потенціалу, зростання витрат на захист населення і території, ліквідацію наслідків надзвичайних ситуацій та відтворення природної рівноваги (катастрофа на ЧАЕС, повені в Карпатах). Внаслідок промислових викидів у повітря та воду загрозливі показники збільшуються щороку, дедалі актуальнішою стає проблема деградації земель. Україна продовжує посідати одне з перших місць у світі за інтенсивністю використання та експлуатації надр. У більшості гірничорудних регіонів виникають серйозні соціально-економічні та екологічні проблеми, що призводить до дисбалансу в економіці.

Створена державна програма сталого розвитку України, яка охоплює всі сторони життя суспільства:

- розвиток громадянського суспільства, забезпечення вільного доступу до екологічної інформації;
- забезпечення еколого-економічної збалансованості розвитку окремих регіонів;
- перехід на інноваційну модель розвитку;
- структурна перебудова економіки шляхом прискореного розвитку високотехнологічних галузей;
- створення конкурентоспроможної соціально орієнтованої ринкової моделі економіки;
- стимулювання впровадження екологічно безпечних, енергетично ефективних та ресурсозберігаючих технологій.

Контрольні запитання

---

1. Що називають сталим розвитком?
2. Назвіть показники якості життя.
3. Поясніть, чому саме показники якості життя враховуються при порівнянні індексу розвитку людського потенціалу країн. Яке місце посідає Україна за ІРЛП?
4. Чому, розраховуючи ВВП на душу населення, використовують поняття «паритет купівельної спроможності»?

Тема 3. Промисловість

1. Промисловість як сфера матеріального виробництва

Промислове виробництво, або промисловість, — найважливіша структурна ланка господарського комплексу України. У промисловості працює понад 19,7 % населення, зайнятого у народному господарстві. Промисловість має надзвичайно важливе значення для економіки в цілому, тому що переозброює всі галузі й сфери економіки новою технікою, устаткуванням.

Промисловість — провідна галузь господарства, що виготовляє знаряддя праці, забезпечує потреби в паливі, сировині, матеріалах, задовольняє потреби населення в різноманітних товарах.

Промисловість поділяють на *важку*, яка виробляє засоби виробництва — машини, устаткування, сировину, паливо, електроенергію (група «А»), та *легку*, яка виготовляє предмети споживання (група «Б»). *Важка промисловість* включає електроенергетику, паливну, чорну і кольорову металургію, хімічну, машинобудівну, лісову, виробництво будівельних матеріалів. Частка важкої промисловості в загальному обсязі промисловості становить понад 70 %. *Легка промисловість* включає легку і харчову.

За ступенем обробки предметів праці галузі промисловості поділяються на *добувну* (видобуток або заготівля сировини з надр, вод, лісів) й *обробну* (випуск кінцевої, готової продукції).

Розподіліть галузі та підгалузі промисловості на дві групи (за принципом: *добувна, обробна*): харчова, рибна, паливна, лісова, хімічна, добування залізорудної сировини, швейна, автомобільна.

За радянський період розвитку економіки виробництво необхідних для промисловості машин (групи «А») розвивалося найбільше, а його частка у загальному обсязі виробництва становила 71,2 % (1989 р.). Частка виробництва групи «Б» (виробництво предметів споживання) становила 28,8 %. З 1990 р. почалися структурні зміни, спрямовані на збільшення виробництва товарів народного споживання.

Ці зміни мають і негативні риси, тому що головний їх чинник пов'язаний з високими темпами зниження виробництва групи «А». Особливо це стосується галузей, які не мають достатньої власної сировинної бази або мають труднощі в її розвитку. Так, видобуток вугілля зменшився з 1989 по 2007 рік більш ніж в 3 рази. У чорній металургії видобуток залізної руди зменшився на 30 %, виплавляння чавуну — на 20 %. Найбільший спад виробництва відбувається в нафтопереробній, хімічній та нафтохімічній, вугільній промисловості, чорній металургії, будівельній індустрії. Незважаючи на

те, що частка виробництва товарів народного споживання збільшується, загальний обсяг виробництва значно зменшується. Так, порівняно з 1989 р. виробництво тканин у 2007 р. зменшилося на 90 %, взуття — на 85 %.

Основні чинники зменшення темпів зростання промисловості в роки незалежності пов'язані із загальною економічною кризою — переходом від планової до ринкової економічної системи.

Проте Україна в європейському масштабі залишається значним виробником певних видів продукції: вугілля, залізної руди, прокату чорних металів, сталевих труб, цементу, мінеральних добрив, кальцинованої соди, продукції важкого машинобудування, верстатів, електротехнічної промисловості, сільськогосподарських машин та ін.

На сучасному етапі промисловість України перебуває на стадії реструктуризації. Реструктуризація промисловості являє собою процес пристосування підприємств та секторів економіки до мінливих умов конкуренції, нових напрямів ринкового попиту та державного регулювання. Рееструктуризація стала характерною рисою економічного розвитку у всіх країнах світу. У країнах з перехідною економікою реструктуризація промисловості є провідним механізмом модернізації старих неконкурентоспроможних підприємств з одного боку та інтеграції цих країн в регіональну та світову економіку — з іншого.

Яке значення має промисловість в економіці країни? На які групи поділяються всі галузі промисловості? Що виготовляють галузі важкої промисловості? Легкої промисловості?

2. Місце і роль промисловості в господарстві України. Загальні показники розвитку промисловості на сучасному етапі

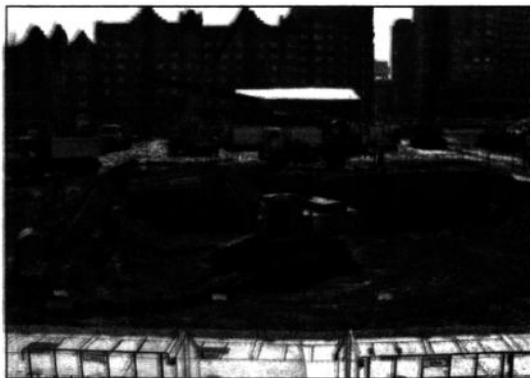
Промисловість є ключовою складовою господарства України, який визначає місце національної економіки в міжнародному поділі праці, динаміку її конкурентоспроможності. В Україні 2007 р. частка промисловості у загальному обсязі випуску продукції становила 46,1 % (46,5 % 2006 р.).

Від розвитку промисловості залежить становлення інших секторів економіки країни. Для того щоб промисловість України була конкурентоспроможною, потрібно розвивати високотехнологічні виробництва, які значною мірою визначатимуть розвиток наукомістких та інформаційно-технологічних видів діяльності, закладатимуть підвалини для формування економіки знань, сприятимуть зростанню частки високооплачуваної, висококваліфікованої праці. Темпи розвитку промисловості визначають якість та спрямованість економічного зростання країни в цілому.

2007 р. обробна промисловість разом з будівництвом та торгівлею були визначальними чинниками зростання в Україні. Цьому сприяли інвестиції (фінансові вкладення) в промисловість України. Підприємства металургії, хімічної, нафтохімічної промисловості були модернізовані,

Їх обладнання, виробничі лінії стали більш потужними, сучасними та ефективними, підвищилась якість української промислової продукції. Значний попит на виробниче обладнання з боку вітчизняних виробників, а також стабільність на внутрішньому ринку споживчих товарів позитивно впливають на розвиток промисловості. Стабільний розвиток будівництва і транспорту сприяє підвищенню попиту на продукцію машинобудування, металургійної, деревообробної промисловості, виробництво будівельних матеріалів і скловиробів. Наприклад, для того щоб побудувати будинок, потрібні металоконструкції, цегла, цемент та інші вироби, які виготовляються різними галузями господарства (мал. 19).

Які ще вироби потрібні для будівництва будинку (мал. 19)? Які галузі господарства їх виробляють? Наведіть приклади взаємозв'язків галузей господарства у виробництві взуття, ліків, продуктів харчування.

Мал. 19. Будівництво будинку

Існують і негативні чинники, які заважають розвитку української промисловості, насамперед:

- зростання вартості сировини на світовому ринку (нафти і газу, деревини, сільськогосподарської продукції); це, у свою чергу, призводить до зростання витрат підприємств та підвищення собівартості продукції вітчизняних виробників;
- посилення орієнтації промисловості на зовнішні ринки. Коливання попиту на зовнішніх ринках істотно впливає на металургію та хімічну промисловість України;
- поступове витіснення вітчизняних виробників та заміна продукції на імпорту. 2007 р. імпорт промислової продукції в Україну збільшився на 41,4 %, тоді як виробництво в промисловості України зросло лише на 10,2 %.

Сировинна продукція в загальному обсязі реалізованої продукції усієї промисловості 2007 р. залишалася домінуючою і складала 66,5 %, тоді як на інвестиційну продукцію припадало 15,4 %, а на товари тривалого користування — лише 1,3 %.

Останніми роками спостерігаються якісні зрушення в промисловості України. Насамперед, йдеться про досягнення високих темпів зростання промислового виробництва. Прискорення розвитку промисловості у 2007 р. стало одним з основних чинників економічного зростання в Україні. Як наслідок, протягом останніх п'яти років (2003—2007 рр.) середньорічні темпи зростання промисловості в 1,2 раза перевищували динаміку ВВП (9,6 % проти 7,8 %). Але проблема полягає в тому, що динаміка промислового зростання має нестійкий характер. Для того щоб зберегти та посилити позитивні зрушення в промисловості України, потрібні не тільки макроекономічна стабільність й поліпшення інвестиційного клімату, але й заходи щодо підвищення конкурентоспроможності українських виробників. Подальші перспективи зростання промисловості України залежать від спроможності виробників подолати суперечності розвитку та вміння вчасно й ефективно реагувати на зміну конкурентної ситуації як на світовому, так і на внутрішньому ринку.

3. Світові тенденції в зміні структури економіки

Сучасне суспільство — це суспільство науково-технічної революції. У наш час на перший план виступає наука з її ефективними пошуками нових технологій, нових матеріалів, нових джерел енергії. Пріоритетними стають так звані «високі технології» з використанням інформаційних, плазмених, мембранних, лазерних технологій. З'являються нові напрямки та галузі виробництва: електроніка, біотехнологія, робототехніка, нові конструкційні матеріали, альтернативні джерела енергії, інформаційні технології. Технології стають товаром, і на їх розробку спрямовуються величезні ресурси, зокрема наукові та фінансові.

Основними економічними співвідношеннями, що характеризують сучасні особливості структури світового господарства, є:

1) Співвідношення виробничої та невиробничої сфер. У найбільш розвинених країнах сьогодні у невиробничій сфері (або сфері послуг) зайнято 70—75 % населення, а у виробничій — 25—30 %. Світова тенденція полягає в подальшому зростанні такої нерівномірності: сфера послуг займає дедалі більшу частку в економіці, тоді як частка матеріального виробництва зменшується. За умов високих технологій і сучасної організації виробництва необхідна менша кількість працівників, які виготовляють усі необхідні товари.

Наука стає провідною ланкою науково-технічної революції. Вона працює в тісному поєднанні з виробництвом. Велике значення мають рівень витрат країни на науково-дослідницькі та конструкторські розробки. У провідних країнах світу частка витрат складає від 1,5 % до 3 % ВВП (Швеція — більш ніж 3 %, Японія, Швейцарія — близько 3 %, США та Німеччина — 2,7—2,8 %). Особливого значення у сучасному світі науки набувають інформаційні технології. З ними пов'язана поява нового товару — програмного забезпечення. У цілому інформація (зокрема телекомунікаційні технології) стає найбільш дорогим, динамічним,

містким, оперативним товаром. Могутність держави сьогодні значною мірою визначається її впливом на світовий ринок інформації. Особливого значення набувають так звані ділові інформаційні послуги, які охоплюють широке коло питань — консультативних (консалтинг), ринково-посередницьких (маркетинг), організаційно-управлінських (менеджмент), кредитно-фінансових (аудит), пошукових науково-технічних (венчурних) тощо.

2) Співвідношення першого і другого підрозділів господарства (I — виробництво засобів виробництва, II — виробництво предметів споживання). Світовий «стандарт»: близько 2/3 обсягів загального виробництва представляють другий підрозділ і лише 1/3 — перший підрозділ.

3) Частка галузей науково-технічного прогресу. Такими галузями є енергетика, хімія органічного синтезу (синтетичних матеріалів), складне й наукомістке машинобудування. Вони активно впливають на розвиток решти сфер, прискорюючи їхній розвиток і технічну модернізацію. Таким чином, чим більша частка галузей НТП у структурі промисловості, тим більш прогресивною є така структура й економіка в цілому. Для високорозвинених країн цей показник складає 60—66 %, для окремих (Японія, Південна Корея, Тайвань) — до 90 %.

Головним напрямом розвитку світової *електроенергетики* є пошук нових альтернативних джерел енергії та підвищення ефективності діючих підприємств.

Структура *машинобудування* в ході НТР зазнала істотних змін на всіх рівнях. Найважливіша зміна в структурі галузі — виокремлення електронної промисловості у самостійну галузь. У транспортній галузі різко збільшилося значення автомобільної та авіаційної промисловості (особливо ракетно-космічної). Пріоритетна роль електронної, автомобільної та авіаційної галузей промисловості зумовлена високою вартістю їх продукції, а електронної та автомобільної, крім цього, — масовістю зі стійким попитом на їхню продукцію. Те саме спостерігається в електротехнічній промисловості з масовим виробництвом високоартісної продукції побутового призначення тривалого користування (холодильники, пральні машини, кондиціонери та ін.).

Електронна промисловість — найбільш наукомістка галузь сучасного машинобудування. Її характерною ознакою є те, що всі наукові розробки без зволікання впроваджуються у виробництво. Найбільша частка (до 45 %) за вартістю загального обсягу продукції припадає на різні види обчислювальної техніки — від калькуляторів до найскладніших комп'ютерів. Комп'ютери виготовляє понад тисяча фірм, однак переважну їх частину виробляють 20—25 найбільших компаній світу. 2008 року компанія Hewlett-Packard (HP) стала найбільшим виробником комп'ютерів у світі. У машинобудуванні окремих країн електронна промисловість посіла провідні позиції (у Сінгапурі, Республіці Корея — це галузь спеціалізації, яка дає половину вартості всієї продукції промисловості в країні). У країнах з розвиненим машинобудуванням виробництво електроніки відсунуло

деякі традиційні галузі машинобудування, його частка стала досить високою: за деякими оцінками, у США вона досягла 46 %, а в Японії — 40%.

Автомобільна промисловість — одна з найбільш високорентабельних, дохідних галузей світової обробної індустрії. У розвинених країнах термін використання автомобіля (пасажирського і вантажного) становить три-п'ять років, але ця тенденція пояснюється не фізичним зношуванням автомобіля, а моральним старінням (високий рівень життя дозволяє висувати високі вимоги до автомобілів — новизна, комфортність, безпека та ін.).

Автомобілебудування — один з головних споживачів сталі, листового скла, кольорових металів, каучуків і пластмас, продукції лакофарбової промисловості, підшипників. Останнім десятиліттям різко збільшилося використання благородних металів, безупинно зростає роль електронної техніки.

Авіаракетно-космічна промисловість (АРКП), так само, електронна, є найбільш наукомісткою галуззю промисловості. Спочатку АРКП формувалася як галузь військового характеру й лише згодом перейшла на виробництво цивільної продукції (авіалайнери, вертольоти, супутники зв'язку, метеосупутники). Розвиток галузі визначається розміром постійних військових замовлень держави, а також можливостями експорту авіаційної техніки в інші країни. Виробництво галузі не масове, а штучне. Так, щорічне виготовлення великих пасажирських авіалайнерів не перевищує 1 тисячі, вертольотів військового і цивільного застосування — 600—1200 одиниць на рік. Лише виробництво легких літаків (навчальних, спортивних, ділових та ін.) здійснюється у великих обсягах через значний попит на них і порівняно невисокі ціни (великий авіалайнер коштує 180 млн дол., а легкий літак — 20—80 тис. дол.).

Хімічна промисловість — друга після електронної провідна галузь індустрії, що забезпечує впровадження досягнень науково-технічного прогресу в усі сфери господарства. У хімічній промисловості збільшується частка наукомісткої продукції високої вартості (головним чином, переробні виробництва галузі). Найбільший вплив на розвиток господарства й повсякденне життя людини мають полімерні матеріали (30—35 % виробництва) та продукція їх переробки. Основна увага приділяється одержанню спеціальних пластмас із задалегідь заданими властивостями. Такими стали композити, які в 4—5 разів легші та міцніші в 15 разів за сталь. Композити — важливий конструкційний матеріал для авіакосмічної індустрії. Новий напрям в одержанні пластмас — збільшення виробництва видів, що саморуйнуються (біо-водорозчинних, фоторуйнівних).

Чим зумовлена пріоритетна роль електронної, автомобільної та авіаційно-космічної галузей? Яке значення має електронна промисловість?

Чому автомобільна й авіаційно-космічна галузі промисловості переважно розвинені у високорозвинених країнах?

Постійне збільшення попиту на продукцію *фармацевтичної промисловості* зумовило стійкий розвиток (18 % від вартості продукції галузі) і дуже високі темпи зростання. Вона зростала втричі швидше, ніж уся хімічна, і в чотири-п'ять разів швидше, ніж світова індустрія. Це «малотоннажна» галузь, але вартість однієї тонни продукції є найвищою в хімічній промисловості, оскільки вона надзвичайно наукомістка. Досвід деяких фірм різних країн свідчить про те, що на розробку кожного нового препарату необхідно витратити не менш ніж 400—500 млн дол., докласти працю не менш ніж 100—200 учених, а термін проведення досліджень, промислового впровадження й подальших клінічних перевірок становить 10—15 років. Тому найбільш потужну фармацевтичну промисловість мають лише економічно найсильніші держави.

До традиційних галузей хімічної промисловості належать виробництва хімічних волокон, синтетичного каучуку, мінеральних добрив, але й ці галузі розвиваються в нових напрямках.

Чому в хімічній промисловості частка переробних галузей досить висока? Поясніть високі темпи розвитку фармацевтичної промисловості.

Виробництво хімічних волокон змінило всю легку промисловість, сьогодні на ці волокна припадає половина виробництва всіх тканин. Хімічні волокна дедалі ширше використовуються в технічних цілях (промислові фільтри, рибальські сітки, каркаси автошин, куленепробивні тканини тощо). Новітні досягнення науки сприяють тому, що «синтетика» переживає друге народження. Нові волокна, на відміну від старих, «дихають», але не пропускають воду, здатні змінювати колір завдяки зміні освітлення або температури, зберігати сонячне тепло.

Попит на гумовотехнічні вироби покривається за рахунок синтетичного каучуку, його виробництво має низку переваг (витрати на спорудження заводів менші, ніж на створення плантацій, менші витрати праці, нижча ціна порівняно з натуральним каучуком). Синтетичний каучук за деякими властивостями перевершує натуральний, розроблено каучуки спеціального призначення, які характеризуються масло-, бензо-, тепло- і морозостійкістю, негорючістю тощо. Це зумовило їх застосування в різних технічних виробках.

4) Частка високотехнологічних галузей і виробництв є новим структурним показником, що пов'язаний із сучасною інформаційно-технологічною революцією. Розвинені країни зберігають монополію на розробку й упровадження новітніх технологій, які називають «високими», або «тонкими». Серед останніх — мікроелектроніка, робототехніка, біотехнологія, генна інженерія, мембранні технології, нанотехнології та ін. Нанотехнологіями в широкому значенні слова прийнято називати міждисциплінарну галузь фундаментальної і прикладної науки, в якій вивчаються закономірності фізичних і хімічних систем протяжністю порядку декількох нанометрів або часток

нанометра (нанометр — це одна мільярдна частка метра або, що те ж саме, одна мільйонна частка міліметра (діаметр людської волосини становить близько 80 тис. нанометрів). Тобто нанотехнології можна означити як технології, засновані на маніпуляції окремими атомами і молекулами для побудови структур із наперед заданими властивостями.

За рахунок такої монополії розрив між країнами-лідерами (а таких країн не більш ніж 10—15) та рештою світу неухильно збільшується. Відповідно зберігається й посилюється неоднаковість соціально-економічного розвитку. Торгівля технологіями, природно, не новими, а «вчорашніми», стає головним напрямом зовнішньоекономічної діяльності.

Географічна задача 11

Проаналізуйте дані таблиці. Дайте відповіді на запитання:

1. Яка частка в загальному виробництві продукції електроенергетики, машинобудування і хімічної промисловості? Наскільки ці дані співвідносяться зі світовими стандартами? В якому напрямі слід змінювати структуру господарства України? Яке значення мають ці галузі в економіці будь-якої держави?

2. Назвіть галузі промисловості, що за останні 15 років зазнали значного спаду. Як можна пояснити спад виробництва в цих галузях? Які галузі збільшили виробництво продукції? Чим це пояснюється?

3. Яка частка важкої та легкої промисловості у загальному обсязі?

4. Дайте оцінку змінам, що відбулися в структурі промисловості України за останні 15 років?

Розподіл продукції промисловості за галузями господарства

Галузь промисловості	Виробництво продукції за роками (у відсотках до загального обсягу)				
	1985	1992	1997	1999	2000
Електроенергетика	3,2	6,4	12,9	3,2	12,2
Паливна	7,2	14,3	11,2	5,7	10,1
Чорна металургія	12,6	22,7	23,2	11,0	27,4
Кольорова металургія				1,1	2,5
Хімічна і нафтохімічна	6,1	6,7	6,6	5,5	5,8
Машинобудування і металообробка	28,4	18,6	15,8	30,5	13,2
Лісова і деревообробна	2,8	2,2	2,0	2,9	2,3
Будівельних матеріалів	3,6	3,6	3,3	3,4	2,6
Легка	11,6	6,7	1,7	10,8	1,6
Харчова	18,7	13,6	17,1	18,6	17,4
Інші галузі	5,8	5,2	3,5	7,3	4,9

Практична робота № 5

Складіть схему галузевої структури промисловості України.

Контрольні запитання

1. Яку роль виконує промисловість у господарстві?
2. Які позитивні зміни відбулися в промисловості України останніми роками?
3. Назвіть галузі, які стали «двигуном» економіки 2007 року.
4. Поясніть, чому саме інноваційна складова має велике значення для розвитку промисловості.

ПОВТОРЕННЯ МАТЕРІАЛУ ТЕМ 1, 2, 3 РОЗДІЛУ III

I рівень

1. Що називають економікою?
2. Що називають галуззю господарства?
3. Наведіть приклади галузей господарства.
4. Що називають ринковою економікою?
5. Що називають галузевою структурою господарства?
6. Яке місце серед країн світу посідає Україна за ІРЛП?

II рівень

1. Як розрізняють підприємства за формою власності?
2. Які існують показники, що оцінюють рівень розвитку країни?
3. Які підрозділи економіки називають галузями науково-технічного прогресу?
4. Наведіть приклади підприємств виробничої і невиробничої сфери.
5. Наведіть приклади державних і приватних підприємств.
6. Що називають ВВП? Що називають ІРЛП?

III рівень

1. Які дані враховуються при підрахунку індексу ІРЛП? Яке його значення?
2. Чому Україна належить до держав індустріально-аграрного типу?
3. Охарактеризуйте міжгалузеві комплекси промисловості України.
4. У чому відмінність між ПП і ТОВ? Що спільного?
5. Охарактеризуйте значення промисловості в економіці країни.
6. Які галузі промисловості повинні розвиватися випереджаючими темпами?

IV рівень

1. Порівняйте світові та українські тенденції в змінах структури економіки.
2. Доведіть, що науково-технічний потенціал країни має велике значення для розвитку економіки.
3. Чи існують в Україні передумови для розвитку «високих» або «тонких» технологій?
4. Яке значення має Програма міжнародних зіставлень (ПМЗ) для розвитку української економіки?
5. Яка галузева структура господарства вашого міста (району)?
6. Порівняйте переваги та недоліки ринкової та командної економіки. Зробіть висновок.

Тема 4. Паливна промисловість

1. Галузева структура паливної промисловості. Сировинна база

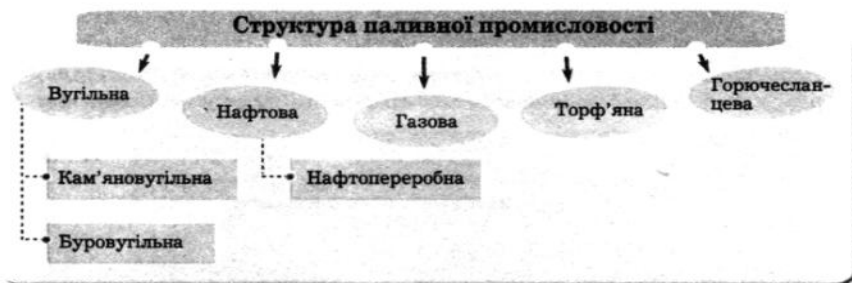
Паливна промисловість — одна з найважливіших галузей господарства країни (схема 13).

Паливна промисловість — галузь, яка забезпечує енергоносіями сучасне виробництво, а електроенергетику — сировиною. Входить до складу паливно-енергетичного комплексу.

Паливно-енергетичний комплекс (ПЕК) — це система галузей, яка охоплює паливну промисловість й електроенергетику з їхніми підприємствами, комунікаціями, системами управління, науково-дослідницькою базою.

Підприємства ПЕК ведуть розвідку, освоєння, переробку й транспортування енергоносіїв (паливна промисловість), виробництво і передачу електроенергії і тепла (електроенергетика).

Схема 13

Серед паливнодобувних галузей України провідною є кам'яновугільна. Це відповідає ресурсним можливостям країни. На частку вугільної промисловості припадає 62 % видобування палива в Україні, на газову — 32 %, нафтову — 5,1 %. На торф'яну та горючесланцеву промисловість припадає незначна частка (0,9 %) паливного ресурсу країни.

За рахунок власних ресурсів Україна забезпечує себе паливом лише на третину, тому імпорт енергоносіїв відіграє велику роль у сучасній економічній ситуації. Зараз головним постачальником нафти є Росія, природного газу — Росія і Туркменистан, тому гострою для України є проблема урізноманітнення зовнішніх джерел надходження цих паливних ресурсів, що дозволить зменшити економічну залежність від згаданих вище країн.

Чи є на території вашої місцевості паливні ресурси? Назвіть їх родовища. Яка структура паливної області?

Але ще більшою проблемою стає нераціональна структура споживання імпортованої сировини. Внаслідок застарілих технологій Україна споживає невиправдано велику кількість газу (як у промисловості, так і в побуті), це призводить до подорожчання продукції та знижує шанси для конкурентоспроможності вітчизняних виробників на світовому ринку. Відтак головною стратегією країни, яка не має достатньої кількості паливних ресурсів, доцільно обрати розробку й винайдення способів застосування енергозберігаючих технологій у всіх сферах господарства.

2. Вугільна промисловість

Вугільна промисловість включає видобуток, збагачення і брикетування кам'яного і бурого вугілля. Вугільна промисловість має традиційно велике значення для господарства України. Вугілля використовують для потреб металургії, енергетики та інших галузей господарства і частково вивозять в інші країни, де існує попит на коксівне вугілля.

Географічна задача 12

Користуючись схемою «Використання кам'яного вугілля», розкажіть, як використовується кам'яне вугілля в господарстві України.

Вугільна промисловість базується на власних ресурсах **Донецького та Львівсько-Волинського кам'яновугільних і Дніпровського буровугільного басейнів** (табл. 11 у «Додатку»).

Головною вугільною базою країни є **Донбас**, в якому видобувається 95 % вугілля (схема 14). Розробка родовищ кам'яного вугілля здійснюється в шахтах (підземним способом) (мал. 20). 2007 р. було добуто 58,9 млн т кам'яного вугілля.

Схема 14

Характеристика Донецького басейну

Види вугілля:

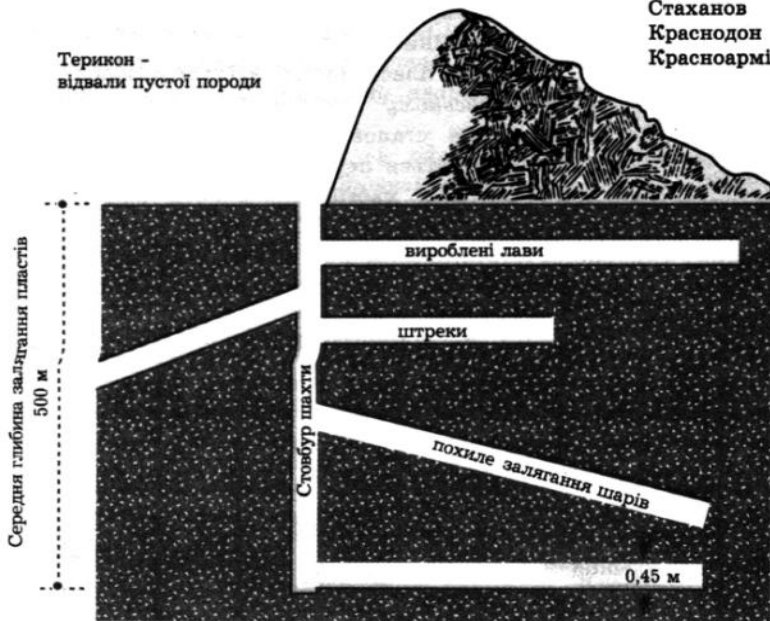
кам'яне: 75—90 % вуглецю,
7000 ккал/кг
антрацит: 90—96 % вуглецю,
8000 ккал/кг

Використання:

Енергетичне паливо
Кокс
Хімічна сировина

Центри видобутку:

Донецьк
Луганськ
Шахтарськ
Торез
Стаханов
Краснодон
Красноармійськ

Складні гірничо-геологічні умови видобутку (схема 14) обумовлюють високу собівартість вугілля, але, попри обмеженість запасів інших енергоносіїв, власне вугілля задовольняє потреби господарства в енергетичній і мінеральній сировині, тому нарощування його видобутку має важливе значення для економічної безпеки держави.

Гірничо-геологічні умови — природні умови, за яких ведеться видобуток корисних копалин (глибина залягання пластів, їхня потужність, напрямок залягання, наявність шкідливих газів тощо). Антрацит — вид висококалорійного вугілля, цінна енергетична сировина.

Мал. 20. Шахта «Зарічна»

Як ви вважаєте, незважаючи на незначні обсяги видобування вугілля, Львівсько-Волинський басейн має особливе значення для паливно-енергетичного комплексу України?

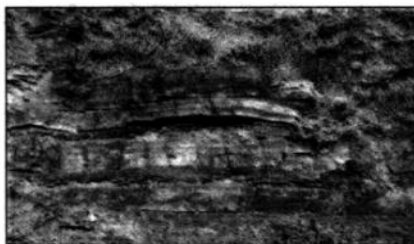
Вугілля Львівсько-Волинського басейну завдяки кращим умовам видобутку дешевше, ніж донецьке. Але воно менш якісне (енергетичне) і використовується для місцевих потреб західних областей країни.

Потужні пласти бурого вугілля розробляються у Дніпровському басейні (мал. 21). Глибина їх залягання становить 5—140 м від поверхні.

Добування ведеться переважно відкритим способом (кар'єри), потім з нього виробляють брикети для подальшого спалювання на ТЕС. Вугілля Дніпровського басейну використовується переважно у районах видобутку, тому що буре вугілля — низькокалорійне, його перевезення на значні відстані не є раціональним.

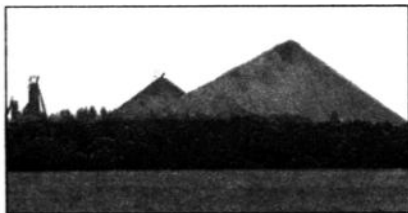
Останніми роками у вугільній галузі накопичилося багато проблем. Шахти мають застаріле обладнання, тому потребують реконструкції зі значними капіталовкладеннями. Через збільшення глибини шахт зростає небезпека вибухів метановугільних сумішей, погіршується температурний режим, що, у свою чергу, підвищує аварійність на шахтах. Закриття нерентабельних шахт (таких, що не приносять прибутку) призводить до соціального напруження в регіонах, тому що в невеликих містах і селищах (за рідкісними винятками) шахта — єдине місце роботи.

До екологічних проблем галузі насамперед потрібно віднести наслідки видобування корисних копалин і створення техногенних

Мал. 21. Пласт бурого вугілля

форм рельєфу: териконів (мал. 22) та кар'єрів. Вони займають велику площу, вилучаючи родючі землі із сільського господарства, а *рекультивация* (відновлення) їх потребує значних коштів. До того ж терикони димлять, забруднюючи повітря, підземні пустоти та відкачування підземних вод призводять до утворення провалів та просадок.

Мал. 22. Терикони Донбасу

Соціогеографічний практикум 4

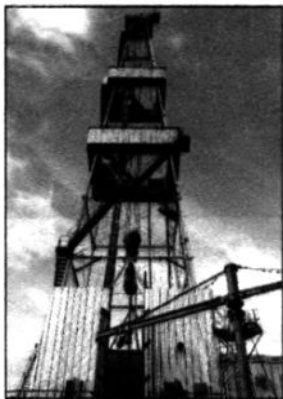
У чому причина соціальної напруженості у Донбасі? Проаналізуйте ситуацію, враховуючи:

- умови праці шахтарів (згадайте про спосіб видобування, гірничо-геологічні умови та ін.);
- зношеність устаткування й застарілі технології видобування вугілля, підвищену аварійність на шахтах;
- загрозу закриття шахт (у разі їх нерентабельності, тобто не вигідності видобування вугілля);
- слабкі перспективи для працевлаштування людей;
- брак коштів на перекваліфікацію шахтарів і створення нових підприємств іншого профілю та ін.

Назвіть основні вугільні басейни України. Чому донецьке вугілля має високу собівартість? Поміркуйте та внесіть пропозиції щодо вирішення економічних та екологічних проблем галузі.

3. Нафтова та газова промисловість. Нафтопереробна промисловість.

Нафта і природний газ відіграють важливу роль в економіці країни. Нафта використовується як сировина для виготовлення паливно-мастильних матеріалів, до яких відносять бензин, гас, дизельне паливо; також на нафтопереробних заводах виробляють мазут, бітум, мастила. Природний газ використовується як паливо в промисловості й побуті. Це найбільш ефективний вид палива, до того ж, собівартість його видобутку досить незначна. Нафта і природний газ являють собою цінну сировину для хімічної промисловості. З них виробляють пластмасу, штучні волокна, лаки, фарби, гуму, мінеральні добрива. Незважаючи на зменшення видобутку нафти та газу останніми роками, Україна має великі потужності з переробки нафти (завантажені менш ніж на половину) і значні за обсягами газосховища. Крім того, територією

Мал. 23. Бурова вишка

України проходять транзитні нафто- та газопроводи, які транспортують російський газ в країни Центральної та Західної Європи. Це дає можливість отримувати додаткові надходження в бюджет країни.

Нафту і природний газ видобувають з великої глибини, за допомогою бурових вишок (мал. 23) у *Передкарпатті, Дніпровсько-Донецькій нафтогазоносній та Причорноморсько-Кримській нафтогазоносній області*. Найбільшою за видобутком є *Дніпровсько-Донецька область* — до 80 % видобутку сировини (найбільші родовища нафти — *Зачепилівське, Глинсько-Розбишівське, Качанівське, Леляківське, Анастасівське*; газу — *Шебелинське* (мал. 24),

Єфремівське, Західнохрестищенське, Кегичівське та ін.). 2007 р. нафти добули 3,8 млн т, а природного газу — 20,2 млрд млн т.

У *Карпатській нафтогазоносній області* родовища інтенсивно використовувалися в попередні десятиліття, тому видобуток незначний. Найбільші родовища нафти — *Долинське, Битків-Бабчинське, Бориславське*; газу — *Гринівське, Яблунівське, Солотвинське, Залужанське*.

Збільшується видобуток газу у *Причорноморсько-Кримській нафтогазоносній області*, найбільші родовища — *Джанкойське, Задорненське, Глівівське*. На шельфі Чорного (*Голіцинське та Штормове родовища*) й Азовського морів (*Стрілкове родовище*) розташовані перспективні нафтогазові площі, на які покладають великі надії. Для видобутку нафти на шельфі використовують свердловини, естакади і плавучі платформи.

За рахунок власної сировини Україна задовольняє свої потреби лише на 8 %. Тому велика кількість нафти та газу імпортується з інших країн. Територією України проходять транзитні нафто- і газопроводи з Росії в держави Європи.

З видобутком нафти тісно пов'язана її переробка. *Нафтопереробні заводи* (НПЗ) розміщені таким чином, що одна група підприємств орієнтується на райони добування сировини; друга група заводів — на пункти перевалки

Мал. 24. Шебелинський газопереробний завод

нафти з морського транспорту на залізничний; третя група підприємств орієнтується на магістральні *нафтопроводи «Дружба», «Одеса—Броди», «Придніпровський»*. Великі *нафтопереробні заводи (мал. 25)*, що працюють головним чином на імпортній нафті, розташовані у *Лисичанську, Кременчуку, Одесі, Херсоні, Дрогобичі та Надвірній*.

Мал. 25. Нафтопереробний завод

Які можливості має Україна у зв'язку з транзитністю свого положення? Поясніть розміщення нафтопереробних заводів. Назвіть найбільші НПЗ. Яку продукцію вони випускають?

До екологічних проблем галузі відносять забруднення нафтопродуктами поверхневих та підземних вод, ґрунтів, повітря. Дуже негативно на навколишнє середовище впливають наслідки техногенних аварій у районах добування та транспортування нафти й природного газу.

4. Торф'яна та горючесланцева промисловість

Родовища *торфу* знаходяться на півночі країни — у Поліссі. Основними споживачами торфу як палива в Україні є сільське господарство, скляна, фарфоро-фаянсова, харчова та місцева промисловість. З торфу виробляють ацетон, кормові дріжджі, феноли, парафін і навіть кокс.

На території України *горючі сланці* видобувають на правобережжі Дніпра, в межах Дніпровсько-Донецької западини, у Карпатах і Кримських горах. На початку 60-х років минулого століття було відкрито найбільше у світі родовище горючих сланців — *Бовтиське* (Кіровоградська область). Запаси цього родовища складають близько 3,8 млрд т. Але у зв'язку з тим, що як паливно-енергетична продукція на той час панувала дешева західносибірська нафта, то офіційно Бовтиське родовище горючих сланців було зарезервоване, а з часом фактично забуте. За розрахунками вартість отримання 1 т сланцевої смоли з урахуванням вартості видобутку

Як ви вважаєте, чому видобуток торфу та горючих сланців має місцеве значення?

й переробки сланців за умови сучасної технології становить 200—250 дол. США, що дорівнює вартості звичайної нафти.

Горючі сланці використовуються як місцеве паливо, як сировина для отримання рідкого палива, терпких будівельних матеріалів, бітумів, олив, фенолів, бензолу, толуолу, ксилолів, нафтолів, іхтіолу та ін.

Соціогеографічний практикум 5

1. Основна продукція НПЗ — бензин, газ, мастила тощо.

Як відреагує внутрішній ринок продуктів харчування в Україні на підвищення цін на нафту на світовому ринку? Складіть логічний ланцюжок: плата за імпорту сировину; мита за перетинання кордону; переробка на НПЗ; споживачі нафти (у тому числі сільськогосподарська техніка); собівартість сільськогосподарської продукції; переробка й перевезення сільськогосподарської продукції; роздрібна торгівля. Запропонуйте свої варіанти.

2. *З'ясуйте вартість 1 літра бензину. У яку суму обійдеться сімейному бюджету заправлення автомобільного бака пальним (40 літрів)? Скільки коштуватиме одна поїздка на дачу (у село, до родичів тощо)? Порівняйте цю суму з вартістю квитків громадського транспорту. Що вигідніше? (В автомобілях середнього класу витрата бензину становить приблизно 10 літрів на 100 км).*

Практична робота № 6

Позначте на контурній карті основні райони вугле-, газо- і нафто- видобутку, нафто- і газопроводи.

Контрольні запитання

1. Охарактеризуйте сировинну базу паливної промисловості. Назвіть основні райони видобутку нафти й газу.
2. Як гірничо-геологічні умови видобутку кам'яного вугілля впливають на його собівартість?
3. В яких галузях господарства використовують нафту та природний газ?
4. Які проблеми існують у шахтарському Донбасі? Запропонуйте шляхи їх розв'язання.
5. Охарактеризуйте екологічні проблеми галузі та шляхи виходу з них.

Тема 5. Електроенергетика

1. Електроенергетика як складова ПЕК України, її значення

Електроенергетика є базовою галуззю господарського комплексу України. Від рівня її розвитку залежить функціонування всіх інших галузей господарства.

Електроенергетика — галузь господарства, що виробляє електроенергію (на різних видах електростанцій) і передає її на відстань лініями електропередач (ЛЕП). Входить до паливно-енергетичного комплексу.

Паливно-енергетичний комплекс (ПЕК) — група взаємопов'язаних галузей: паливна промисловість, електроенергетика, допоміжні галузі (транспорт, водопостачання та ін.), які забезпечують господарство та населення паливом та електроенергією.

Найбільшими споживачами електроенергії в Україні є промисловість (до 65 % виробленої електроенергії), населення (побутові потреби), сільське господарство, транспорт.

Електроенергетика включає всі типи електростанцій: *теплові (ТЕС), атомні (АЕС), гідравлічні (ГЕС), альтернативні — вітрові (ВЕС), сонячні; теплоелектроцентралі (ТЕЦ) та електромережне господарство*, у тому числі й лінії електропередач. Теплові електростанції виробляють 42,9 % електроенергії країни (ТЕЦ — 4,2 %) (2008 р.), атомні — 46,9 %, гідроелектростанції — 6 %. До недавнього часу найбільшу кількість електроенергії виробляли ТЕС, але 2008 р. ця ситуація змінилася, і тепер майже половину енергії виробляють атомні станції.

Сучасне електроенергетичне господарство України за потужністю не поступається, а за багатьма показниками навіть перевищує електроенергетичні господарства розвинених країн Європи. Україна водночас є імпортером (з Росії) та експортером електроенергії.

2. Основні типи електростанцій та найважливіші ЛЕП. Традиційні та нові способи одержання енергії

Теплові електростанції (ТЕС) працюють на традиційних видах палива (вугілля, газ, мазут, торф) і можуть бути двох видів: конденсаційні (коли відпрацьована пара, пройшовши через турбіну, охолоджується, конденсується і знову надходить у котел) і теплоелектроцентралі (ТЕЦ), у яких відпрацьована пара потім використовується для опалення. ТЕЦ будують зазвичай у великих містах, оскільки передача пари або гарячої води поки що можлива на відстань не більше 20 км.

Конденсаційні електростанції, що обслуговують великі території, називають *державними районними електростанціями* (ДРЕС). Теплові електростанції будуються набагато швидше, вони дешевші, ніж ГЕС, але потребують набагато більше працівників і постійного видобутку та транспортування палива.

Як ви вважаєте, чому саме ТЕС дуже забруднюють навколишнє середовище?

ТЕС можуть працювати тільки в стабільному режимі, оскільки для досягнення необхідних параметрів пари в її котлі необхідний розігрів протягом 2—3 діб. Часті зупинки і запуски теплоелектростанції різко знижують ефективність їх роботи, зокрема підвищують витрати палива й зношують устаткування.

Вплив ТЕС на довкілля залежить від того, який вид палива на них використовується. Найбільшої шкоди природі завдають станції, що працюють на вугіллі.

Для визначення місця спорудження ТЕС підраховують витрати на перевезення палива й передачу електроенергії. Якщо витрати на перевезення палива вищі, ніж на передачу електроенергії, електростанцію вигідніше розташувати ближче до палива; якщо дорожча передача енергії — ближче до споживача.

Найбільші теплові електростанції розміщені в районах видобування сировини — вугілля, на шляху магістральних нафто- і газопроводів. У розміщенні вони менше орієнтуються на споживача. Найпотужніші теплові електростанції

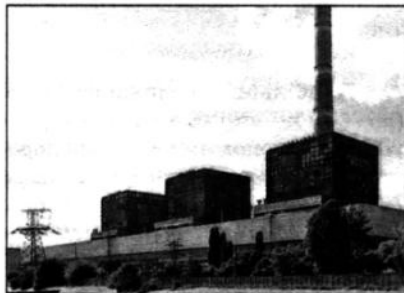
України: на Донбасі — *Вуглегірська* (мал. 26), *Старобешівська*, *Курахівська*, *Слов'янська*, *Зуївська*, *Луганська*; у Придніпров'ї — *Придніпровська*, *Криворізька*; у Харківській області — *Зміївська*;

у Київській — *Трипільська*; у Вінницькій — *Ладичинська*;

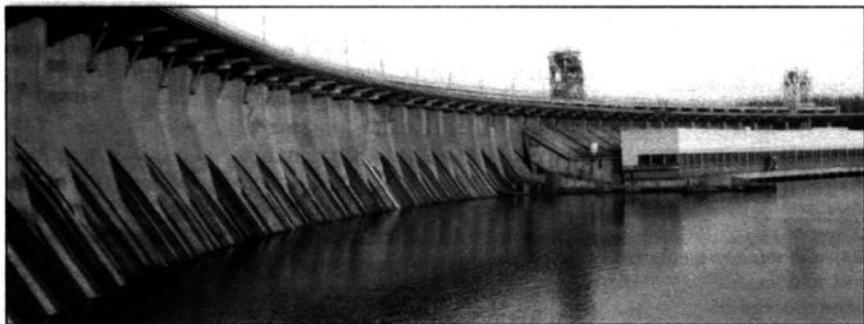
Які типи електростанцій розташовані у вашому краї (області)? Назвіть їх. Поясніть, чому саме такі типи електростанцій переважають у вашій місцевості.

у Івано-Франківській — *Бурштинська*; у Львівській — *Добротвірська*.

Гідралічні електростанції (ГЕС) відзначаються тривалими термінами й високою вартістю будівництва, але їхня експлуатація дуже проста і вимагає мінімальних витрат праці. Щоб запрацювали турбіни ГЕС, необхідно лише відкрити засувки в греблі. Протягом декількох хвилин станція може розпочати працювати на повну потужність. Виробництво енергії на ГЕС ґрунтується на невичерпному потоці води, що пояснює низьку собівартість їхньої електроенергії (у 4 рази нижча, ніж

Мал. 26. Вуглегірська ТЕС

Мал. 27. Дніпрогес

на рівних за потужністю ГЕС). ГЕС економічно найбільш вигідно будувати на річках з великим падінням і витратою води.

Найбільші гідроелектростанції побудовані на Дніпрі: Київська, Канівська, Кременчуцька, Дніпродзержинська, Дніпрогес (мал. 27), Каховська; на Дністрі — Дністровська ГЕС, на Південному Бузі — Костянтинівська ГЕС й у Карпатах — єдина ГЕС України, що працює на гірських річках, — Тербле-Ріцька ГЕС. На малих річках діють близько 50 гідроелектростанцій. Створення великих ГЕС на рівнинних річках призвело до затоплень великих площ, уповільнення стоку й забруднення водоймищ.

Атомні електростанції (АЕС) використовують уран, 1 кг якого виділяє стільки ж тепла, скільки одержують від спалювання 2,5 тис. т вугілля. АЕС працюють на вітчизняній (гірничо-збагачувальний комбінат уранової руди у м. Жовті Води) та імпортованій сировині (переважно з Росії).

Будують АЕС там, де немає достатньої енергетичної бази або паливо дороге, а потрібно багато електроенергії. АЕС — дуже складні об'єкти як для будівництва, так і для експлуатації, тому до виготовлення їхнього

Мал. 28. Південноукраїнська АЕС

Поясніть розміщення АЕС на території країни. Як ви вважаєте, чому економіка України не може існувати без атомних електростанцій?

Чотири області України виробляли близько 60 % обсягу продукції електроенергетики: Донецька (21 %), Київська (20 %), Запорізька (12 %), Харківська (7 %). За картою атласу визначте, які найбільші електростанції знаходяться на території цих областей.

устаткування, будівництва та експлуатації повинні висуватися найсуворіші вимоги. Атомні електростанції розміщені так: Рівненська (м. Кузнецовськ, Рівненська обл.), Південноукраїнська (м. Південноукраїнськ, Миколаївська обл. (мал. 28), Запорізька (м. Енергодар, Запорізька обл.), Хмельницька (м. Нетішин, Хмельницька обл.). На цих станціях експлуатуються 15 енергоблоків. У Києві та Севастополі розташовано дослідницькі реактори. Чорнобильська АЕС остаточно була зупинена у грудні 2000 року.

Вітчизняна атомна енергетика має велике значення для економіки і безпеки країни. За часткою виробництва електроенергії на АЕС Україна посідає шосте місце серед 31 країни світу, які мають атомну енергетику і в яких працює понад 400 ядерних енергоблоків.

Великою проблемою є процес захоронення ядерних відходів. В Україні діє шість підприємств комбінату «Радон» з переробки та збереження радіоактивних відходів.

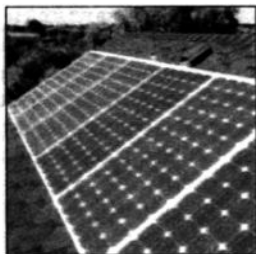
Географічна задача 13

Заповніть таблицю «Порівняльна характеристика різних типів електростанцій», зробіть висновки.

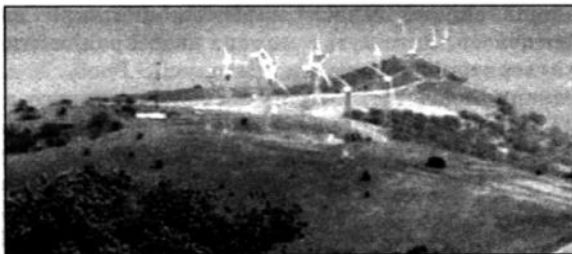
Тип електростанції	Переваги	Недоліки
ТЕС		
ГЕС		
АЕС		

Усі види електростанцій тією чи іншою мірою забруднюють навколишнє середовище. Не завдають шкоди лише електростанції, які працюють на невичерпних альтернативних джерелах енергії — енергії вітру (ВЕС), сонця (геліоустановки) (мал. 29), внутрішнього тепла Землі (геотермальні).

Незважаючи на велику кількість різних типів електростанцій, в Україні вже працюють вітрові електростанції — Чорноморська, Донузлавська (мал. 30), Новоазовська, Асканійська. Усі вони розташовані на узбережжях морів або у степу, де для цього є певні природні умови. Поблизу Сімферополя працює невелика геліоустанова. У світовій енергетиці розробляється план впровадження геотермальних станцій, енергії морських хвиль, малих та середніх річок тощо. Альтернативна енергетика — це безпечне майбутнє для багатьох поколінь, тому її впровадження та використання має велике значення для будь-якої країни світу.

Мал. 29. Геліостановка поблизу Києва

Мал. 30. Донузлавська ВЕС

3. Екологічні проблеми електроенергетики

Людство спалює величезну кількість вугілля, нафти та газу. У нашій країні майже половина енергетичних об'єктів працює на органічному паливі. Спалювання органічного палива супроводжується виділенням великої кількості вуглекислого газу, тому в атмосфері збільшується його частка. Накопичення в атмосфері вуглекислого газу, метану і фреонів спричиняє виникнення «парникового ефекту», що, у свою чергу, призводить до зміни клімату в бік глобального потепління. Гостро стоїть проблема кислотних дощів, виникнення яких пов'язане з підвищеним вмістом сірки в органічному паливі.

Не позбавлена проблем і діяльність гідроелектростанцій. За-регульованість стоку річок дозволила спрямувати воду на поля, на заводи та фабрики. Гідровузли ліквідували в багатьох районах небезпеку весняних повеней. У той же час водосховища стали причиною постійного затоплення лісів і луків, міст і сіл, пам'яток культури та історії, родовищ корисних копалин тощо. Просочуючись у ґрунт, вода підтоплює і заболочує прибережні території, змінює їхній ландшафт і мікроклімат.

Географічна задача 14

Поясність, які зміни внесло будівництво потужних ГЕС на Дніпрі:

- а) у режим самої річки і Чорного моря;*
- б) у природу прибережної смуги;*
- в) у роботу різних галузей промисловості, сільського господарства і транспорту.*

В Україні понад 46 % усієї електроенергії виробляється на атомних електростанціях. Атомна енергетика споживає значну кількість природних ресурсів, у першу чергу води, і виробляє шкідливі відходи, проблема ліквідації та утилізації яких не вирішена в жодній країні світу.

26 квітня 1986 року аварія на Чорнобильській АЕС розвіяла міф про абсолютну безпеку атомної енергетики. У результаті руйнування реактора та його активної зони в навколишнє середовище потрапили десятки мільйонів кюрі радіоактивних речовин. У перші дві-три доби

аварії спостерігалось найбільш потужне витікання радіоактивних продуктів. Викинуті в момент аварії радіоактивні речовини поширилися територією України, Білорусії, Росії. У місцях випадання дощів утворились істотні «плями» радіоактивного забруднення. Впливаючи на живий організм, радіаційні забруднення викликають у ньому

Мал. 31. Чорнобильська АЕС

біохімічні процеси, що призводять до необоротних змін. У зв'язку з високим рівнем радіації жителі з 30-кілометрової зони біля станції були відселені й встановлена так звана зона відчуження. За перший рік після катастрофи із зони відчуження було евакуйовано 90 тис. чоловік з 75 населених пунктів. Для запобігання викидам радіоактивних речовин було споруджено саркофаг (мал. 31).

Саркофаг — це складна інженерна споруда (зараз він одержав назву «об'єкт «Укриття»»),

що включає масивний захист від іонізуючого випромінювання, фільтри, теплообмінник під реактором і складну систему контролю за станом реактора. Була проведена дезактивація зараженої

території — ціла програма складних заходів із значними

витратами. Проведено пілезатримання, утилізацію зараженого лісу, обробку багатьох десятків мільйонів квадратних кілометрів території, сотень селищ і сіл. Унаслідок Чорнобильської аварії з 1991 до 2005 р. Україна втратила 8 млрд дол. і продовжує щорічно втрачати 3—5 % бюджетних коштів, що значно перевищує витрати країни на медицину, науку, екологію і культуру разом узяті. Зменшення радіаційного фону, всеохоплююча допомога постраждалим, посилення екологічної безпеки діючих атомних електростанцій — актуальні екологічні проблеми України.

Поміркуйте та висловіть свою думку щодо вирішення екологічних проблем, пов'язаних з електроенергетикою України.

4. Паливно-енергетичний баланс

Щоб підрахувати пропорції у видобутку різного палива, виробництві енергії та розподілі їх між різними споживачами, складають паливно-енергетичний баланс.

Паливно-енергетичний баланс — це співвідношення різних видів палива й виробленої енергії (виробництва) та їх використання в господарстві (витрати).

Для того щоб обчислити паливно-енергетичний баланс, різні види палива, що мають неоднакову теплотворну здатність, переводять у так зване умовне паливо (у. п.). Відомо, що теплота згоряння різних видів палива неоднакова, тому для одержання однакової частки енергії потрібна різна кількість паливної сировини (табл. 11).

Таблиця 11

Теплота згоряння різних видів палива

Паливо	Теплота згоряння 1 кг палива, тис. кал.	Тепловий коефіцієнт
Нафта	10,5	1,5
Газ	10,4	1,5
Кам'яне вугілля	7,0	1,0
Буре вугілля	3,0	0,4
Сланці	2,1	0,3
Торф	3,4	0,5

Для порівняння різних видів палива його переводять в умовне, теплота згоряння 1 кг якого визначена в 7 тис. ккал, а тепловий коефіцієнт дорівнює 1. Для цього дані за окремими видами палива множать на відповідний тепловий коефіцієнт. При обчисленнях приймають також, що 1 кг умовного палива дорівнює в середньому 2 кВт/год електроенергії з урахуванням ККД електростанцій.

Цінність паливного ресурсу залежить не тільки від калорійності, а й від можливостей його використання, витрат на видобуток. Найбільш ефективними є нафта і газ, бо їхній видобуток і транспортування трубопроводами обходяться дешевше, ніж інші паливні ресурси.

Таким чином, висококалорійні види палива — нафта, газ і кам'яне вугілля. Торф, сланці, буре вугілля — низькокалорійні види палива, їх не вигідно перевозити на далекі відстані, тому вони використовуються у місцях видобутку (місцеві види палива).

За останні вісім років енергетичний баланс України змінився (схеми 15, 16).

Географічна задача 15

Проаналізуйте схеми паливно-енергетичних балансів за 2000 та 2007 роки (схеми 15, 16). Дайте відповіді на запитання:

1. Як змінився обсяг виробленої електроенергії за останні роки? Відповідь поясніть.
2. Які зміни відбулися в структурі виробництва електроенергетики різними типами електростанцій? Чим вони зумовлені?
3. Підрахуйте, який відсоток електроенергії вироблявся на ТЕС, ГЕС, АЕС у 2000 та 2007 роках. Чому, на ваш погляд, змінився обсяг електроенергії, виробленої на ТЕС?

Від чого залежить цінність паливного ресурсу? Для чого складається паливно-енергетичний баланс?

Енергетичний баланс України за 2000 рік в млрд кВт/год

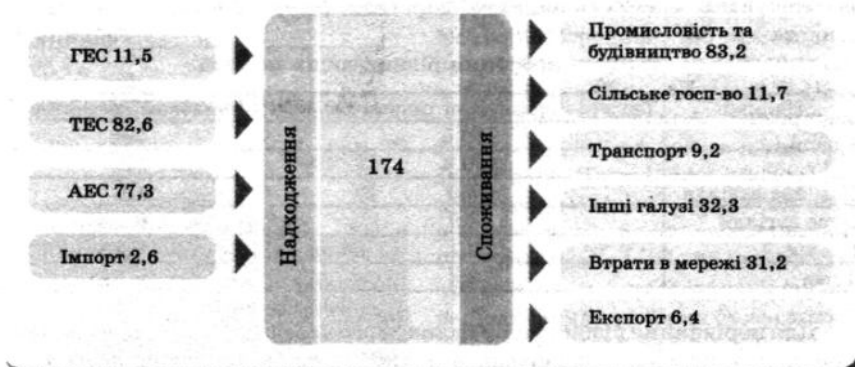
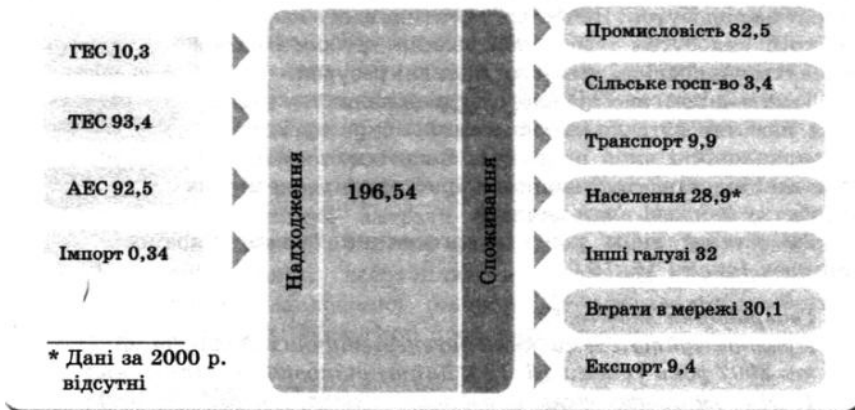

Схема 16

Енергетичний баланс України за 2007 рік в млрд кВт/год

5. Енергосистема. Споживання енергії

Електроенергетична галузь працює в особливих умовах. Процес постійного і безперервного збалансування виробництва й споживання електроенергії забезпечується єдиним диспетчерським управлінням — об'єднаною енергетичною системою (ОЕС) України. Для цього створена Національна енергетична компанія «Укренерго». Вона

поєднує великі та частину середніх електростанцій лініями електропередачі (ЛЕП) високої напруги (мал. 32). Це дозволяє безперервно забезпечувати споживачів електроенергією. За допомогою ліній електропередач великої потужності (ЛЕП-750, ЛЕП-800, ЛЕП-1500) електроенергія передається на великі відстані.

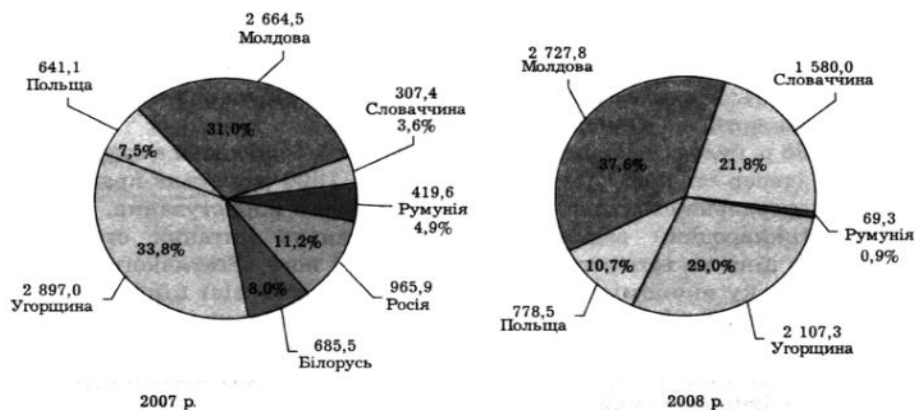
Мал. 32. ЛЕП на Кременчуцькій ГЕС

Географічне розташування України дозволило збудувати значну кількість потужних ліній електропередачі міждержавного значення, які з'єднують ОЕС України з енергосистемами суміжних країн — Російської Федерації, Республіки Молдова, Республіки Білорусь, Польщі, Словаччини, Угорщини, Румунії (діаграма 8).

Україна є одним із найбільших споживачів електроенергії у Європі. Зокрема, йдеться про те, що на кожен долар ВВП Україна споживає удвічі більше енергії, ніж Німеччина. 2005 року майже половину спожитої енергії становив газ, і 75 % цього газу Україна купила у Росії. Нераціональне споживання електроенергії — одна з найважливіших проблем українського господарства, яка потребує термінового вирішення.

Діаграма 8

Експорт електроенергії за 11 місяців, млн. кВт/год
2007, 2008 рр.

6. Енергозбереження

Енергоефективність та енергозбереження є пріоритетними напрямками енергетичної політики більшості країн світу. Досвід розвинених країн і власний досвід України вказує на необхідність державного регулювання процесів енергозбереження та проведення цілеспрямованої державної політики. Завдяки цьому:

- знизяться обсяги необхідного імпорту енергоносіїв (це особливо важливо, бо при зростанні економіки потреби в енергоносіях зростатимуть);
- завдяки економії коштів на імпорті енергоносіїв з'явиться можливість оновлення підприємств та впровадження нових технологій;
- технологічне переоснащення виробництв сприятиме зменшенню обсягів шкідливих викидів у навколишнє середовище (в умовах сучасної екологічної ситуації в країні це ззагалі є дуже

Виробить програму енергозбереження для своєї родини. Обчисліть, скільки коштів зекономить родинний бюджет.

важливим, окрім того, за відповідного розвитку подій може з'явитися можливість торгівлі квотами);

- підвищиться конкурентоспроможність вітчизняних товарів, бо зменшиться частка енергії в собівартості продукції;
- відбудеться відстрочення термінів вичерпання вітчизняних невідновлювальних енергоносіїв;
- з'являться також інші переваги, що пов'язані із соціальними стандартами, з поліпшенням міжнародного іміджу країни.

Це цікаво знати

- Найдавніша згадка про водяний млин та використання енергії річок в Україні припадає на 1292 р. А перший випадок застосування електрики на території нашої країни пов'язують із 1878 р., коли інженер О. П. Бородін обладнав токарний цех київських залізничних майстерень чотирма електричними ліхтарями.

- 1888 р. було встановлене перше електричне освітлення в саду Шато-де-Флер (тепер стадіон «Динамо») в Києві, а 1890 р. почала працювати перша центральна електрична станція загального користування.

- Міжнародний валютний фонд розглянув питання стрімкого зростання ціни на імпортний природний газ і його негативного впливу на українську економіку. Наприклад, зростання цієї ціни на 60 % 2006 р. призвело до зниження на 2 % темпів зростання економіки і до зростання інфляції більш ніж на 5 %. У звіті йдеться про те, що 10 % зростання ціни на газ знижує в Україні зростання ВВП майже на 0,5 % і підвищує інфляцію майже на 1 %.

Соціогеографічний практикум 6

У періоди спаду виробництва можуть виникати енергетичні кризи, що здатні призвести до багатьох негативних наслідків, навіть до паралічу економіки.

Як ви вважаєте, що стало причиною «енергетичного голоду» (напруженості), який існував у середині 90-х років ХХ століття?

Поясніть, чи пов'язані з кризою добові й сезонні коливання в споживанні електроенергії. Зробіть припущення щодо того, коли виникає добовий пік електронавантаження.

З'ясуйте, скільки коштує 1 кВт/год електроенергії. Подивіться на лічильнику, яку кількість електроенергії ваша родина споживає протягом доби. Скільки це коштує? Проведіть аналогічні обчислення за місяць, рік. З'ясуйте, які домашні електроприлади споживають найбільшу кількість електроенергії.

Практична робота № 7

Побудуйте секторну діаграму з виробництва електроенергії різними типами електростанцій.

Контрольні запитання

1. Поясніть фактори розміщення електростанцій різних типів.
2. У чому переваги гідроелектростанцій? Чому їх небагато на території країни?
3. Чому вартість електроенергії, що виробляється на різних типах електростанцій, неоднакова?
4. Яке значення має програма енергозбереження для розвитку економіки України?
5. Що називають паливно-енергетичним балансом? Умовним паливом? Яке значення паливно-енергетичного балансу? Назвіть висококалорійні види палива.
6. Які екологічні проблеми пов'язані з викидами в атмосферу продуктів згоряння? Якої шкоди завдала Україні катастрофа на Чорнобильській АЕС?

Тема 6. Металургійна промисловість

1. Чорна металургія

Металургія є однією з найстаріших базових галузей важкої промисловості, у якій чітко виділяються чорна і кольорова металургія.

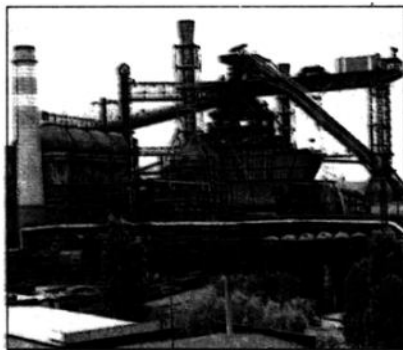
Чорна металургія — галузь промисловості, що охоплює весь процес виробництва металів: видобуток і підготовку руд, палива, випуск металу, виробництво допоміжних матеріалів (вогнетривів, кисню тощо).

У чорній металургії переважає комбінування на основі послідовної переробки первинної сировини (руда—чавун—сталь—прокат). Зростає значення вторинної металургії, яка використовує металобрухт.

Залізо та основні види продукції чорної металургії — чавун, сталь, прокат — були й залишаються наймасовішими конструкційними матеріалами у світовому господарстві. Основна галузь застосування чорних металів — машинобудування, також зростає їх значення в будівництві. Чорна металургія залежить від інших галузей народного господарства — гірничодобувної (залізна руда, вогнетриви), паливної (коксівне вугілля, електрична енергія), кольорової металургії (легуючі метали), хімічної.

2. Фактори розміщення. Сировинна база галузі. Географія видобутку. Фактори розміщення галузі

1. Чорна металургія орієнтується на сировинні бази (схема 17). За сучасною технологією та обладнанням галузь надзвичайно матеріаломістка: на виготовлення 1 т сталі витрачається до 7 т сировини й палива (мал. 33).

Мал. 33. ВАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг»

2. Підприємства галузі орієнтуються на джерела електроенергії та води.

3. Чорна металургія — трудомістка галузь: на підприємствах працюють від 20 до 40 тис. чоловік.

4. Підприємства розміщуються біля родовищ корисних копалин (кам'яне вугілля, залізна руда) або між ними, тому важлива наявність густої мережі транспортних шляхів.

В Україні є всі умови для розвитку чорної металургії: близькість родовищ залізної руди, марганцю до родовищ коксівного вугілля, вапняків, вогнетривких глин; густа мережа шляхів сполучення; наявність споживача металу — металомісткого машинобудування; велика кількість металобрухту; висококваліфіковані кадри; наявність водних ресурсів тощо.

Основою сировинної бази чорної металургії є видобуток залізної та марганцевої руди (схема 17), яку видобувають підземним (рудники) та відкритим (кар'єри) способом. Породи, які залягають поверх шарів руди, у кар'єрах видаляють за допомогою вибухів (мал. 34), після чого вилучають з надр залізовмістну сировину. Потім її переробляють на фабриках з виробництва агломерату, після чого у вигляді концентрованої сировини доставляють у доменні цехи (схема 18).

Мал. 34. Вибух у Первомайському залізорудному кар'єрі Миколаївської області

3. Основні райони галузі та найбільші підприємства

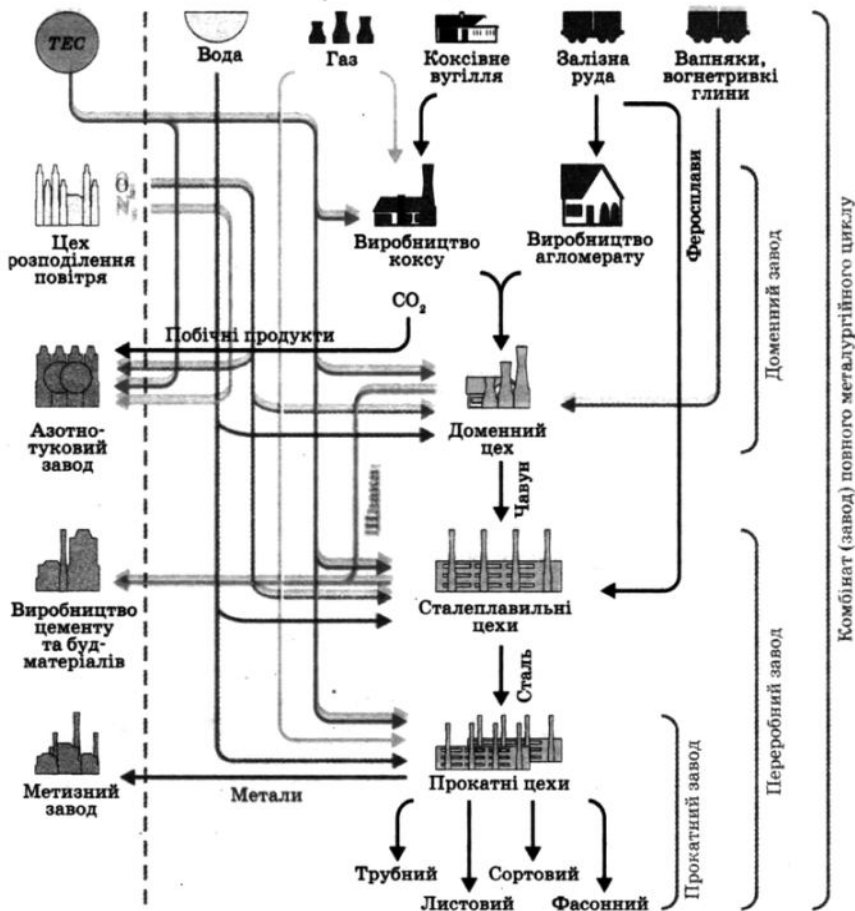
У складі чорної металургії виділяються такі типи підприємств:

- металургійні заводи повного циклу (схема 18), тобто такі, що виробляють чавун, сталь і прокат (іноді до їх складу входять і підприємства з видобування залізної руди);
- сталеплавильні та сталепрокатні заводи («переробна металургія»);

• виробництво *феросплавів* — сплавів заліза із хромом, марганцем, кремнієм та іншими елементами; ці сплави надалі використовуються при виплавці сталі для надання їй необхідних властивостей.

Схема 18

Виробничий цикл чорної металургії

Підприємства чорної металургії розташовані у трьох районах — Придніпровському, Донецькому, Приазовському.

Придніпровський металургійний район розташований вздовж головної водної артерії країни (Дніпра) від Кременчука до Нікополя. Район сформувався на основі видобутку залізних руд Криворізького басейну,

Кременчуцького і Білозерського районів, марганцевих руд Нікопольського і Великотокомацького родовищ, флюсів Дніпропетровської області, привізних коксу і вогнетривів (з Донбасу). У районі склалися п'ять металургійних вузлів. По-перше, це *Дніпропетровський*, до якого входять *Дніпропетровськ*, *Дніпродзержинськ*, *Новомосковськ*. Південніше розташований *Запорізький вузол* чорної металургії. Він сформувався на основі сприятливого географічного положення міста. Тут знаходяться найбільш ефективні підприємства: металургійний комбінат «Запоріжсталь», електросталеплавильний комбінат «Дніпроспецсталь», феросплавний завод. *Криворізький вузол* об'єднує видобувні кар'єри (мал. 35), залізорудні шахти, гірничозбагачувальні комбінати та дуже потужний комбінат «АрселорМіттал Кривий Ріг», на якому працює реконструйована доменна піч (найбільша в Європі) (мал. 33). *Нікопольський вузол* складається з підприємств Нікополя і Марганця, які працюють на руді Придніпровського марганцеворудного басейну. У Нікополі розташовані Південнотрубний та феросплавний заводи, навколо міст — потужний комплекс марганцеворудної промисловості. *Кременчуцький вузол* включає в себе залізорудний кар'єр і Полтавський гірничозбагачувальний комбінат.

Мал. 35. Криворізький залізорудний кар'єр

Донецький район виник біля родовищ коксівного вугілля на основі переробки руд, що приходять із Придніпров'я. Вантажопотоки сировини на підприємства мають перехресний характер — вантажі з коксом ідуть на комбінати Придніпров'я, а назад повертаються із залізною та марганцевою рудою. У районі сформувалися *три вузли* металургійної промисловості: *Донецько-Макіївський*, *Єнакіївський*, *Алчевсько-Алмазницький*; існують і окремі центри галузі: *Краматорськ*, *Костянтинівка*, *Харцизьк*.

Приазовський район використовує бідні залізні руди Керченського басейну і багаті руди Криворізького басейну і Білозерського району, марганцеві руди з Нікополя, кокс і флюси з Донбасу. Однак залізорудні підприємства Керченського півострова призупинили діяльність, тому *вузол* охоплює два металургійні підприємства у *Маріуполі* (мал. 36). На Маріупольському металургійному комбінаті «Азовсталь» працює найбільший в Україні листопрокатний стан.

За картою атласа «Чорна металургія» визначте дев'ять металургійних вузлів України. Як впливає їх розташування на інші галузі країни?

Мал. 36. Прокатне виробництво у Маріуполі

Географічна задача 16

Скільки потрібно щодоби залізної руди і вугілля металургійному заводу потужністю 6 млн т прокату на рік, якщо для виробництва 1 т прокату витрачається 2 т залізної руди і 1,3 т вугілля?

Обчисліть добову потребу у вагонах і потягах для доставки сировини (вантажопідйомність вагона — 50 т, потяг формується з 40 вагонів). Які фактори розміщення підприємств чорної металургії підтверджує задача?

4. Обсяг виробництва. Експорт

Завдяки надзвичайній сировинній базі металургійний комплекс України — один з найпотужніших у світі.

Користуючись даними таблиці 12 у «Додатку», проаналізуйте зміни в обсязі виробництва продукції чорної металургії.

Останніми роками Україна вийшла на зовнішній ринок чорних металів і є значним експортером цієї продукції. У структурі зовнішнього товарообороту продукція чорної металургії посідає 1 місце (45 % експорту України).

Особливістю української чорної металургії як експортно-орієнтованої галузі є сильна залежність від коливань попиту та пропозиції на світових ринках.

Скорочення попиту на продукцію призводить до скорочення її виробництва, що має негативні економічні та соціальні наслідки.

5. Проблеми та перспективи розвитку чорної металургії

Залізна руда, як і кожна корисна копалина, — вичерпна речовина, тому головне завдання галузі — її ефективне використання. Більшість підприємств чорної металургії мають застаріле устаткування і технологію виробництва, відстають від світового рівня асортименту і якості продукції. Існують недоменні способи виробництва чорних металів, які

є екологічно чистими, зокрема електрометалургія (найбільший завод — Запорізький) і порошкова металургія (єдиний завод працює у м. Бровари), але вони не набули достатнього розвитку.

Металургійний комплекс потребує докорінної перебудови. Можна одержувати високоякісну сталь, оминаючи стадію чавунного виробництва у доменних печах — методом безперервного розливання сталі через «шлакове переплавлення». У металообробці слід застосовувати процеси надвисокого тиску, завдяки яким метал стає рухомим і формівким, як рідина. Цей же метод дає змогу створювати деталі будь-якої форми й конфігурації без подальшої токарної або фрезерної дробки. За цією технологією 90 % сталі виплавляється з металобрухту й лише 10 % — із залізної руди. Це заощадить природні ресурси, а зношені металеві деталі будуть відновлюватися шляхом спеціального переплавлення.

Підприємства цієї галузі є значними забруднювачами навколишнього середовища. При видобуванні руди утворюються кар'єри, що руйнують родючі землі, до того ж кар'єри є причиною зниження рівня підземних вод. У процесі виробництва чорних металів у повітря потрапляють отруйні сполуки — оксиди Сульфурі та Нітрогену, які, взаємодіючи з парами води, утворюють «кислотні дощі», а на поверхні накопичується величезна кількість шлаків — відходів виробництва (їх можна застосовувати для виробництва будматеріалів).

В Україні дуже вдало розміщені сировинні ресурси та підприємства галузі, що дає змогу згодом розширити металургійну галузь в країні.

Поміркуйте та висловіть свої думки щодо перспектив розвитку чорної металургії України.

6. Кольорова металургія. Географія, склад і сировинна база

Кольорова металургія — галузь промисловості з виробництва кольорових металів та їх сплавів, рідкісних та дорогоцінних металів.

Кольорові метали поділяють на групи:

- важкі (мідь, свинець, цинк, нікель, хром);
- легкі (алюміній, магній, титан);
- благородні (золото, срібло, платина);
- рідкісні (вольфрам, молібден та ін.).

Провідними галузями кольорової металургії в Україні є *алюмінієва, цинкова, магнієва, титанова, ртутна, феронікелева*. Ці галузі й складають структуру кольорової металургії.

Комплекс підприємств цієї галузі в Україні здійснює видобуток, збагачення і металургійну переробку руд кольорових і рідкісних металів. До його складу входять виробництво сплавів, прокат кольорових металів і переробка вторинної сировини.

Що означає «комплексність переробки руд кольорових металів»? Сформулюйте принципи розміщення підприємств кольорової металургії. Які кольорові метали виробляють на місцевій сировині, які — на привізній?

Значення кольорової металургії дуже велике, її продукція використовується в сучасній електроніці, ядерній техніці, приладобудуванні, ювелірній промисловості, медицині, в харчовій промисловості, у виробництві побутової техніки, автомобілебудуванні та інших галузях виробництва.

Кольорова металургія, на відміну від чорної, в Україні розвинена порівняно слабо. Вона має *низку особливостей*:

- а) у рудах міститься незначна кількість металу, що вимагає розміщення багатьох підприємств кольорової металургії поблизу джерел сировини;
- б) у рудах кольорових металів міститься багато різних металів, а це вимагає комплексного використання сировини;

в) галузь потребує багато енергії і води, а також згубно впливає на довкілля.

Таким чином, на її розміщення і розвиток впливають енергетичні, сировинні та екологічні чинники. Підприємства, які переробляють руди з незначним вмістом основного металу, тяжіють до джерел сировини (виплавка ртуті, нікелю, рідкісних металів та ін.). Енергомісткі виробництва (титаномагнієве, цинкове, алюмінієве) розміщуються в місцях дешевої електроенергії, як правило, поблизу потужних електростанцій.

У розміщенні підприємств кольорової металургії в Україні виділяються два основні райони: *Донецький і Придніпровський*. На території *Донецького району* знаходиться *Микитівський ртутний комбінат*, який включає завод, рудники і збагачувальну фабрику. Це підприємство дає понад 90 % продукції СНД. У цьому районі знаходяться *Костянтинівський цинковий завод «Укрцинк»*, який працює на імпортній сировині з Північної Осетії та Західного Сибіру. Розміщено цей завод з орієнтацією на енергетичну базу Донбасу. В *Артемівську* працює завод з обробки кольорових металів, який випускає латунь, латунний і мідний прокат. Мідь і свинець імпортуються з Російської Федерації. У *Свердловську* знаходиться завод алюмінієвого прокату.

Придніпровський район кольорової металургії спирається на потужну енергетичну базу, яку утворюють Дніпрогес, теплові й атомні електростанції. У *Запоріжжі* розташовані *титаномагнієвий і алюмінієвий заводи*. Титаномагнієвий завод одержує магнієву сировину з *Калуша (ЗАО «Магній»)*, *Стебника і Сиваша*, а титанову — з *Іршанського і Самотканського родовищ*. Алюмінієвий завод працює на імпортних бокситах з Росії (Уралу) та інших зарубіжних країн. Для виробництва глинозему, яким забезпечується *Запорізький алюмінієвий завод*, біля *Миколаєва* побудовано великий глиноземний завод. У *Запоріжжі* налагоджено виробництво електродів для кольорової металургії.

У Вільногірську поблизу Дніпродзержинської ГЕС знаходиться *Верхньодніпровський гірничо-металургійний комбінат*, який працює на титаноцирконієвих рудах *Самотканського родовища*, а в місті *Світловодську* біля *Кременчуцької ГЕС* діють завод чистих металів і завод твердих сплавів.

У Кіровоградській області на базі нещодавно відкритого родовища нікелевої руди діє *Побузький нікелевий завод*. Для забезпечення заводу паливом використовуються донецьке коксівне вугілля й електроенергія Південноукраїнської атомної електростанції.

В окремих містах (Харків, Одеса, Київ) кольорові метали виплавляють з металобрухту.

Це цікаво знати

- Для виробництва 1 т міді необхідно 100 т руди, 1 т цинку — 16 т руди, 1 т олова — 300 т руди.

- Руди кольорових металів містять багато хімічних елементів (наприклад, у свинцевоцинкових рудах — 18 супутніх компонентів). Комплексність їхньої переробки знижує собівартість металів, тому, наприклад, титаномагнієве виробництво поєднується з випуском соляної кислоти, емалей, титанового біліла.

- Кольорова металургія — енергомістке виробництво. Наприклад, на виплавлення 1 т магнію необхідно від 18 до 22 тис. кВт/год; алюмінію — 17 тис. кВт/год, титану — 30—60 тис. кВт/год.

Географічна задача 17

Обчисліть можливу економію ресурсів для сучасних обсягів виробництва сталі при 50 % використанні металобрухту.

Економія ресурсів за рахунок використання 1 т металобрухту

Ресурси	Економія	Скорочення
Залізна руда	3,8 т	<ul style="list-style-type: none"> • викидів шкідливих речовин в атмосферу в 7 разів; • забруднення води в 4 рази; • кількості твердих відходів у 16 разів
Мідна руда	530 т	
Коксівне вугілля	1,5 т	
Електроенергія	7,5 тис. кВт · рік	

7. Проблеми й перспективи розвитку кольорової металургії

З-поміж проблем кольорової металургії слід виділити некомплексне використання сировини, забруднення навколишнього середовища, нагромадження великої кількості порід при добуванні в кар'єрах.

Користуючись таблицею 12 у «Додатку», назовіть основні види продукції чорної та кольорової металургії.

Простежте динаміку виробництва за останні 5 років. Зробіть висновки.

Перспективи розвитку кольорової металургії України пов'язані з тим, що сучасний рівень науково-технічного прогресу не дозволяє обійтися без кольорових металів, які є незамінними в машинобудуванні й особливо широко використовуються в таких його галузях, як електронна, електротехнічна, радіотелевізійна, приладобудівна та ін.

Значні перспективи для розвитку кольорової металургії має Карпатський район, який ще не сформований. Тут є потужна сировинна база. З-поміж проблем, пов'язаних із розвитком кольорової металургії, найголовнішими є забруднення повітря, нагромадження великої кількості пустої породи, некомплексне використання сировини.

Соціогеографічний практикум 7

1. Проаналізуйте дані таблиці «Викиди шкідливих речовин». Співвіднесіть її дані з розміщенням підприємств чорної та кольорової металургії. Складіть список міст — «чемпіонів навпаки» (10 міст: на 1-му місці те, де найнесприятливіша ситуація). Порівняйте дані «чемпіонів» і свого міста.

2. Як шкідливі речовини атмосфери впливають на здоров'я людини? Яка система організму найбільш страждає від негативного впливу атмосферних викидів? Які захворювання цієї системи можуть виникнути в людини?

**Викиди шкідливих речовин в атмосферу
(від стаціонарних джерел) в окремих містах України (тис. т)**

Місто	1995	2000	Місто	1995	2000
Алчевськ	94,2	78,7	Кривий Ріг	454,7	443,4
Вінниця	4,6	2,1	Кременчук	70,6	24,9
Горлівка	130,6	50,4	Лисичанськ	42,6	32,1
Дніпродзержинськ	84,6	105,0	Луганськ	79,5	144,2
Дніпропетровськ	177,1	97,3	Макіївка	121,2	103,7
Донецьк	298,7	197,9	Маріуполь	340,4	340,4
Дебальцеве	149,9	108,6	Нікополь	38,8	28,4
Єнакієве	174,0	74,8	Одеса	19,1	9,4
Запоріжжя	143,4	135,5	Рівне	5,1	4,2
Івано-Франківськ	2,7	0,8	Слов'янськ	69,7	2,0
Енергодар	101,0	80,8	Суми	6,3	8,0
Керч	51,4	10,6	Харків	50,6	20,6
Київ	53,3	32,6	Черкаси	22,8	16,8
Красний Луч	41,5	20,1	Ялта	1,2	0,8

Практична робота № 8

Нанесіть на контурну карту сировинні бази, основні райони й центри чорної та кольорової металургії.

Контрольні запитання

1. Назвіть сировинні бази чорної металургії.
2. Назвіть фактори та райони розміщення підприємств чорної та кольорової металургії.
3. Яке значення має кольорова металургія для господарства України?
4. Порівняйте три райони чорної металургії. Назвіть спільні проблеми та запропонуйте шляхи їх вирішення.
5. Охарактеризуйте типи підприємств чорної металургії.
6. Охарактеризуйте економічні та екологічні проблеми галузі.

ПОВТОРЕННЯ МАТЕРІАЛУ ТЕМ 4, 5, 6 РОЗДІЛУ III

I рівень

1. Які корисні копалини належать до паливних, чорних та кольорових металів?
2. Як використовують нафту і природний газ?
3. Назвіть основні типи електростанцій.
4. Яким чином транспортується електроенергія?
5. Назвіть основні види продукції чорної металургії.
6. На які групи поділяються кольорові метали?

II рівень

1. Назвіть великі вугільні басейни, родовища та басейни видобутку залізної та марганцевої руди.
2. Що називають «паливно-енергетичним балансом»?
3. Який тип електростанцій виробляє найбільше електроенергії? Чому?
4. Назвіть райони чорної та кольорової металургії в Україні.
5. Назвіть чинники розміщення чорної та кольорової металургії.
6. Назвіть альтернативні джерела електроенергії. Які електростанції України працюють на цих джерелах?

III рівень

1. Охарактеризуйте фактори розміщення електростанцій різних типів.
2. Охарактеризуйте енергосистему України. Яке її значення?
3. Назвіть особливості чорної металургії.
4. Назвіть особливості кольорової металургії.
5. Які екологічні проблеми створюють підприємства металургії?
6. Які з наведених нижче виробництв є проміжними, а які — кінцевими: коксохімічне виробництво, виробництво труб, виробництво вогнетривів, виробництво феросплавів, видобуток і збагачення рудної сировини?

IV рівень

1. Охарактеризуйте проблеми паливної промисловості України.
2. Назвіть причину енергетичної кризи в Україні. Запропонуйте шляхи виходу з неї.
3. Чому собівартість електроенергії, що виробляється на різних типах електростанцій, не однакова? Від чого це залежить?
4. Чи потрібні Україні АЕС? Чи зможе економіка нашої країни розвиватися без АЕС?
5. Поясніть розміщення підприємств коксохімічної промисловості, електроферосплавів.
6. У Запоріжжі знаходяться металургійний комбінат «Запоріжсталь», електросталеплавильний «Дніпроспецсталь», алюмінієвий та феросплавний заводи. Поясніть розміщення цих підприємств.

Тема 7. Машинобудування

і металообробка

1. Роль машинобудування в господарстві держави

Машинобудування — головна галузь не тільки промисловості, але й усієї сфери матеріального виробництва. Її продукція використовується усіма галузями господарства країни, без неї важко уявити собі життя всього суспільства.

Машинобудування — провідна галузь промисловості, яка забезпечує випуск різноманітних машин й устаткування для всіх галузей господарства та населення.

Сучасне машинобудування — наукомістка галузь. Досягнення науково-технічного прогресу впроваджуються насамперед у машинобудівних галузях. Для галузі характерна велика кількість видів продукції, щороку асортимент виробів стає більш широким та досконалим. Це обумовлює перетворення виробів галузі на найбільш масовий товар, який користується постійним попитом у споживачів.

У сучасному машинобудівному комплексі України зайнято більше третини населення, що бере участь у промисловому виробництві. Обсяги виробництва більшості видів продукції останніми роками суттєво збільшилися.

Соціогеографічний практикум 8

Продукція машинобудування надзвичайно різноманітна.

За табл. 12

у «Додатку»

виокремте

продукцію ма-

шинобудування

побутового

призначення.

Охарактеризуйте

динаміку її

виробництва.

Кожна галузь машинобудування випускає продукцію певного призначення, що можна застосовувати у промисловості, сільському господарстві, побуті, на транспорті.

Яку продукцію машинобудування використовують у вашій родині? Визначте марку холодильника, телевізора, пилососа. Де вони були виготовлені? Це продукція імпортного чи вітчизняного виробництва?

Чому ваша родина зробила такий вибір? Висловіть думку про конкурентоспроможність вітчизняної побутової техніки.

Як члени вашої родини дістаються на роботу? Як пов'язані між собою засоби пересування й машинобудування?

Яка продукція машинобудування є на робочих місцях ваших батьків (верстати, комп'ютер, торговельне устаткування тощо)? Які галузі машинобудування виготовили її (схема 19)? Зробіть висновок про роль машинобудування в економіці у цілому та в житті кожної родини.

2. Структура галузі. Міжгалузеві та внутрішньогалузеві зв'язки

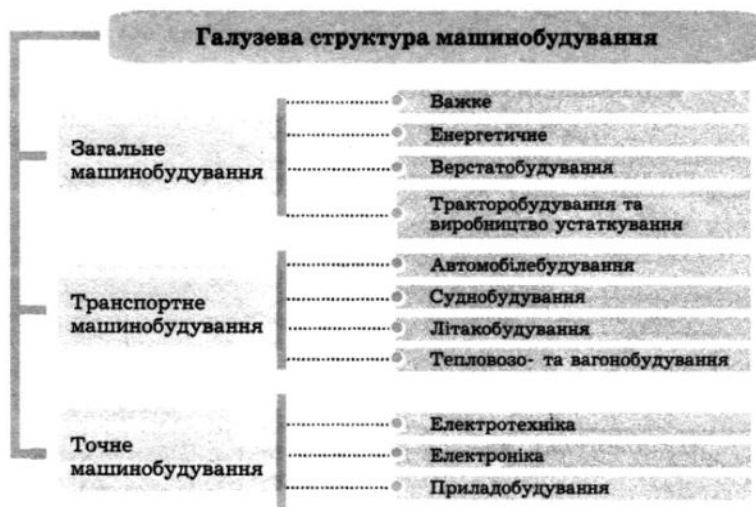
Машинобудівний комплекс складається з власне машинобудування, металообробки та «малої металургії». «Мала металургія» займається випуском деталей для різноманітних машин і представлена штампуванням, ковальсько-пресовим та ливарним виробництвом. Металообробка виготовляє металоконструкції, різні металеві вироби, до цієї галузі також входить ремонт обладнання й машин. Власне машинобудування включає понад 70 різних підгалузей і виробляє величезну кількість продукції.

Основним конструкційним матеріалом у машинобудуванні є чорний метал, тобто головним постачальником сировини є чорна металургія. Водночас у сучасному машинобудуванні чорні метали дедалі частіше замінюються кольоровими, насамперед легкими (алюміній), а також композитами (матеріали з металів, пластмас, кераміки) і пластмасами.

Машинобудування має складну галузеву класифікацію. Цю галузь можна також поділити на підгалузі за стадіями технологічного процесу: заготівля — механічна обробка — складання продукції.

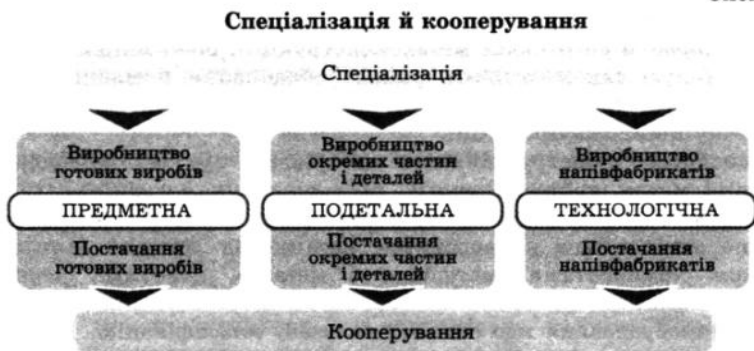
Машинобудування поділяється на три великі галузі: загальне машинобудування, транспортне машинобудування та точне машинобудування (схема 19).

Схема 19

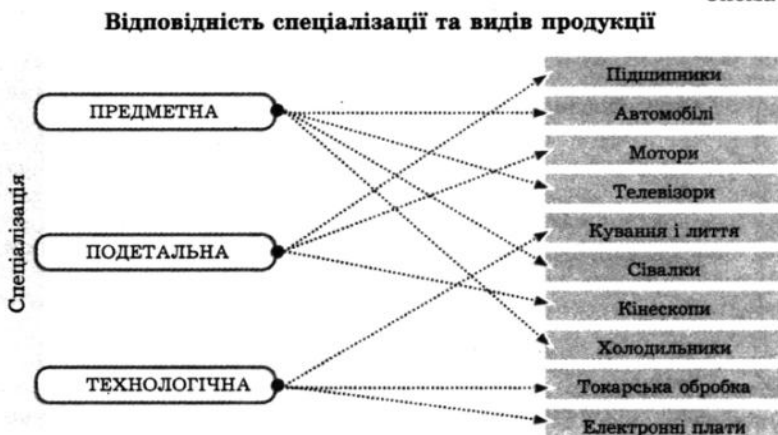
Для машинобудування характерні спеціалізація й кооперування (схема 20).

Схема 20

Машини складаються з великої кількості деталей та агрегатів. В електровозі, наприклад, їх 250 тис. Виготовити їх на одному заводі неможливо. Простіше й дешевше робити окремі частини машин на спеціалізованих підприємствах (схема 21). Для випуску готового виробу підприємства встановлюють зв'язки з підприємствами, що виготовляють окремі деталі, вузли тощо, тобто здійснюється кооперування виробництв.

Схема 21

Важке машинобудування об'єднує підприємства, які виробляють великогабаритне устаткування для гірничої (мал. 37), вугільної, нафтогазової, металургійної, машинобудівної, хімічної промисловостей. *Енергетичне машинобудування* виробляє турбіни для різних видів електростанцій та дизелів. *Верстатобудування* займається виробництвом металообробних, деревообробних, алмазорозточувальних, фрезерувальних, свердлувальних, верстатів-автоматів та верстатів з програмним управлінням. *Тракторобудування і сільськогосподарське машинобудування* виробляє комбайни, трактори та інші сільськогосподарські машини. *Транспортне машинобудування* займається виробництвом усіх транспортних засобів. *Точне машинобудування* — новітня галузь, яка базується на досягненнях науково-технічного прогресу та виробляє вимірювальні прилади, електронне та електротехнічне обладнання, побутову техніку.

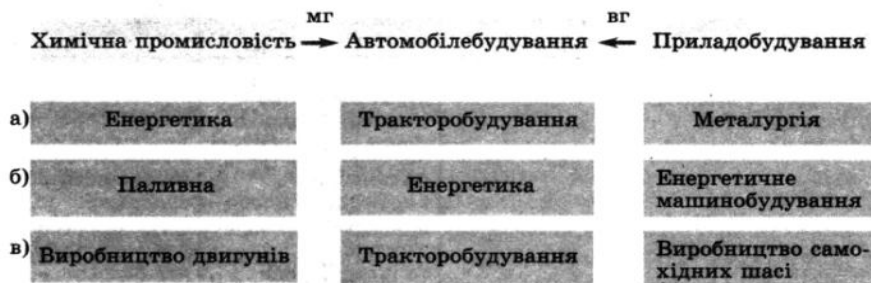

Мал. 37. Гірничошахтне обладнання

Географічна задача 18

1. З'єднайте галузі та підгалузі промисловості, які відображають внутрішньогалузеві (ВГ) та міжгалузеві (МГ) зв'язки (за прикладом).

Приклад

2. Запропонуйте свої приклади внутрішньо- та міжгалузевих зв'язків машинобудування.

3. Фактори розміщення підприємств машинобудування

1. Сучасне машинобудування неможливе без широкого впровадження наукових розробок, тому виробництво найбільш прогресивної і складної техніки концентрується в районах і центрах, що мають високорозвинену наукову базу. *Орієнтація на науковий потенціал — головний чинник розміщення машинобудівних підприємств.*

2. Для цієї галузі характерні великі витрати праці (*трудомісткість*) та *висока кваліфікація працівників*. Наприклад, для виробництва 1 т мінеральних добрив потрібно лише 2—3 години, а щоб виготовити ткацький верстат, який важить 2 т, необхідно 1000 годин робочого часу.

3. Виробництво деяких видів машин (металургійного, енергетичного, гірничошахтного устаткування) потребує *багато металу*. Заводи для їх виробництва переробляють за рік сотні тисяч тонн металу, тому *наближення металомістких галузей до металургійних баз зменшує витрати на доставку сировини (табл. 12).*

4. Оскільки перевезення машин та їхніх деталей здійснюється на великі відстані та в різних напрямках, машинобудівні заводи розміщуються *біля великих транспортних магістралей.*

5. Продукція машинобудування дуже різноманітна. Вона потрібна всюди, тому багато машинобудівних підприємств *орієнтовано на споживачів продукції, яку складно транспортувати через велику вагу або розміри.*

Таблиця 12

Розміщення підприємств залежно від трудомісткості та металомісткості виробництва

Металомісткість \ Трудомісткість	<i>Низька</i> У районах, наближених до виробників металу	<i>Середня</i> У районах, наближених до виробників металу	<i>Висока</i> У районах, що виробляють метал
<i>Низька</i> У районах з незначними трудовими ресурсами		С/г машинобудування, виробництво обладнання для хімічної промисловості	
<i>Середня</i> У районах із середньою кількістю трудових ресурсів		Автомобіле- і тракторобудування, виробництво верстатів та інструментів	Важке машинобудування (устаткування для металургії, вугільної та інших галузей)
<i>Висока</i> У районах з високою кваліфікацією трудових ресурсів, високим зосередженням наукових кадрів	Приладобудування, радіотехніка, точне машинобудування, ракетно-космічна техніка	Енергетичне машинобудування	

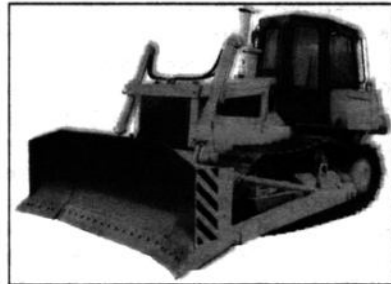
4. Географія підприємств машинобудування

Підприємства важкого машинобудування орієнтуються на сировину (метал) та основних споживачів продукції, а енергетичного — ще й на наявність кваліфікованих кадрів. Основні центри: *Краматорськ*, у якому налагоджено виробництво обладнання для доменних печей, велетенських крокуючих екскаваторів, ковальсько-пресового обладнання; *Горлівка* — виробництво вугільних комбайнів, компресорів, екскаваторів. Значними центрами важкого машинобудування також є *Луганськ*, *Донецьк*, *Кривий Ріг*, *Маріуполь*. Високого рівня розвитку набуло важке машинобудування в *Харкові*, де працюють такі потужні підприємства, як «Турбоатом», «Електроважмаш», «Південкабель», «Світло шахтаря» та ін. «Турбоатом» належить до найпотужніших підприємств, які займаються проектуванням та виробництвом парових, газових та гідравлічних турбін.

Навіть фактори розміщення машинобудівних підприємств вашого краю. Відповідь пояснить.

Верстатобудування значною мірою працює на задоволення потреб галузі в металообробному устаткуванні. Найбільші підприємства верстатобудування знаходяться в *Києві*, *Житомирі*, *Львові*, *Харкові*, *Краматорську*, *Одесі*.

При розміщенні підприємств сільськогосподарського машинобудування враховують спеціалізацію сільського господарства, тобто орієнтуються на споживача. Трактори виготовляють *Харків* (мал. 38), *Херсон*, *Дніпропетровськ*, *Івано-Франківськ*, бурякозбиральні комбайни — *Тернопіль*, *Дніпропетровськ*, кукурудозбиральні — *Херсон*, кормозбиральні — *Хмельницький*, комбайни, сівалки — *Кіровоград*, плуги — *Одеса*, жниварки — *Бердянськ* та ін. Обладнання для тваринництва і кормовиробництва виготовляють у *Ковелі*, *Білій Церкві*, *Ніжині*, *Бердянську*.

Мал. 38. Трактор ХТЗ

Транспортне машинобудування охоплює виробництво різноманітних транспортних засобів. *Автомобілебудування* представлено випуском легкових (Запоріжжя), вантажних автомобілів (Кременчук) (мал. 39), автобусів (Львів, Черкаси), вантажно-пасажирських (Луцьк). У наш час географія автомобілебудування значно розширюється за рахунок будівництва автоскладальних заводів закордонних фірм. Так, у *Сімферополі* виробляють мікроавтобуси «Газель» і легкові автомобілі «Волга» (ПО «ГАЗ», м. Нижній Новгород, Росія). У *Дніпропетровську*, *Львові*, *Києві* налагоджено виробництво тролейбусів, у *Києві* існує мотоциклетний завод, у *Харкові* — велосипедний. Автомобілебудування

Мал. 39. *Продукція Кременчуцького машинобудівного заводу*

Літакобудування та виробництво космічної техніки — наукомісткі галузі, які орієнтуються на потужні конструкторські бюро, висококваліфіковані кадри та зручність транспортно-географічного положення. Виробництво космічної техніки зосереджено в Дніпропетровську, Харкові та Запоріжжі. Основні центри літакобудування — Київ та Харків. Харківське державне авіаційне виробниче підприємство (мал. 40) пропонує світовому ринку якісний і конкурентоспроможний товар — регіональні літаки нового покоління (АН-140, АН-74ТК-200, АН-74ТК-300). Потужність виробництва стала можливою завдяки кооперуванню з постачальниками: у програмі виробництва АН-140

Підприємства якої галузі машинобудування працюють у вашому місті? Яку продукцію вони виробляють? Як ви вважаєте, ці підприємства кооперуються у виробництві з підприємствами інших держав?

беруть участь понад 200 підприємств України, Росії, Казахстану, Франції, Німеччини тощо. Майбутнє цього літака, як і відомих АН-3, АН-38, що випускаються у тісному співробітництві з Росією, США та іншими країнами, — в міжнародному кооперуванні.

Найбільші підприємства морського суднобудування розміщені в Миколаєві (мал. 41). У Херсоні виготовляють морські та річкові судна, доки, порталні крани та ін. Підприємства цієї галузі є також у Києві, Керчі, Феодосії, Ізмаїлі, Севастополі.

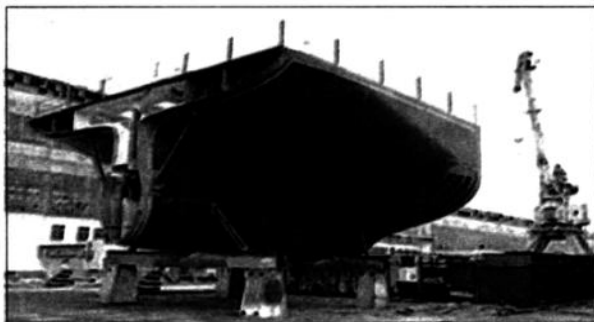
Заводи електротехнічного машинобудування виробляють електромотори, прилади, кабелі та іншу продукцію. Найбільшими центрами галузі є Харків, Київ,

орієнтуються в розміщенні на наявність висококваліфікованих кадрів та можливість кооперування виробництв, тобто на зручність транспортно-географічного положення.

Локомотивобудування зосереджено в Луганську, де виробляють тепловози та трамваї, у Харкові — електровози. Основними центрами виробництва вагонів є Кременчук, Маріуполь, Стаханов. Ці галузі металомісткі, тому підприємства орієнтуються на сировину.

Мал. 40. *Складальний цех Харківського авіаційного заводу*

Мал. 41. Верфі Миколаєва

Запоріжжя, Львів, Полтава, Дніпропетровськ, Донецьк, Одеса. До великих міст тяжіють підприємства приладобудування. Для цього виробництва потрібні висококваліфіковані працівники. Основними центрами є великі міста: Київ, Харків, Дніпропетровськ, Одеса, Донецьк.

Географічна задача 19

Користуючись табл. 12, поясніть розміщення машинобудівних підприємств: Новокраматорський завод (Донецька область) — устаткування для металургії, гірничої промисловості, крокуючі екскаватори; Харківський авіаційний завод; Первомайськ (Миколаївська область) — зрошувальні системи; Дніпропетровськ — бурякозбиральні комбайни; Івано-Франківськ — приладобудівний завод.

5. Науково-технологічні парки, технополіси

У сучасному світовому господарстві науково-технічні зони стають новим соціальним феноменом.

Науково-технологічні парки, які поєднують науково-дослідні, технологічні та виробничі підприємства, забезпечують найшвидше впровадження науково-дослідних робіт та винаходів у промисловість і бізнес. Основне завдання цих інноваційних структур — сприяння розвитку високих і надвисоких технологій.

Зараз в найбільш розвинених країнах світу існують та успішно функціонують понад 500 різних видів таких структур, кількість яких постійно збільшується. Абсолютна більшість науково-технічних зон зосереджена в США, Японії, Китаї, країнах Західної Європи, у Росії. На кінець ХХ ст. у США функціонувало понад 160 таких зон (30 % від їх кількості у всьому світі). Існують вони й у Німеччині (60), Росії (60), Китаї (52), Великобританії (40), Франції (30), Японії (20). В Україні розпочали роботу 17 технопарків.

Користуючись таблицею 12 у «Додатку», назвіть основні види продукції машинобудування. Простежте динаміку виробництва за 2003—2007 роки. Зробіть висновки.

Технопарки відіграють велику роль у розвитку авіакосмічної техніки, біоінженерії і біомедицини, у розробці нових технологій у багатьох галузях промисловості й вивченні Землі та її природних ресурсів.

В Україні існує багато елементів інноваційної інфраструктури, а саме: значний науково-технічний, виробничий і кадровий потенціал, визнаний в усьому світі пріоритет в ряді технологічних напрямків. Але природний ланцюг «фундаментальна наука — прикладна наука — промисловість» виявився розірваним. Створені інновації майже не застосовуються у виробництві. Тому технологічні парки можуть вирішити цю проблему.

Технополіси — це територія, що має особливий статус і пільговий режим; де розробляються й реалізуються технічні та соціально-економічні інновації, забезпечується їх безупинне відтворення та прискорюється апробація. У технополісах поєднуються фундаментальні

наукові дослідження й прикладні розробки з їх застосуванням на практиці. Вони мають розвинену наукову, виробничу

Чим відрізняються технополіси від технопарків? Як ви вважаєте, чому найбільша кількість парків розташована у США та деяких країнах Європи? Що може дати економіці України розвиток таких центрів?

і соціальну інфраструктуру, що охоплює територію окремого міста. В економіці технополісів головну роль відіграють дослідницькі та технологічні центри (де розробляються нові технології) і виробництва (де ці технології використовуються). У їх складі можуть функціонувати бізнес-інкубатори, інноваційно-технологічні центри, а також дослідницькі, технологічні та науково-промислові парки.

Перші українські технопарки функціонують з початку 2000 року: «Напівпровідникові технології і матеріали, оптоелектроніка і сенсорна техніка», «Інститут електрозварювання ім. Є. Патона» (Київ), «Інститут монокристалів» (Харків). У грудні 2001 року було прийнято рішення про створення технопарку «Вуглемаш» (Донецьк), а в травні 2002 року відкрито ще 4 технопарки у м. Києві: «Інститут технічної теплофізики», «Київська політехніка», «Інтелектуальні інформаційні технології», «Укрінфотех», до складу якого входить «Укртелеком».

6. Проблеми й перспективи розвитку та розміщення підприємств галузі в нових економічних умовах

Існуюча структура машинобудування характеризується переважанням металомістких галузей і недостатнім розвитком наукомістких. Саме останні визначають науково-технічний прогрес не тільки в машинобудуванні, але й в інших сферах економіки. *Головне завдання підприємств галузі* — виробляти якісну продукцію, яка б відповідала сучасним вимогам вітчизняного та світового ринків. Конкуренція в машинобудуванні досить жорстка. Значним випробовуванням для галузі (як і для всієї української економіки) став вступ до СОТ (Світової Організації Торгівлі). У цих умовах непомірним тягарем стала нерациональна матеріало- та

енергоємність українських підприємств, що позначається на собівартості продукції.

Територіальна організація машинобудування теж має проблеми. Підприємства галузі сконцентровані у великих містах, у малих і середніх містах їх майже немає. Недостатній розвиток внутрішньорайонного виробничого кооперування призводить до неефективних зв'язків, тобто нерациональних перевезень.

Вирішення проблем у машинобудуванні полягає в залученні коштів вітчизняних та закордонних інвесторів до технічної й технологічної реконструкції підприємств, до розвитку наукомістких напрямків галузі.

Асортимент продукції повинен бути сучасним і, головне, якісним, тоді він стане конкурентоспроможним. Перспективи розвитку багатьох машинобудівних підприємств — у міжнародному кооперуванні або у поглибленні спеціалізації.

Це цікаво знати

На київському заводі «Авіант» був створений перший український гелікоптер. Вчені, які розробили машину, стверджують, що вона є унікальною. За своїми льотно-технічними характеристиками тримісний «Ангел» не тільки відповідає сучасним вимогам, але й перевищує зарубіжні аналоги. Гелікоптеру не потрібні аеродроми, заправлятися він може на будь-якій автозаправці. Вперше у світі на такій легкій машині встановлені два двигуни потужністю 100 кінських сил, при цьому безпека польоту гарантується навіть у разі відмови одного из них. За годину польоту «Ангел» долає відстань до 165 км, дальність польоту складає 340 км.

Контрольні запитання

1. Яке значення має рівень розвитку машинобудування для економіки України в цілому?
2. Охарактеризуйте фактори розміщення підприємств машинобудування.
3. Охарактеризуйте структуру галузі та назвіть її основні центри.
4. Поясніть, чому розвиток технопарків має важливе значення для машинобудування.
5. Яку продукцію виготовляють підприємства важкого, енергетичного та транспортного машинобудування? На що вони орієнтуються в розміщенні?
6. Назвіть наукомісткі галузі машинобудування. Де розташовані їх підприємства?

Поміркуйте, що потрібно зробити вітчизняним виробникам для підвищення конкурентоспроможності продукції машинобудування на світовому ринку?

Тема 8. Хімічна промисловість

1. Поняття про хімічну промисловість, її галузева структура

Хімічна промисловість, поряд з електронною, найбільш швидко впроваджує досягнення науково-технічного прогресу в усі сфери економіки й підвищує рівень життя населення кожної країни. Це одна з провідних галузей господарства України.

Хімічна промисловість — комплексна галузь, що визначає рівень НТП, забезпечує всі галузі народного господарства хімічними технологіями та матеріалами й виробляє товари масового споживання.

Галузь створює нові матеріали, що перевершують за своїми якими натуральні продукти. Застосування таких матеріалів заощаджує *працю людей і сировину*. Матеріали із заздалегідь заданими властивостями широко використовуються у виробництві космічної техніки, будівництві, фармацевтичній, харчовій та легкій промисловості.

Особливості сучасних хімічних виробництв — орієнтація багатьох із них на забезпечення повсякденних потреб людини та її здоров'я, підвищення екологічної безпеки матеріального виробництва.

Хімізація господарства України сприяє широкому використанню традиційної та новітньої продукції у різних галузях та сферах народного господарства, впровадженню хімічних технологій у промисловості й сільському господарстві, інтенсифікації виробничих процесів, економії витрат суспільної праці.

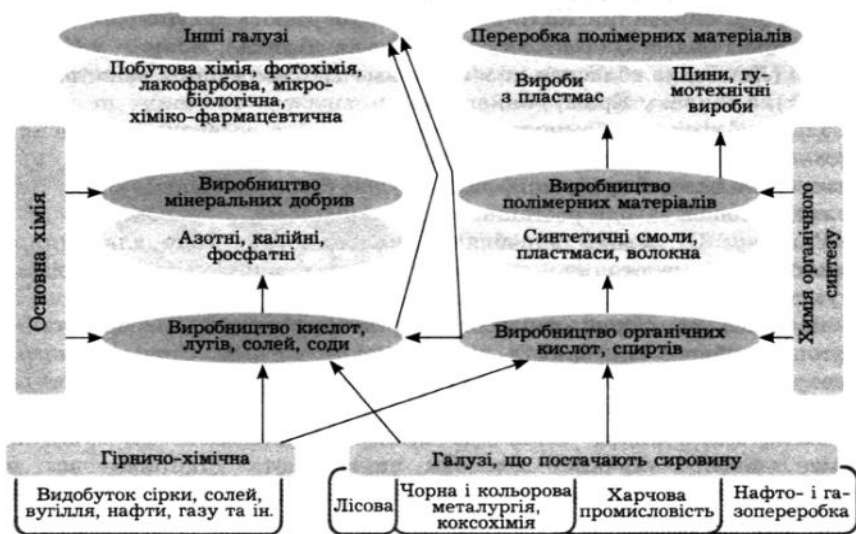
Хімічна промисловість має велику сировинну базу, як-от: різноманітні корисні копалини, деревина, вода, повітря, виробничі відходи. Але *основною сировиною* для неї є продукти нафтопереробки та інша спеціально підготовлена сировина.

Яка продукція є сировиною для мікробіологічної та інших галузей промисловості, що виробляють кінцеву продукцію? Яка галузь хімічної промисловості визначає науково-технічний прогрес?

Структура хімічної промисловості

Хімічна промисловість має досить складну структуру (*схема 22*). В Україні наявні всі групи галузей: сировинна, переробки та виробництва кінцевої продукції. До складу хімічної промисловості входять три галузі: *гірничо-хімічна* (добування мінеральної сировини для подальшої переробки), *основна хімія* (синтез неорганічних сполук: кислоти, мінеральні добрива) та *хімія органічного синтезу* (виробництво полімерів — пластмаси та синтетичні смоли, синтетичний каучук, хімічні волокна та ін.).

Структура хімічної промисловості

Фактори розміщення підприємств галузі

1. Орієнтація на *споживача* — істотний чинник для підприємств, що виробляють продукцію, складну для транспортування (кислоти), громіздку або ж таку, що легко пошкоджується (пластмасові вироби).
2. На *сировину* орієнтуються підприємства, де наявні витрати матеріалів або значна кількість відходів від їхньої переробки (виробництво азотних і калійних добрив).
3. Виробництво полімерних матеріалів потребує *великої кількості води та електроенергії*. Наприклад, для виробництва 1 т хімічного волокна необхідно 5 тис. м³ води, 5—20 тис. кВт/год електроенергії.
4. При розміщенні підприємств хімічної промисловості обов'язково враховується *екологічний фактор*.

Продукцію якої галузі хімічної промисловості використовує ваша родина? Як саме ви її застосуєте? Найчастіше ви споживаєте закордонні чи українські вироби? Поясніть свій вибір.

2. Природно-сировинна база та географія підприємств галузі. Використання відходів

Підприємства *гірничо-хімічної промисловості* розміщуються в районах видобутку корисних копалин, які можна використовувати як хімічну сировину. *Калійну сіль* видобувають у *Калуші* (Івано-Франківська область) і *Стебнику* (Львівська область); *сірку* — у *Новому Роздолі* (Львівська область); *кам'яну сіль* — у *Слов'янську*, *Артемівську* (Донбас), а також у Криму, Закарпатті.

Гірниче-хімічна промисловість є основою для розвитку підприємств *основної хімії*. Вона є однією з провідних галузей вітчизняної хімії (приблизно 40 % валової продукції), яка виробляє базові напівпродукти — *соду*, *кислоти*. Содові заводи розташовані в *Лисичанську*, *Краснопереконську*, *Слов'янську*. Ці заводи виробляють кальциновану соду для скляної промисловості, каустичну — для текстильної, а також харчову. У різних галузях господарства застосовують *сірчану кислоту*. Дане виробництво розвивається на основі переробки сірки й відходів коксохімічного, нафтопереробного виробництва, кольорової металургії. Сірчана кислота малотранспортабельна, тому при розміщенні підприємств орієнтуються на споживача.

Тісно пов'язане з основною хімією виробництво *мінеральних добрив*. Багато сірчаної кислоти споживають підприємства, на яких виготовляють суперфосфат. Взагалі виробництво фосфатних добрив орієнтується у своєму розміщенні на споживача. Власних родовищ фосфатів промислового значення в Україні немає, тому використовують довізні. Найбільші підприємства зосереджені у *Вінниці*, *Костянтинівці*, *Сумах*.

Азотні добрива виробляють на основі аміаку, який отримують з природного газу та відходів коксохімічного виробництва. Тому підприємства, що виробляють такі добрива, розміщуються вздовж газопроводів (*Рівне*, *Черкаси*, *Одеса*) або в центрах коксохімії (*Дніпродзержинськ*, *Лисичанськ*, *Северодонецьк*, *Горлівка* та ін.).

Калійні добрива виробляють на підприємствах, що тяжіють до сировини, тобто родовищ калійної солі. Основні центри — *Калуш* (мал. 42) і *Стебник*.

Мал. 42. Виробництво калійних добрив у Калуші

Хімія органічного синтезу представлена заводами, що виробляють напівпродукти для отримання полімерів. Як сировину вона використовує нафту і газ. Виробництво полімерів розвивається там, де є сировина, електроенергія і вода. *Синтетичні смоли і пластмаси* виготовляють на нафтохімічних комбінатах та азотно-тукових заводах (*Северодонецьк*, *Донецьк*, *Петровське*, *Запоріжжя*, *Сімферополь* та ін.).

Виробництво *пластмас* орієнтується на споживача, тому що пластмасові вироби легко пошкоджуються. *Кіно- і фотоплівку* виробляє підприємство *Шостки* (Сумська область). *Хімічні волокна* поділяються на синтетичні (виготовляють із поліефірних смол) та штучні (із целюлози). Перші виробляють в *Чернігові, Черкасах, Києві, Житомирі*, другі — у *Києві, Сокалі* (Львівська область). Найбільшим виробництвом із переробки полімерів є випуск *шин* (*Біла Церква, Чернівці, Київ, Луганськ, Суми*) та *гумово-азбестових виробів* (*Дніпропетровськ, Біла Церква, Армянськ, Борислав*).

Мал. 43. Фармацевтичне підприємство

Лакофарбова промисловість виробляє лаки, фарби, оліфу та ін. Підприємства розташовані в *Дніпропетровську, Одесі, Чернівцях, Вінниці, Києві* та інших містах; виробництво *синтетичних барвників* — у *Рубіжному* (Луганська область).

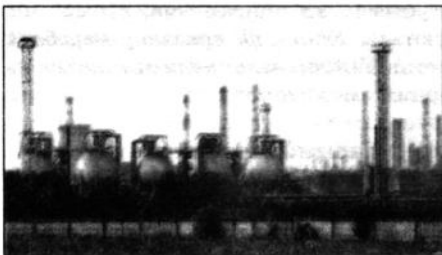
Хіміко-фармацевтична промисловість розвивається швидкими темпами. При розміщенні підприємств галузь орієнтується на споживача, кваліфіковані кадри та наукову базу (*мал. 43*). Це сучасна, наукомістка і конкурентоспроможна галузь хімічної промисловості. Найбільші фармацевтичні підприємства розміщені в *Києві, Харкові, Львові, Житомирі, Луганську, Умані, Одесі, Дніпропетровську, Лубнах, Тернополі*.

В Україні можна виділити *три райони територіальної концентрації хімічної промисловості: Донбас, Придніпров'я, Передкарпаття*. У Донбасі зосереджено близько третини випуску продукції галузі, найбільша її частина виробляється в Луганській області.

Хімічна промисловість використовує в значних обсягах як сировину, так і промислові відходи. Вони створюються в деяких галузях промисловості (насамперед в чорній та кольоровій металургії, нафтопереробці, тепловій електроенергетиці, лісовій промисловості тощо). Слід особливо відзначити коксохімічне виробництво, на базі якого з вугілля (поряд з коксом, що направляється у доменне виробництво) отримують багато інших цінних продуктів: аміак, смоли, бензол тощо. *Великі коксохімічні заводи* збудовані поблизу основних споживачів коксу — металургійних заводів у багатьох містах Донбасу і Придніпров'я: *Горлівці, Донецьку, Макіївці, Авдіївці; Алчевську, Стаханові, Єнакієві, Маріуполі, Дніпродзержинську; Дніпропетровську, Кривому Розі, Запоріжжі*.

Користуючись таблицею 12 у «Додатку», навіть основні види продукції хімічної промисловості. Простежте динаміку виробництва за останні 5 років. Зробіть висновки.

Мал. 44. Нафтохімічне підприємство у Лисичанську

може служити нафтопереробна промисловість. За відносно невеликого видобутку нафти в країні (приблизно 4 млн т) у ній є значно більші потужності нафтопереробної промисловості (приблизно 60 млн т на рік) (мал. 44). Разом з тим ці потужності для

Які підприємства хімічної промисловості працюють у вашій області? Яку продукцію вони виробляють? Хто є споживачем даної продукції? Назвіть фактори розміщення цих підприємств.

цілей хімічної промисловості використовуються поки що недостатньо.

3. Проблеми розвитку і розміщення галузі

Підприємства хімічної промисловості є одними з найбільших забруднювачів навколишнього середовища. Внаслідок діяльності хімічного виробництва велика кількість шкідливих викидів потрапляє у повітря, воду, ґрунти, що негативно впливає на стан здоров'я людей, спричиняючи тяжкі захворювання. Особливо небезпечною є концентрація підприємств хімії на відносно невеликих територіях. Це призводить до дуже небезпечних екологічних ситуацій, таких, що вже склалися в Донбасі та Придніпров'ї. Для подолання екологічних проблем підприємства хімічної промисловості потребують реконструкції та переоснащення, будівництва сучасних очисних систем. Для вирішення економічних проблем потрібні використання сучасних технологій, підвищення якості, збільшення асортименту продукції та конкурентоспроможності. Більш динамічно мають розвиватися наукомісткі (фармацевтична та мікробіологічна) та переробні галузі, бо вони визначають науково-технічний прогрес.

Перспективи розвитку хімічної промисловості України пов'язані з тим, що Україна має потужну сировинну базу: унікальні родовища самородної сірки у Прикарпатті, значні родовища калійних солей, практично необмежені поклади кам'яної солі в Донбасі, Закарпатті і Прикарпатті. Невичерпні запаси самосадної солі можна видобувати в озерах і лиманах Причорномор'я та Криму. Особливо багате на хлоридні

Комбінування коксохімічного і металургійного виробництва дає значний економічний ефект, оскільки при цьому доменні гази використовують для обігріву коксових печей, а високоякісні гази — для задоволення технологічних потреб сталеварних і прокатних цехів металургійних заводів, підприємств хімічної промисловості та газифікації населених пунктів.

Важливим постачальником сировини для хімічної промисловості

солі натрію, магнію і бромю озеро Сиваш. З-поміж інших галузей перспективи для розвитку має фармацевтика. У галузі тривають процес запровадження сучасних технологій, модернізація заводів, що виробляють найнеобхідніші ліки. Деякі зарубіжні фірми почали виробництво запатентованих препаратів саме на українських заводах.

Хімічна промисловість належить до енергомістких. Однією із перспектив розвитку хімічної промисловості є зменшення енергомісткості виробництва шляхом упровадження досягнень науково-технічного прогресу.

Географічна задача 20

1. Установіть відповідність між продукцією хімічної промисловості і галузями промисловості, що використовують цю продукцію.

Мінеральні добрива і отрутохімікати

Автомобілебудування

Барвники і волокна

Транспорт

Паливо, мастила

Легка промисловість

Шини, гума, пластмаси

Сільське господарство

2. Визначте (за наведеним прикладом) види зв'язків хімічної промисловості: внутрішньогалузеві (ВГ), міжгалузеві (МГ).

Приклад

Коксохімія

МГ

→ Азотні добрива

ВГ

← Газова промисловість

Виробництво основного органічного синтезу

Фотохімія

Кіноіндустрія

Видобуток калійної солі

Калійні добрива

Сільське господарство

Видобуток кам'яної солі

Сода

Видобуток вапняку

Легка промисловість

Синтетичні волокна

Електроенергетика

Хімічні волокна

Виробництво шин

Автомобільна промисловість

Видобуток сірки

Сірчана кислота

Відходи нафтопереробки

Це цікаво знати

Найбільшим хімічним комплексом в Україні є ЗАТ «Севродонецьке об'єднання «Азот», яке випускає аміак, азотні мінеральні добрива, органічні спирти та кислоти, товари побутової хімії, вироби з полімерів. Продукція, більше 70 % якої експортується за кордон, має високі якісні характеристики. У 2002 та 2003 рр. підприємство увійшло у рейтинг «ТОП-100. Найкращі компанії України», а оцтова кислота, що ним виробляється, — у список «100 найкращих товарів України». Об'єднання також нагороджено престижними міжнародними призами «Gold Globe» та «Trade Leader Club».

Географічна задача 21

Внесіть до таблиці назви продукції хімічної промисловості та основних центрів (за картою в атласі).

Хімічна промисловість	Галузь				
	Гриничо-хімічна	Основна хімія	Хімія органічного синтезу	Хімія полімерів	Переробка полімерів
Види продукції					
Основні центри					

Соціогеографічний практикум 9

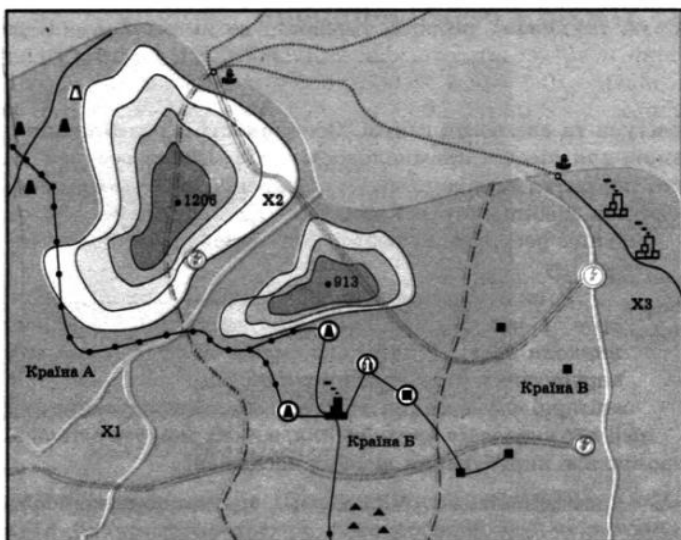
Міжнародна корпорація «Полімери» має намір побудувати нове підприємство з виробництва пластмас. У цій галузі для одержання одиниці продукції витрачається багато теплової та електричної енергії, води і спеціально підготовленої сировини (продукція нафтопереробки або коксохімії). На території якої держави доцільніше це зробити? Обґрунтуйте своє рішення.

Додаткові відомості. На березі океану розташовано три держави А, Б, В (карта-схема країн А, Б, В). У країні А високий рівень безробіття (отже, праця коштує недорого), дуже вигідні умови для інвесторів, є родовища нафти й газу. Нафту-сирець продають у сусідню країну.

У країні Б сировинна база представлена значними запасами залізної руди, є родовища кам'яного вугілля. У країні працює металургійний комбінат повного циклу, є також заводи з переробки нафти і коксохімічне підприємство. Крім того, у країні Б жорстке екологічне законодавство (якщо підприємство допускає викиди понад гранично допустимі норми, то за це на нього накладають штрафні санкції, аж до закриття).

Країна В має великі запаси кам'яного вугілля, на яких працюють ТЕС. Електроенергія експортується в країни А і Б. Є підприємства з переробки полімерних матеріалів, їхні потужності не завантажені. У країні В при владі партія «Зелених» (основний акцент їхньої програми — екологічна безпека). Між країнами А та В складні відносини (перша має борги за електроенергією).

Картохема країн А, Б, В

Умовні позначення

Кордони держав	Нафтопровід
Ріки, канали	Лінії електропередач
913 Позначки висот над рівнем моря	Металургійні комбінати повного циклу
Родовища корисних копалин	
Нафти	Підприємства з виробництва полімерних матеріалів
Природного газу	Переробка кам'яного вугілля
Залізної руди	Нафтопереробний завод
Кам'яного вугілля	Коксохімія
ГЕС	Порти
ТЕС	X1, X2, X3 Міста можливого розміщення підприємств

Контрольні запитання

1. Який існує взаємозв'язок між елементами структури хімічної промисловості?
2. Що є сировинною базою галузі? Яку продукцію виробляють підприємства основної хімії та хімії органічного синтезу? На що при розміщенні орієнтуються підприємства цих галузей?
3. Охарактеризуйте проблеми і перспективи розвитку галузі.
4. Поясніть вислів: «Розвиток хімічної промисловості визначає рівень розвитку економіки в цілому».

Тема 9. Лісова і деревообробна

промисловість

1. Структура та значення галузі. Особливості її розміщення
 Сировиною для лісової промисловості є ліс. Лісові ресурси України обмежені, покриття території лісом становить 14,3 %. Заготівля лісу ведеться здебільшого у Карпатах і Поліссі (90 %). За рахунок власних ресурсів потреби в лісі задовольняються тільки на третину.

Які ліси є у вашому краї? Яку роль відіграє ліс у житті людей вашого краю?

У складі лісового фонду виділяють такі групи лісів: *водо- і полезахисні, заповідні, рекреаційні, зелена зона навколо міст*. У цій групі може вестися лише вибіркове вирубування для поліпшення стану лісів. Це так звані санітарні вирубування й вирубування догляду. Друга група — *ліси промислового призначення*, в яких можуть здійснюватися промислові вирубування лісових насаджень.

Лісова промисловість — галузь промисловості, яка займається комплексною переробкою деревини, що широко використовується в багатьох галузях господарства.

Лісова промисловість складається із взаємопов'язаних виробництв: *лісозаготівлі, лісопилення та деревообробки, целюлозно-паперової та лісохімічної галузей (схема 23)*. Промисловість має широкі міжгалузеві зв'язки, тому що за сучасних методів обробки з деревини виробляють різноманітні та високоякісні товари, які використовуються у всіх галузях господарства та користуються попитом у всіх верств населення.

Схема 23

Лісове господарство займається розведенням (створенням насаджень на нових землях), упорядкуванням та охороною лісів. Лісозаготівля проводить вирубування та первинну обробку деревини, лісопилення та

Мал. 45. Лісозаготівля

Які підприємства вашого краю належать до лісової та деревообробної промисловості? Накресліть схему взаємозв'язків конкретних підприємств цієї галузі вашої місцевості.

деревообробка займаються її механічною обробкою (мал. 45). Ця продукція використовується у деревообробній і целюлозно-паперовій промисловості.

Целюлозно-паперова та лісохімічна промисловість здійснюють хімічну обробку деревини, тобто змінюють її хімічний склад.

Целюлоза — роздрібнена й хімічно оброблена деревна маса, є сировиною для одержання штучного волокна й паперу.

Фактори розміщення підприємств галузі

1. До сировини тяжіють ті виробництва, де є значні витрати матеріалів і значні обсяги відходів їхньої переробки. Це *деревообробна промисловість*, а також підприємства *лісохімії* та *гідролізної промисловості* (переробляють відходи).
2. При розміщенні *целюлозно-паперової* промисловості враховуються *сировинний фактор*, наявність *водних ресурсів*, а також орієнтація на потужні *джерела електроенергії* та *кваліфіковані кадри*.
3. При розміщенні *меблевих підприємств* ураховується *споживчий фактор*, бо цю продукцію важко транспортувати.

2. Географія підприємств лісової промисловості

Лісове господарство представлене двома районами — *Карпатським* та *Поліським*.

Деревообробна промисловість починається з лісопилення. Більшість *лісопильних підприємств* (мал. 46) розташовано в *Чернівецькій, Львівській, Закарпатській, Івано-Франківській, Волинській та Рівненській* областях. Це пояснюється тим, що круглий ліс малотранспортабельний. *Фанера* теж виробляється в цьому регіоні

Мал. 46. Лісопильне підприємство

(Львів, Оржів, Дзвиняч, Красноільськ). Найбільшими центрами з виготовлення деревостружкових плит є *Свалюва, Тересва, Костопіль, Київ*; плити використовують у меблевій промисловості.

Меблеве виробництво є трудомістким, у ньому зайнята майже половина всіх робітників деревообробної промисловості (мал. 48). При розміщенні підприємства орієнтуються на споживача (меблі складно транспортувати), тому вони розташовані у великих містах: *Київ, Харків, Львові, Ужгороді, Івано-Франківську, Одесі, Луганську, Дніпропетровську, Донецьку* та інших містах.

Багато факторів треба враховувати при розміщенні підприємств целюлозно-паперової промисловості, бо ця галузь матеріало-, водо- та енергомістка. Підприємства концентруються переважно в *Поліссі та Карпатах*. Найбільші з них — *Жидачівський картонно-паперовий комбінат* (Львівська обл.), *Рахівська картонна фабрика* (Закарпатська обл.), *Корюківська фабрика* (Чернігівська обл.); *Понінківська паперова фабрика* (Хмельницька обл.), *Обухівський картонно-паперовий комбінат* (Київська обл.), *Малинська паперова фабрика* (Житомирська обл.). За межами лісової зони розташовані *Херсонський целюлозний завод* (Цюрупінськ), *Ізмаїльський картонний комбінат* (Одеська обл.), *Рубіжанська паперова фабрика* (Луганська обл.), які орієнтуються на споживача. За виробництвом паперу вітчизняні виробники тільки

Мал. 47. Лісохімічне виробництво

наполовину задовольняють потреби населення, тому багато доводиться імпортувати.

Сировиною для лісохімічної промисловості (мал. 47) є відходи лісозаготівлі та деревообробки (гілки, тирса, живиця тощо), підприємства зосереджені у *Карпатах (Великий Бичків, Перечин, Ясіня, Свалява)*. Лісохімічна промисловість виготовляє кормові дріжджі, синтетичні смоли, оцтову кислоту тощо.

Галузь буде ефективною тільки у формі лісохімічних комбінатів, де послідовно обробляється деревина й можлива повна переробка відходів.

Користуючись табл. 12 у «Додатку», навіть основні види продукції лісової та деревообробної промисловості. Простежте динаміку виробництва за останні 5 років. Зробіть висновки.

3. Проблеми та перспективи розвитку галузі

Головна проблема галузі — забезпечення сировиною. Вирішити її можна за умов збільшення площі лісових насаджень. Особливу увагу необхідно приділити насадженням цінних порід дерев та порід, які швидко ростуть. Природні умови України дозволяють мати 19 % вкритої лісами території (проти 14 % існуючих).

Технологічна реконструкція підприємств галузі повинна бути спрямована на більш ефективне використання сировини (особливо відходів виробництва, макулатури, соломи, вторинних волокнистих матеріалів), збільшення асортименту продукції, покращання її якості та конкурентоспроможності. Однією з найважливіших проблем галузі є забруднення навколишнього середовища підприємствами целюлозно-паперової промисловості.

Мал. 48. Виробництво меблів

Соціогеографічний практикум 10

Уявіть таку ситуацію: ви успадкували ділянку змішаного лісу площею більше 550 га (план-карта лісу). Яким чином ви будете господарювати? Які види економічної діяльності здійснюватимете? Обґрунтуйте свою точку зору.

Характеристика лісу:

Ділянка лісу перетинається долиною невеликої річки. Правий берег — високий, на темно-сірих ґрунтах розташована діброва з домішками інших цінних листяних порід дерев. Балка Срібного струмка — пам'ятка природи місцевого значення. На схилах балки — рідкісні й лікарські рослини, зарості шипшини і глоду. На схилах балки — відслонення гірських порід, у тому числі крейди і жовтих глин.

Лівий берег лісу низинний — на заплавної терасі торф'яне болото, луг та окремі групи дрібнолистих порід дерев (верба, осика, береза). Основний масив займає сосновий бір з домішкою листяних дерев. У підліску — ожина, суніця, хміль. На закрутах річки — піщані пляжі.

Фауна — типова для лісостепових, заплавних районів.

План-карта лісу

Умовні позначення:

річки, струмки

озера

джерела

горизонтальні висоти

піски

луки

болота

мішані ліси

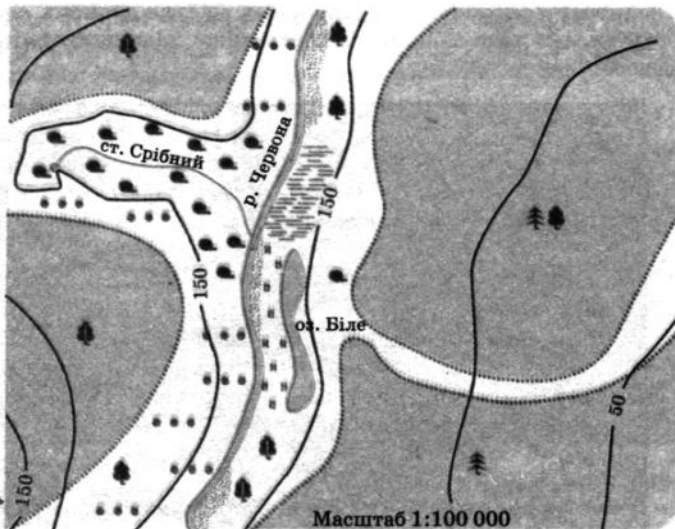
листяні ліси

сосновий бір

дерев, що стоять окремо

чагарники

рослинність трав'яна

Додаткові відомості

1. Біологічні ресурси лісу: плоди дикорослих дерев і кущів, ягоди, гриби, лікарські рослини, лісова фауна.

2. Деревина: цінні породи використовуються в меблевій промисловості; кора, гілки, хвоя, сучки тощо — в лісохімії та гідролізній промисловості.

3. Біологічні водні ресурси: озера, річки, мінералізована вода джерела і струмка Срібного.

4. Рекреаційні можливості: полювання, риболовля, збирання грибів, ягід, екскурсії з пізнавальною метою, одноденні екскурсійні й лікувально-профілактичні тури (сосна виділяє фітонциди — речовини, що знищують хвороботворні мікроорганізми) тощо.

Запитання до завдання:

1. Які види господарської діяльності ви оберете?

2. Які об'єкти інфраструктури вам потрібні (пансіонат, «будиночок мисливця», причал, дороги, зв'язок, стайня тощо)?

3. Послугами яких фахівців ви скористаєтеся (біологи, лісники, мисливствознавці, рибалки, охоронці, екскурсіводи тощо)?

4. Де ви візьмете кошти для організації бізнесу (позика в банку, продаж частини власності, експлуатація раніше заробленого прибутку тощо)?

Це цікаво знати

Важливим резервом є лісосічні відходи, що майже не використовуються (пеньки, кора, гілки). Ці втрати становлять 1/3 біомаси вирубуваного деревостану, тоді як з неї можна виготовляти паливні брикети, добрива, хімічні препарати. Можна замінити деревину у тарному, целюлозно-паперовому виробництві, у будівництві, паливному балансі вторинними матеріалами (макулатурою, терміттям, лушпинням, лозою). Перспективним є також використання місцевої недеревної сировини: соломи, збіжжя, комишу.

Контрольні запитання

1. Охарактеризуйте структуру лісопромислового комплексу. Назвіть чинники розміщення лісової промисловості.

2. Чи задовольняються потреби України власними лісовими ресурсами? Де знаходяться основні райони заготівлі лісу?

3. Назвіть фактори розміщення деревообробної та меблевої промисловості. Яку продукцію виробляють целюлозно-паперові та лісохімічні підприємства?

4. Назвіть проблеми галузі. Запропонуйте заходи, що потрібно впровадити для розвитку лісопромислового комплексу.

5. Які галузі деревообробної промисловості розвинені в Україні найкраще за все? Чому?

ПОВТОРЕННЯ МАТЕРІАЛУ ТЕМ 7, 8, 9 РОЗДІЛУ III

I рівень

1. Які транспортні засоби виробляють в Україні?
2. Яку продукцію виробляють підприємства сільськогосподарського машинобудування?
3. Які види спеціалізації існують у машинобудуванні?
4. Які корисні копалини використовуються як сировина в хімічній промисловості?
5. Із яких галузей складається хімічна промисловість?
6. Яку продукцію виробляє хімія органічного синтезу?

II рівень

1. Чому кукурудозбиральні комбайни виготовляють у Херсоні, а, наприклад, не у Рівному або Чернігові?
2. Яке значення має хімічна промисловість в економіці країни?
3. Яке значення має ліс у житті людини та господарському комплексі країни?
4. Які екологічні проблеми виникають у містах — центрах хімічної промисловості?
5. Яким чином Україна може підвищити рівень самозабезпечення лісовими ресурсами?
6. Чому підприємства меблевої промисловості розміщуються у великих агломераціях?

III рівень

1. Чому найбільшими вузлами машинобудування в Україні стали Харківський і Київський?
2. Перелічте фактори розміщення, машинобудівних підприємств. Наведіть приклади, які їх підтверджують.
3. Як змінюється сировинна база машинобудування у зв'язку з науково-технічним прогресом?
4. Назвіть особливості хімічної промисловості.
5. Назвіть особливості лісової промисловості.
6. Поясніть, які умови сприяли створенню підприємств с/г машинобудування в Україні.

IV рівень

1. Розкрийте залежність між розміщенням машинобудівного підприємства і метало- та трудомісткістю виробленої продукції.
2. Порівняйте географію чорної металургії і важкого машинобудування. Чи завжди вони збігаються? Поясніть свою відповідь.
3. Доведіть, що «кооперування — це зворотний бік спеціалізації».
4. Назвіть спільні риси хімічної і лісової промисловості.
5. Які чинники впливають на розвиток хімічної промисловості?
6. Запропонуйте заходи щодо поліпшення екологічного стану, пов'язаного з хімічним виробництвом.

Тема 10. Промисловість будівельних матеріалів

1. Галузева структура. Фактори розвитку і розміщення галузі. Сировинна база

Будівельний комплекс включає виробництво будівельних матеріалів, капітальне будівництво й обслуговуючі їх галузі. Рівень розвитку будівництва свідчить про економічний розвиток країни та рівень життя її населення.

Будівельний комплекс — це складна міжгалузева система, кожна з галузей якої є сукупністю підприємств і організацій, що виробляють будівельні матеріали і здійснюють виробниче, культурно-побутове, житлове та інші види будівництва.

Складовими частинами будівельного комплексу є *виробництво будівельних матеріалів і власне будівництво.*

Промисловість будівельних матеріалів — галузь, що випускає матеріали, вироби, деталі та конструкції для всіх видів будівництва.

Промисловість будівельних матеріалів поєднує галузі видобувної промисловості (природні камені та нерудні матеріали), обробної промисловості (збірний залізобетон, азбоцементні вироби та ін.), змішані підгалузі, що займаються як видобутком, так і обробкою сировини й матеріалів.

Мал. 49. Піщаний кар'єр

Продукція галузі різноманітна й потрібна всюди. Її можна поділити на такі групи: стінові матеріали (цегла, гіпсові, бетонні, шлакобетонні

За картою «Промисловість будівельних матеріалів» в атласі знайдіть родовища вапняку, крейди, мергелю, граніту, лабрадориту. Як ви вважаєте, для виробництва яких будівельних матеріалів ці корисні копалини є сировиною?

панелі); в'яжучі матеріали (цемент, гіпс); покрівельні матеріали (шифер, черепиця, руберойд, толь); будівельне скло, кераміка, фаянс, різноманітні ізоляційні, облицювальні матеріали, у тому числі природного походження.

Основою сировинної бази промисловості будівельних матеріалів є корисні копалини: мергель, вапняк, доломіти, глина, пісок (мал. 49), крейда. У цій промисловості використовуються відходи різних виробництв, застосовуються широкі міжгалузеві зв'язки (схема 24).

Схема 24

Схема міжгалузевих зв'язків виробництва будівельних матеріалів

Фактори розміщення підприємств галузі

1. На сировину орієнтуються підприємства з видобутку й первинної обробки піску, щебеню, гравію, виробництва цементу, вапна, гіпсу та стінових матеріалів.
2. На споживача орієнтується виробництво залізобетонних конструкцій, будівельного і віконного скла, шиферу та ін. (тобто виробництво крихких, незручних у транспортуванні товарів).

2. Географія підприємств галузі

Одна з провідних галузей промисловості будівельних матеріалів — цементна. Вона є матеріаломісткою і тому розміщується біля родовищ мергелю, вапняків, доломітів, крейди. Крім цього, цемент також виробляють з відходів чорної металургії — шлаків. Найбільшого розвитку цементна промисловість досягла в таких районах: Донбасі (Амвросіївка, Краматорськ), Харківській області (Харків, Балаклія), Придніпров'ї (Кривий Ріг, Дніпродзержинськ), Західному (Кам'янець-Подільський, Івано-Франківськ, Здолбунів), Львівській області (Миколаїв).

Виробництво збірного залізобетону і залізобетонних конструкцій орієнтується на споживача. Бетон — це сучасний будівельний матеріал, виготовлений із гравію (дрібних камінців), піску й цементу. При змішуванні з водою бетон утворює щільну масу, яка стає твердою за кілька годин. Якщо до бетону додати сталеві стрижні, вийде надзвичайно міцний залізобетон. Підприємства цієї галузі промисловості забезпечують будівництво стіновими панелями, блоками для фундаментів будівель тощо. Найбільші з них розміщені у великих містах: *Києві, Харкові, Дніпропетровську, Донецьку, Одесі, Кривому Розі, Запоріжжі, Маріуполі, Вінниці, Калуші* та інших містах.

Одним із основних стінових матеріалів є *цегла*. Сировина для виробництва цегли є майже скрізь, тому виробництво орієнтується в розміщенні на споживача. Цегельних заводів в Україні близько 200, але великих підприємств лише десять. Вони розташовані у *Києві, Артемівську, Северодонецьку, Івано-Франківську, Харкові* та інших містах.

Мал. 50. Донецький цегельний завод

Глиняну цеглу виробляють у *Запоріжжі, Івано-Франківську, Коломиї, Чернівцях, Донецьку (мал. 50), Вінниці, Львові*. Виробництво силікатної цегли налагоджено в *Дніпропетровську, Красному Лимані, Кривому Розі, Черкасах* та інших містах. *Керамзитові* та *термозитові* (шлакова пемза) блоки виробляють у *Керчі, Одесі*, в населених пунктах Житомирської, Київської, Львівської, Харківської областей.

Теплоізоляційні вироби випускають на підприємствах в *Ірпені, Запоріжжі, Донецьку, Маріуполі*.

Найбільші підприємства *будівельного скла* знаходяться в *Артемівську, Лисичанську* (склоробні заводи), *Попасній, Костянтинівці, Львові, Запоріжжі, Бережанах*.

Багато підприємств України виробляють *будівельну кераміку*, каналізаційні труби, плитку для підлоги, фасадну кераміку. Сировиною для цієї продукції є вогнетривка глина. Основні центри — *Харків, Київ, Славутич, Артемівськ, Слов'янськ*.

Облицювальні матеріали природного походження — *граніт, лабрадорит, габро* — видобувають і переробляють у Житомирській області. Унікальні запаси *каоліну* (білої глини) розробляють відкритим способом на *Житомирщині (Баранівка, Кам'яний Брід)*, у *Закарпатті (Берегове), Хмельницькій (Полонне)* та *Вінницькій областях*.

3. Проблеми й перспективи розвитку галузі

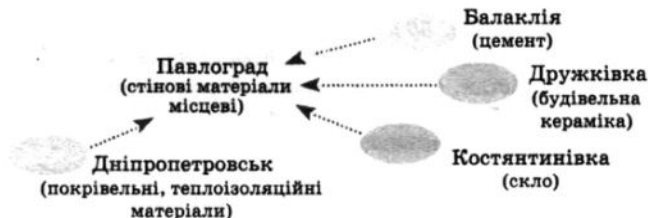
Однією з проблем будівельної галузі є застарілі технології та недосконалість очисних споруд, тому підприємства галузі завдають шкоди навколишньому середовищу. Особливо небезпечні підприємства цементної промисловості.

У перспективі передбачається реконструкція технічної бази промисловості будівельних матеріалів, подальші механізація та автоматизація технологічних процесів, розширення випуску нових будівельних матеріалів, ефективних збірних будівельних елементів, легких та економічних великомірних конструкцій, а також комплексне використання сировини, підвищення якості виробів для будівництва. Географія галузі розширюватиметься з урахуванням подальшого комплексного розвитку економічних районів та областей України, забезпечення повного виконання обсягів будівельно-монтажних робіт.

Географічна задача 22

Менеджеру-логісту будівельної компанії, який одержав замовлення на будівництво житлового будинку, необхідно продумати маршрути до найближчих міст, де є підприємства — постачальники будівельних матеріалів (за атласом). Намалуйте схему та поясніть свій вибір маршруту.

Приклад 1. «Побудувати» будинок у Павлограді.

2. «Побудувати» будинок у Корсунь-Шевченківському (Черкаська область).

3. «Побудувати» будинок у Червонограді (Львівська область).

Контрольні запитання

1. Охарактеризуйте галузеву структуру промисловості будівельних матеріалів.
2. Назвіть основні райони видобутку сировини для галузі.
3. Які галузі промисловості будівельних матеріалів тяжіють до споживача? Назвіть основні центри їх розміщення.

Довжина волокон буває різною — від 10 до 60 мм. Бавовняне волокно тонке, але дуже міцне, воно дешеве, добре фарбується. Із бавовни одержують тонку, рівномірну і міцну пряжу, з якої виробляють найрізноманітніші тканини — від найтонших батистів до товстих обвивних. *Текстильні волокна* одержують також зі стебел і листя рослин. Такі волокна бувають тонкими (*льон*) і грубими (*пенька, джут*). *Вовна* — волокна волосяного покриву деяких тварин (до 95 % дає вівця). Вовна легка, погано проводить тепло і гарно проводить вологу. *Натуральний шовк* одержують з кокона гусениці шовковичного шовкопряда.

Хімічні волокна. Такі волокна виробляють із природних полімерів, головним чином целюлози, яку одержують з дерева, соломи тощо (таке волокно називають *штучним*), та із синтетичних полімерів (*синтетичне волокно*). Із 1 м³ деревини ялини можна одержати 1500 м віскозної тканини. Це дуже багато,

Підприємства якої з галузей легкої промисловості працюють у вашому місті? Яку продукцію вони виробляють? Чи користується вона попитом споживачів?

бо шовкопряд за своє життя дає тільки один кокон, з якого можна отримати шовкову нитку завдовжки 700 м, а з найкращої вівці можна одержати 6—7 кг вовни на рік.

Ефективним є виробництво тканин на комбінатах, де послідовно поєднуються такі виробництва, як *прядіння, ткацтво та обробка*. Первинна переробка сировини тяжіє до її джерел (відходи переробки з льону сягають 80 %, а вовни — 50 % від первісної ваги).

Кожну з наступних стадій можна здійснити на окремих прядильних, ткацьких або оздоблювальних фабриках. Тоді витрати на транспорт кожної з них підвищуватимуть вартість готового виробу. Отже, вигідніше поєднати стадії текстильного виробництва на одному комбінаті.

Географічна задача 23

Доопрацюйте схему міжгалузевих і внутрішньогалузевих зв'язків легкої промисловості.

Схема міжгалузевих і внутрішньогалузевих зв'язків легкої промисловості

Пояснить на прикладах ці взаємозв'язки. Зазначте галузі легкої промисловості, що працюють: а) тільки на вітчизняній сировині; б) на вітчизняній та імпортній сировині; в) тільки на імпортній сировині.

Фактори розміщення підприємств галузі

1. Підприємства галузі тяжіють до споживача, тому розміщені всюди. Вони невеликі й не потребують багато енергії та води.

2. На підприємствах галузі працюють переважно жінки. Галузь *трудомістка*, що дає змогу повніше використовувати трудові ресурси в районах важкої індустрії, на підприємствах якої зайняті переважно чоловіки.

3. Деякі підприємства, особливо первинної переробки льону та вовни, тяжіють до сировини, тому що відходи під час первинної переробки льону складають 80 %.

2. Географія легкої промисловості

Текстильна промисловість виробляє різні тканини (мал. 51). Залежно від сировини виділяють такі підгалузі: бавовняна, вовняна, шовкова, лляна.

Бавовняна промисловість працює на довізній сировині. Найбільші підприємства розміщені в Херсоні, Тернополі, Донецьку, Макіївці, Нововолинську. Вовняна промисловість представлена великими підприємствами в Чернігові, Донецьку, Сумах, Кривому Розі, Одесі, Луганську, Косові, що працюють на місцевій та імпортній сировині. Виробництво килимів зосереджене в Києві, Черкасах, Богуславі. Шовкова промисловість виробляє натуральний, штучний та синтетичний шовк. Натуральні шовкові тканини виготовляють з імпортної сировини, штучні — з вітчизняної віскози, синтетичні — з хімічних волокон місцевого виробництва. Головними центрами шовкового виробництва є Київ, Черкаси, Луцьк, Лисичанськ. Підприємства лляної промисловості знаходяться в Житомирі, Рівному: саме у цих областях вирощують сировину для підгалузі.

Трикотажна промисловість займається виробництвом в'язаних тканин та виробів з них (верхній одяг, светри, білизна, панчохи, шкарпетки). Такі підприємства є в Києві, Харкові, Львові, Одесі, Луганську, Житомирі, Мукачеві, Чернівцях, Полтаві, Мелітополі, Маріуполі та інших містах.

Мал. 51. Продукція текстильної промисловості

Користуючись табл. 12 у «Додатку», назвіть основні види продукції легкої промисловості.

Простежте динаміку виробництва за останні 5 років.

Зробіть висновки.

Мал. 52. Швейний цех

Швейна промисловість присутня майже в усіх обласних центрах України. Її продукцією є готовий одяг (мал. 52).

Виробництво натуральних та штучних шкір зосереджено у Києві, Львові, Бердичеві, Івано-Франківську, Василькові, Вознесенську, Одесі. Підприємства взуттєвої промисловості працюють у Києві, Харкові, Луганську, Одесі, Львові, Запоріжжі, Ужгороді та у багатьох інших містах України. На підприємствах займаються обробкою

натуральних шкір, виробляють штучні замітники шкіри, а також шують з них різноманітні вироби — верхній одяг, взуття, рукавички, сумки.

3. Проблеми та перспективи розвитку галузі

Як ви вважаєте, які заходи потрібні для підтримки вітчизняних виробників продукції легкої промисловості?

За останнє десятиріччя легка промисловість зазнала значного спаду виробництва. Більша частина підприємств має застаріле обладнання і технологію виробництва, крім того, вітчизняна сировинна база розвинена слабо (більша частина сировини привозилася з республік колишнього СРСР). Україну заповнив потік дешевої імпоротної продукції (Туреччина, Китай, Польща). Ефективність підприємств галузі досить низька, що зумовлено низкою причин: товари легкої промисловості України значно поступаються за якістю і кількістю продукції розвинених країн; порівняно низька продуктивність праці; витрати на виробництво продукції вищі за прийняті на світовому рівні.

Легка промисловість — найбільш динамічна галузь, яка має враховувати швидку зміну моди, смаків, вчасно адаптуватися до специфіки масового ринкового попиту на її вироби.

У розроблених проектах програм розвитку легкої промисловості передбачено розширити сировинну базу та ліквідувати диспропорції в окремих підгалузях, розвивати машинобудування для легкої промисловості. Доцільними є відновлення посівів бавовни на півдні України; виготовлення целюлози з біологічної маси та її переробка на штучні волокна і нитки; розгортання виробництва дубильних речовин; організація виробництва досі імпортованих поліуретанових композицій для взуттєвої галузі. Важливими загальними проблемами є підвищення конкурентоспроможності галузі на основі вдосконалення виробничих відносин, впровадження сучасних технологій, підвищення технічного рівня, продуктивності праці тощо.

Соціогеографічний практикум 11

Ціна тканини залежить від частки хімічних волокон у її складі, від якості, гігієнічності (здатності вбирати вологу і давати шкірі «дихати»), торгової марки. Ціну взуття багато в чому формує якість сировини (натуральна шкіра не втрачає форми після висихання, набуває форми стопи, «дихає» тощо).

1. Які переваги мають натуральні, синтетичні й змішані тканини? Які тканини дешевші? Чому? Які гігієнічніші? У чому полягають переваги натурального хутра, взуття з натуральної шкіри?

2. Укажіть, які властивості повинні мати тканини, з яких шують: літню сукню; теплий светр; натільну білизну; гардини; зимовий верхній одяг; постільну білизну. Які тканини мають такі властивості?

3. Одяг виробництва яких підприємств (вітчизняних чи закордонних) переважає у вашому гардеробі? Чим пояснюється ваш вибір? У чому проблема підприємств легкої промисловості України? Як її вирішити?

4. Яку продукцію випускають підприємства місцевої легкої промисловості? Який фактор розміщення підприємств при цьому враховується?

4. Художні промисли

Упродовж століть десятки й сотні тисяч майстрів — килимарниці, вишивальниці (мал. 53), ткачі, гончарі, різьбярі по дереву, кістці та рогу, майстри декоративного розпису, склороби-гутники, ювеліри, ковалі, майстри лозоплетіння й художньої обробки шкіри та багатьох інших професій — створювали речі, необхідні людям у побуті. Кращі з них ми називаємо тепер творами народного мистецтва.

Із покоління в покоління передавалися таємниці технічної та технологічної майстерності, вдосконалювалися прийоми обробки природних матеріалів. Відомими центрами художніх промислів в Україні стали Опішнь (художня кераміка, вишивка), Решетилівка (вишивка, килимарство, ткацтво), Кролевець (художнє ткацтво) (мал. 53), Петриківка (художні розписи), а також Косів, Богуслав, Гавареччина, Діхтярі, Глиняни, Клембівка та інші, де існували школи традиційного народного мистецтва.

Продукція художніх промислів користується попитом і в Україні, і за кордоном (різноманітні вироби з дерева та металу, вишивка, килими — експортна продукція).

Мал. 53. Ткання кролевецьких рушників

Мал. 54. Гуцульська народна іграшка

Народні художні промисли є невід'ємною складовою української культури. Вони увібрали в себе риси, притаманні окремим етнографічним регіонам країни.

На сьогодні одним із найбагатших на розмаїття народних промислів сучасних осередків є Західна Україна. Художні вироби Гуцульщини (*Косів, Яворів* та ін.) здавна привертали увагу високою майстерністю, зокрема гуцульські декоративні топірці, пістолі, кріси, порохівниці, барильця; дерев'яний, переважно декоративний посуд, іграшки (мал. 54). Гуцульські майстри для прикрашання своїх виробів використовують техніку інтарсії та «пацьоркування» (інкрустування бісером). Крім того, Гуцульщина спеціалізується на виготовленні керамічних виробів, килимів, вишивці й ткацтві (мал. 53). Багата майстрами-різьбярами і Львівщина.

Дуже давнім українським промислом є килимарство. Функціонально існують три головні назви для килимових тканин: ковер, килим і коц. Різниця між ними може полягати в техніці, орнаменті, розмірі й призначенні. Сьогодні їх зазвичай розрізняють тільки за територіальним принципом: коври й килими походять із центрально-та північноукраїнських промислових осередків, а коци виготовляються вручну на заході, переважно на Гуцульщині. Ткацтво та килимарство були й залишаються найбільш розвиненими видами народних художніх промислів на Тернопільщині.

Найрізноманітнішим і найбільше представленим в Україні є гончарський промисел. Кожний район гончарського промислу мав свої локальні художні особливості, що залежали від природних властивостей матеріалів, технологічного рівня виробництва, місцевих традицій тощо. Майже кожен осередок було представлено талановитими майстрами — гончарами, які вирізнялися яскравою творчою індивідуальністю (мал. 55). Їхні вироби — пишно оздоблені глечики, горнята, миски, полумиски, макітри, куманці, лембики, довжанки тощо —

Мал. 55. Майстриня з Опішні

були окрасою українського народного житла так само, як рушники, обруси, килими.

Неабияке значення в історії української культури мав декоративний розпис (мал. 56). Початок свого розвитку цей вид народного мистецтва бере з настінного малювання, поширеного з давніх часів у селах України. Одним з найвідоміших центрів, що славиться своєрідним мистецтвом розпису в Україні, є село Петриківка Дніпропетровської області, засноване 1772 року.

Ще одним унікальним явищем у декоративному мистецтві України є розпис великодніх яєць — писанок. Витоки цього мистецтва слід шукати у прадавніх віруваннях нашого народу. Якщо за часів язичництва писанку розписували до свята Весни, то за християнства — до Великодня, свята Воскресіння Христового. Залежно від регіону існують відмінності в композиції декору, кольоровій гамі, поділі поверхні писанок. Численні

хрести та перехрещення символізують родючість; кільця та прямі лінії у свідомості наших предків асоціювалися з чоловічим та жіночим початками, кольорова гама відображала навколишню природу.

З огляду на необхідність збереження автентичності та унікальності народних промислів України, їх охорони та подальшого розвитку розпорядженням Кабінету Міністрів України схвалено Концепцію Державної програми збереження, відродження і розвитку народних художніх промислів на 2006—2010 роки.

Мал. 56.
Декоративний розпис

Назвіть основні центри народних художніх промислів. Яку продукцію вони виготовляють? Які художні промисли є у вашому краї?

Контрольні запитання

1. Назвіть і поясніть фактори розміщення підприємств легкої промисловості.
2. Чому підприємства первинної переробки льону тяжіють до сировини? До чого тяжіють інші галузі легкої промисловості?
3. Наведіть приклади натуральних волокон. Що є сировиною для них? З чого виготовляють хімічні волокна? Чому виробництво хімічних волокон дешевше, ніж натуральних?
4. Поясніть, чому комбінат має більшу ефективність виробництва, ніж окремі фабрики.
5. Охарактеризуйте проблеми галузі. Які ви бачите перспективи розвитку легкої промисловості?
6. Розкажіть про художні промисли України.

Тема 12. Харчова промисловість

1. Галузевий склад харчової промисловості. Фактори розміщення підприємств

Харчова промисловість — галузь промисловості, яка виробляє продукти харчування, використовуючи як сировину продукцію сільського господарства.

Структура харчової промисловості

Підгалузі, що переробляють продукцію рослинництва: зернові культури — борошномельно-круп'яна, макаронна, кондитерська, спиртова, пивоварна; **технічні культури** — олійно-жирова, цукрова, тютюнова; **картоплярство** — крохмало-патокова; **овочівництво, садівництво** — плодосочева; **виноградарство** — виноробна.

Підгалузі, що переробляють продукцію тваринництва: маслоробна, сироварна, м'ясна, молочно-консервна, рибна.

Підприємства галузі розміщені практично скрізь, де проживають люди. Цьому сприяють широкий спектр сировини, яку використовують у галузі, та повсюдне споживання продуктів харчування (схема 26).

Схема 26

Види рослинної і тваринної сировини й відповідні галузі харчової промисловості

Фактори розміщення підприємств

Розміщення галузей харчової промисловості визначається переважно особливостями сировини, що переробляється.

1. Якщо сировина швидко втрачає якість під час перевезення й збереження або при переробці дає багато відходів, то підприємства розміщуються *поблизу сировини*. Наприклад, виробництво цукрового піску (вміст цукру в коренеплодах зменшується щодня після збирання), вершкового масла, сиру, молочних консервів і сухого молока, м'ясних і плодоовочевих консервів.

2. Якщо готова продукція підприємства має короткий термін зберігання, нетранспортабельна, то підприємства розміщуються *поблизу споживача* (хлібопекарська, частково кондитерська промисловість). Ті підгалузі, що використовують сировину, яка вже пройшла первинну промислово переробку, розміщуються *в районах споживання, тобто по всій країні* відповідно до кількості населення (хлібопекарська, макаронна, кондитерська промисловість).

2. Географія харчової промисловості

В Україні набула розвитку *борошномельна* та *круп'яна* промисловість, яка виробляє із зернових культур борошно та крупи. Підприємства цієї промисловості розташовані в районах вирощування зерна, а також у місцях споживання продукції. Хлібозаводи розташовані у всіх містах та селищах міського типу, макаронні та круп'яні підприємства — у великих містах країни. Найбільшими центрами є *Київ, Харків, Дніпропетровськ, Одеса, Миколаїв, Донецьк, Львів, Запоріжжя, Чернігів, Кривий Ріг*.

Значного розвитку набула в Україні *олійно-жирова* промисловість. Відповідну сировинну базу створюють великі посіви соняшників у південних і центральних областях. Олійно-жирова промисловість співпрацює з іншими підгалузями: олія — цінний харчовий продукт, а також важлива сировина для виготовлення маргарину, майонезу, консервів тощо. У країні працюють потужні *Дніпропетровський, Полтавський, Харківський, Одеський, Кіровоградський, Запорізький, Чернівецький, Вінницький* олійно-жирові та жирові комбінати.

Цукрова промисловість — одна з найстаріших галузей харчової промисловості України й одна з провідних галузей країни. Цукрові заводи зосереджені в районах вирощування цукрових буряків. Найбільше цукрових заводів у Правобережному Лісостепу, особливо в *Тернопільській, Хмельницькій, Вінницькій, Черкаській* областях, на Лівобережжі — у *Полтавській, Сумській, Харківській* областях.

Розгляньте схему 26.

Які підгалузі харчової промисловості пов'язані між собою? Наведіть приклади.

Які галузі харчової промисловості найкраще розвинені у вашій області? Назвіть фактори розміщення підприємств харчової промисловості.

Україна є значним виробником м'яса, переробку якого здійснюють підприємства *м'ясної промисловості*. Основна продукція — свіже м'ясо, копченості, субпродукти, консерви тощо — виробляється на підприємствах, що розміщені в усіх областях. Найбільші м'ясокомбінати знаходяться у великих містах.

Охарактеризуйте виробничі зв'язки при виготовленні цукру (схема 27). Що, крім цукрового буряку, використовується у виробничому процесі? Чому тваринницькі ферми розміщуються біля подібних підприємств?

Північні й центральні райони України спеціалізуються на *молочному* (мал. 57) та *молочно-м'ясному тваринництві*. У цих районах розміщені підприємства *молочно-консервної промисловості*, бо вони орієнтуються на сировину. Виробництво сиру, масла, незбираного молока розміщується у великих та невеликих містах по всій території України, тому що *орієнтується на споживача*.

Рибна промисловість розвинена у портових містах — Севастополі, Керчі, Одесі, Маріуполі, Очакові, Бердянську, Білгород-Дністровському. Багато продукції дають судна-заводи, що знаходяться у містах вилову риби. Великий обсяг рибних консервів виробляється на спеціальних плавучих базах. Українські моряки виловлюють й одночасно здійснюють переробку риби в Атлантичному океані, тому що рибні ресурси Чорного і Азовського морів незначні.

Мал. 57. Молочні вироби

Мал. 58. Хлібобулочні вироби

Географічна задача 24

1. За даними таблиці покажіть доцільність розміщення поблизу сировинних районів підприємств, що виробляють: а) цукровий пісок; б) вершкове масло; в) хлібобулочні вироби. Для цього порівняйте масу сировини з масою готової продукції. Майте на увазі також транспортабельність і терміни збереження продукції.

Витрати сировини на 1 т готової продукції

Продукти	Витрати сировини, т	Продукти	Витрати сировини, т
Цукровий пісок	7,3	Сир	9,4
Соняшникова олія	3,3	Молочні консерви	2,6
Вершкове масло	23,0	М'ясо	1,8

2. Де вигідніше будувати макаронну фабрику: у великому місті чи невеликому селищі міського типу в центрі зернового господарства? (У 60-тонний вагон уміщується лише 40 т макаронів, а борошном, що витрачається на їх виготовлення, він може бути завантажений повністю).

3. У сільських населених пунктах створюються міні-заводи з переробки м'яса. Поясніть доцільність створення міні-виробництв.

Підприємства плодоовочевої промисловості (мал. 59) тяжіють до районів вирощування овочів, плодів та ягід у зв'язку з тим, що сировина має низьку транспортабельність. Підприємства цієї галузі розміщені у всіх областях України. Найвища їх концентрація на Півдні (Кримська, Одеська, Миколаївська, Херсонська області), Поділлі та Закарпатті.

Мал. 59. Підприємство з переробки овочів

Мал. 60. Продукція винзаводу «Масандра»

Традиційною для України є *спиртова промисловість*. У розміщенні вона орієнтується на сировинну базу, якою переважно є відходи цукрової промисловості. Великі спиртові заводи розміщені у *Вінницькій, Полтавській, Харківській* областях та у великих містах. *Виноробна промисловість* розвинена у районах виноградарства — в *Одеській, Херсонській, Закарпатській* областях та в *Криму*. У багатьох країнах відома продукція винзаводів «Масандра» (мал. 60), «Коктебель», «Сонячна долина», «Магарач» та ін.

Також в Україні розвинені *пивоварна промисловість та виробництво безалкогольних напоїв*. Підприємства цих галузей працюють у *Києві, Харкові, Одесі, Львові, Запоріжжі та Чернігові*.

3. Проблеми та перспективи. Харчова промисловість

Розвиток харчової промисловості світу призвів до її поділу на дві гілки: одна частина перетворилась на так звану *фаст-фуд-систему* (мал. 61), друга експлуатує традиційні підходи до технології виробництва продуктів харчування, які потребують додаткової обробки перед споживанням.

У наші дні багато уваги приділяється виробництву екологічно чистих продуктів харчування. Якими шляхами повинна вирішуватися ця проблема? Поясніть, чому, незважаючи на більш високу ціну, екологічно чисті продукти харчування мають значний попит у країнах Західної Європи?

Мал. 61. Фаст-фуд

Система фаст-фуду має як свої переваги, так і недоліки. До переваг насамперед належать скорочення часу для приготування їжі, зручність. Але вважається, що фаст-фуд призводить до порушень обміну речовин в організмі, провокує ожиріння, інші види захворювань. Фаст-фуд став поширеним явищем в Україні, але він потребує вивчення з точки зору раціонального харчування.

Наведіть приклади фаст-фуду іноземного та вітчизняного походження.

Друга гілка — традиційне харчування. Йдеться про продукти, які потребують обробки під час приготування у домашніх умовах або не потребують її (кисломолочні продукти). Перерозподіл у споживанні й виробництві харчової продукції є сьогодні одним із головних завдань підприємств харчової промисловості. Традиційна гілка харчової промисловості України стрімко розвивається.

Мал. 62. Традиційне харчування

Для України як одного із потужних світових виробників зернової та інших видів харчової продукції залишається важливою проблема продовольчої безпеки та безпеки продуктів харчування, які є основою національної безпеки.

Швидкість змін у технологічних процесах у зв'язку з використанням харчових добавок, нових технологій з часом призводить до погіршення якості харчових продуктів, наявності канцерогенів, які утворюються під час різноманітних термічних обробок продуктів.

Застосування генетично модифікованих організмів при виробництві сільськогосподарської продукції є значною проблемою для харчової промисловості. З одного боку, існує ряд переваг: велика врожайність, високий термін зберігання врожаю, але, з іншого, вчені ще не зробили остаточного висновку, наскільки безпечно вживати такі продукти.

Соціогеографічний практикум 12

1. Практично всі продукти харчування мають маркувальні дані: дату виготовлення, термін зберігання (або реалізації), місце виготовлення тощо. Складіть галузеву й територіальну характеристики — «географію» продуктів харчування вашої кухні:

- продукти харчування, що виготовлено на території вашої області;
- в інших областях України;
- імпортного виробництва.

2. Імпортним чи вітчизняним продуктам віддає перевагу ваша родина? Яке співвідношення (у відсотках) цих груп продуктів? На чому ґрунтується вибір вашої родини (ціна, якість, смак, безпека вживання, упакування та інші критерії)? Які у зв'язку з цим перспективи вітчизняних виробників харчових продуктів?

3. Назвіть продукти, що швидко псуються, продукти із середнім і тривалим терміном реалізації. Як це співвіднести з «географією» (тобто місцем) їх виготовлення?

Перспективи розвитку галузі базуються на таких положеннях:

1. Необхідно використовувати кращий світовий досвід виробництва як традиційних продуктів харчування, так і фаст-фуду.

2. Слід удосконалити законодавчу базу для максимального захисту споживача, прийняти ряд законодавчих актів, які б дозволили перекласти відповідальність за безпеку харчових продуктів на виробника.

3. У зв'язку зі вступом України до СОТ більшість вітчизняних виробників продуктів харчування можуть не витримати конкуренції, оскільки у західних виробників з'явиться вільний доступ на наш ринок. Тому підприємства галузі повинні бути оснащені передовою лабораторною технікою, більш сучасним обладнанням, мати відповідну систему стандартизації.

Це цікаво знати

• Кондитерська корпорація ROSHEN – лідер національного ринку кондитерських виробів. Близько 25 % усіх вітчизняних солодоців випускається на фабриках корпорації — Київській, Вінницькій, Маріупольській та Кременчуцькій. Із 2001 року корпорація ROSHEN набула міжнародного статусу: до її складу увійшли Ліпецька кондитерська фабрика «Ліконф» (Росія), а 2006 року — Клайпедська кондитерська фабрика (Литва). Також до складу корпорації входить масломолочний комбінат «Бершадьмолоко», що забезпечує фабрики корпорації натуральною високоякісною сировиною. В асортименті корпорації понад 200 різновидів цукерок, шоколаду, карамелі, печива, вафель, мармеладу і тортів. Продукція експортується до Росії, Казахстану, Узбекистану, Молдови, Естонії, Латвії, Литви, США, Канади, Німеччини, Ізраїлю та інших країн.

• Один із лідерів вітчизняної харчової промисловості України, що працює з 1998 року, — ВАТ «Миронівський хлібопродукт». Сьогодні це вертикально інтегрований комплекс із 19 підприємств, який об'єднує виробничі потужності всього технологічного ланцюга м'ясного виробництва — від вирощування та виробництва кормів, інкубаційних яєць, вирощування великої рогатої худоби та домашньої птиці (торговельна марка «Наша Ряба») до переробки й реалізації готової продукції.

Соціогеографічний практикум 13
 Проаналізуйте дані, наведені в таблиці.

**Споживання найголовніших продуктів харчування
 на душу населення на рік, кг**

Продукти	Науково обґрунтована норма	Споживання				
		у розви- нутих країнах	в Україні (за роками)			
			1985	1998	2000	2007
М'ясо і м'ясопродукти	78	114	66	33	32	61
Молоко і молокопродукти	405	350	350	213	198	265
Яйця, шт.	292	250	276	154	163	240
Риба і рибпродукти	18,2	18	18,5	5,9	8,0	18
Цукор	40	34	46,5	31	34	38
Олія		19	10,6	8,2	9,3	20
Картопля	80	70	139	126	133	99
Овочі та багаторічні культури	130	144	124	94	101	104
Фрукти та ягоди	91	110	50	28	30	43
Хліб і хлібопродукти (макаронні вироби, борошно, бобові)	115	101	138	126	123	115

За якими видами продуктів харчування споживання в Україні перевищує науково обґрунтовані норми? Менше, ніж норма? Які галузі сільського господарства України повинні розвиватися прискорено для ліквідації розриву?

Контрольні запитання

1. Назвіть підгалузі харчової промисловості.
2. Охарактеризуйте фактори розміщення підприємств харчової промисловості.
3. Складіть схему виробничих зв'язків рибної промисловості України.
4. Які області спеціалізуються на виробництві олії, цукру і м'яса? Поясніть цю спеціалізацію.
5. Як ви вважаєте, чи впливає на здоров'я людини постійне споживання продуктів харчування, що містять у собі генетично модифіковані організми? Відповідь поясніть.
6. Охарактеризуйте систему фаст-фуду. Які, на вашу думку, переваги й недоліки має ця система перед традиційним харчуванням? Відповідь поясніть.

Тема 13. Сільське господарство

1. Значення і структура сільського господарства

Однією з провідних галузей господарства України є сільське господарство — традиційна галузь, в якій задіяна значна частка працюючого населення країни (близько 20 %).

Сільське господарство — галузь матеріального виробництва, яка складається з рослинництва і тваринництва. Сільське господарство виробляє для населення продукти харчування, а для промисловості — сировину.

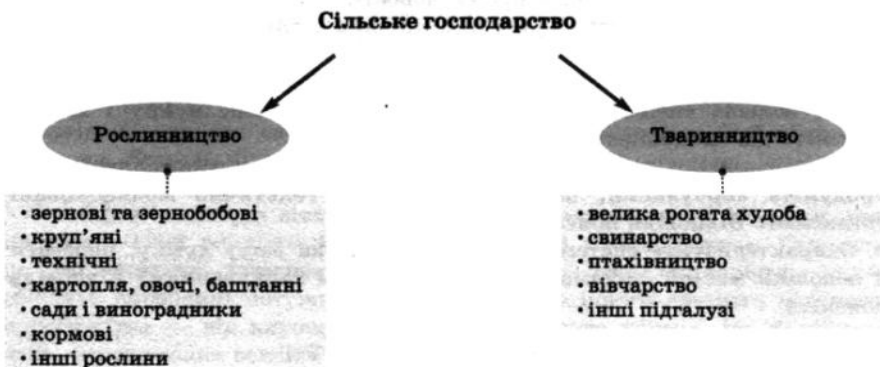
Україна має усі необхідні природні умови для розвитку галузі. Щороку сільське господарство нарощує темпи виробництва рослинницької та тваринницької продукції. Україна не тільки забезпечує себе основними видами продовольчих товарів, але й має гарні перспективи для імпорту відповідної продукції та збільшення частки галузі в структурі зовнішньоторговельного балансу країни.

Провідні галузі сільського господарства — рослинництво й тваринництво (схема 28).

Рослинництво — галузь сільського господарства, яка займається вирощуванням культурних рослин.

Тваринництво — галузь сільського господарства, яка займається розведенням великої рогатої худоби, свинарством, вівчарством, птахівництвом та ін.

Схема 28

На продукцію сільського господарства та харчової промисловості (яка використовує відповідно сільськогосподарську сировину) припадає 12,9 % експорту (2007 р.). Найбільша частка належить продуктам рослинного походження (5,9 %), з них зерновим культурам — 4,2 %. Таким чином, плідно працюючи та раціонально використовуючи природні можливості, техніку та нові технології, напрацювання вчених та маючи активну підтримку держави, сільське господарство України може посісти гідне місце в європейському та світовому просторі.

Яке значення сільського господарства в економіці вашої області? Яка структура сільського господарства вашого краю?

2. Природно-географічні умови для розвитку сільського господарства. Сільськогосподарські угіддя та їх структура

На відміну від промисловості, сільське господарство залежить від природно-географічних факторів та наявності ресурсів (агрокліматичних, земельних, водних).

Виробництво у сільському господарстві ведеться на значних просторах, які мають різноманітні рельєф, клімат, ґрунти. У сільському господарстві багато виробничих процесів мають сезонний характер, оскільки пов'язані з природними умовами зростання рослин й розвитку тварин. Природні умови значною мірою впливають на процес і результат сільськогосподарської праці.

До *агрокліматичних ресурсів* відносять температурний режим повітря і ґрунту, кількість опадів, запаси вологи в ґрунті. Для сільського господарства важливе оптимальне поєднання цих компонентів. Практично вся територія України має сприятливі агрокліматичні умови.

Земельні ресурси. Загальна площа сільськогосподарських

угідь становить 41,8 млн га (69,3 % площі України), з яких 32,9 млн га (77,9 % сільськогосподарських угідь України) — рілля, решта — пасовища (13,2 %), сіножаті (5,8 %), багаторічні насадження (2,2 %), інші землі (0,9 %). Велика частка ріллі території України пояснюється, перш за все, високою родючістю ґрунтів. За цим показником Україна посідає одне з перших місць у світі.

Який клімат у вашій місцевості? Як розподіляються температура й опади по території області? Назвіть основні типи ґрунтів та види сільськогосподарських угідь вашого краю. Яке природне водозабезпечення вашого краю? Охарактеризуйте вплив природних умов на сільське господарство вашого краю.

Сільськогосподарські угіддя — землі, що використовуються в сільськогосподарському виробництві.

Водні ресурси відіграють важливу роль у сільському господарстві. Основні джерела прісних вод — водні ресурси поверхневого (річки, озера,

водосховища) і підземного стоку. Поверхневі води в Україні розподілені нерівномірно. Найвищі показники водозабезпеченості — в Карпатах, Поліссі, західній частині лісостепу, найнижчі — в степу. Зрошувальне землеробство, яке зосереджене у південних областях країни, потребує значних обсягів води для поливу сільськогосподарських культур.

Деякі види ґрунтів потребують *меліорації*. Розрізняють *водну* (зрошення, осушення), *хімічну* (внесення добрив) і *лісову меліорацію*. Водна меліорація полягає в осушенні перезволожених дерново-підзолистих ґрунтів та зрошуванні південних чорноземів і каштанових ґрунтів, у захисті від зсувів ґрунтів гірських схилів; хімічна меліорація — у вапнуванні кислих (наприклад, торф'яних і дерново-підзолистих) і гіпсуванні солонцюватих ґрунтів. На схилах, де відбувається інтенсивне розмивання ґрунту, проводять їх обробку для збереження від ерозії.

Меліорація — сукупність заходів, спрямованих на істотне якісне поліпшення земель з метою підвищення родючості ґрунту.

Ерозія — процес руйнування ґрунту водою, вітром або під час обробки ґрунту.

3. Зв'язок сільського господарства з іншими галузями

Сільське господарство тісно пов'язане з багатьма галузями країни. Виготовлення будь-якого продукту харчування, наприклад хліба, неможливе без використання різноманітних машин та устаткування. Відомо, що хліб випікають з борошна, яке виробляють із зерна пшениці (жита). Щоб отримати високі урожаї зерна, необхідна велика кількість машин і механізмів для обробки землі (тракторів, комбайнів, сівалок тощо). Цю техніку виготовляють підприємства сільськогосподарського машинобудування. Велике значення для підвищення врожайності культур має раціональне використання продукції хімічної промисловості — мінеральних добрив (азотних, фосфатних, калійних) та хімічних засобів захисту рослин.

Щороку ґрунти внаслідок нераціонального використання дедалі більше виснажуються, що призводить до зменшення їх природної родючості. Тому сучасне сільське господарство (і виробництво зерна) потребує активних меліораційних заходів (зрошення, осушення, створення полезахисних смуг, застосування протиерозійної техніки).

Селекція — напрям у біології, мета якого — виведення нових високоврожайних сортів рослин і продуктивних порід тварин.

Елеватори — складні високомеханізовані споруди для зберігання зерна.

Вченими-селекціонерами виведено десятки сортів зернових культур, які найбільш пристосовані до природних умов у різних районах.

Виробництво зерна — тільки перша стадія процесу виготовлення хліба. Далі зерно доставляють на елеватори (мал. 63), де воно піддається первинній обробці і зберігається до часу транспортування споживачам. З елеваторів зерно перевозиться різними видами транспорту залежно від відстані (автомобілями — на невеликі, залізницею — на значні відстані).

Переробка зерна на борошно наближена до споживача і здійснюється на спеціальних борошномельних підприємствах. Хлібобулочні вироби виготовляються на великих заводах і в маленьких пекарнях. Хлібопекарні підприємства розташовані майже у кожному населеному пункті, тому що продукція повинна бути свіжою. Ці заклади працюють на замовлення підприємств торгівлі, через які хліб щодня потрапляє до столу споживачів.

Мал. 63. Елеватор у Дніпропетровську

Які галузі господарства беруть участь у виробництві хліба? Навіщо потрібні елеватори? Чому сільські підприємства вважають за доцільне витратити гроші (або віддавати частину зерна), щоб заплатити за його зберігання? Намалюйте схему, яка покаже зв'язки сільського господарства та інших галузей на прикладі виробництва цукру (молочних продуктів).

4. Рослинництво та географія галузі

Рослинництво — галузь сільського господарства, яка вирощує зернові, технічні, кормові культури, а також овочі та фрукти.

Кожна культура має різну врожайність.

Врожайність — кількість сільськогосподарської продукції в центнерах з 1 га посівної площі.

На врожайність сільськогосподарських культур впливає поєднання світла, тепла і вологи під час їх росту (вегетаційний період — час від сходів рослини до плодоношення). Потреба в теплі вимірюється тривалістю вегетаційного періоду (мається на увазі число днів із середньодобовою температурою вище $+5^{\circ}\text{C}$) і сумою середньодобових температур за відповідний період. Чим більш теплолюбна рослина, тим вищою повинна бути сума температур для її вирощування. Також потрібно звертати увагу на стійкість сходів до весняних заморозків (табл. 13 у «Додатку»).

За даними табл. 13 у «Додатку» пояснить, яке значення має вегетаційний період для розвитку рослини. Наведіть приклади вологолюбних і посухостійких культур. Які галузі рослинництва трудомісткі?

Потреба рослин у волозі визначається кількістю води в грамах, необхідною для отримання 1 г сухої речовини врожаю (наприклад, вона велика у рису, овочів, але мала у проса).

Галузі рослинництва розрізняють також за *трудозатратністю*. До таких галузей відносять *технічні* (прополювання), *овочеві* (прополювання і збирання урожаю) культури. Також трудозатратні процеси збору урожаю у *садах* і *виноградниках*.

В Україні під урожай 2008 р. сільськогосподарські культури було посіяно на площі 27,1 млн га, у тому числі сільськогосподарськими підприємствами — на 19,4 млн га (71,6 %), господарствами населення — на 7,7 млн га (28,4 %). Порівняно з 2007 р. загальна посівна площа збільшилась на 1,1 млн га (4,1 %).

Провідне місце у структурі посівів займають *зернові культури*. Зернові — один із основних продуктів харчування людини, а також сировина для харчової промисловості. В Україні вирощують озимі та ярі культури. Озимих культур висівають більше, тому що вони більш врожайні. Але несприятливі умови призводять до знищення посівів озимих культур, і доводиться пересівати їх ярими.

Основною зерновою культурою України є озима пшениця (мал. 64). Райони вирощування цієї культури — Лісостеп, Степ і частково Полісся. Найбільшої врожайності (у 2008 р. — 36,7 ц з 1 га) досягли хлібороби у *Харківській, Запорізькій, Дніпропетровській та Одеській областях*.

Посіви *жита* займають близько 2 % площі зернових. Жито вирощують у Поліссі, Лісостепу, Карпатах. Найбільша врожайність (22,9 ц з 1 га 2008 р.) — у *Чернігівській та Житомирській областях*. Треба зауважити, що ця культура поступається врожайністю озимій пшениці.

Ячмінь озимий та яровий вирощують усюди, але більш за все у південних областях. Площі ярого ячменю розширюються у ті роки, коли їм пересівають озимі. Найбільша врожайність — 30,3 ц з 1 га. *Овес* — цінна фуражна та продовольча культура, яку здебільшого вирощують у північних та західних частинах країни, також його посіви є на півдні та у центральних областях.

Мал. 64. Озима пшениця

Друге місце за площею посівів посідає *кукурудза на зерно*. Кукурудза — цінна зернова, технічна та кормова культура (мал. 65), досить врожайна (47,1 ц з 1 га), посухостійка, з високою кормовою цінністю. Найкращі умови для вирощування кукурудзи — північний та центральний Степ. Значні посіви зосереджені також у південній частині *Лісостепу, Закарпатській, Чернівецькій та Одеській областях*.

Велике значення мають *круп'яні культури* — *гречка, просо*, рис. Валовий збір цих культур за останні роки збільшується. Найбільшу площу серед круп'яних культур займає *гречка*. Сіють її в *Лісостепу та Поліссі*, найкращі врожаї (до 8,5 ц з 1 га) збирають у *Сумській, Хмельницькій та Київській областях*.

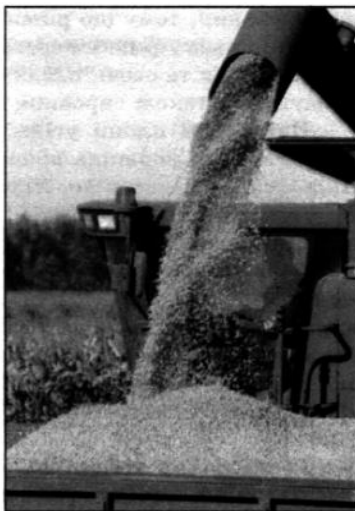
Просо — культура посухостійка, її вирощують переважно в *Лісостепу та Степу* з найбільшими врожайами (до 15,6 ц з 1 га) у *Дніпропетровській, Запорізькій, Луганській, Кіровоградській, Миколаївській та Харківській областях*. Рис вирощують на поливних землях у *Миколаївській, Херсонській областях та в Криму* (із врожайністю до 50,9 ц з 1 га).

Провідними *технічними культурами* України є *соняшник, цукровий буряк та кукурудза*, вирощують також *льон-довгунець, ріпак*.

Соняшник — основна олійна культура нашої країни. За обсягами його вирощування Україна посідає одне з провідних місць у світі. Основні площі вирощування соняшнику зосереджені у степових районах. Найбільша врожайність (до 15,2 ц з 1 га) — у *Дніпропетровській, Запорізькій, Кіровоградській, Луганській, Миколаївській та Харківській областях*.

В останні роки намітилася тенденція скорочення площ посівів під *цукровим буряком*, що призвело до зменшення валового збору цієї культури. Врожайність цукрового буряку 2008 р. складала 354,7 ц з 1 га. Площі посівів з найбільшою врожайністю цукрового буряку знаходяться у *Полтавській, Вінницькій, Тернопільській, Київській, Хмельницькій та Черкаській областях*.

Льон-довгунець вирощують переважно на півночі та заході країни — у *Чернігівській, Житомирській, Рівненській, Волинській, Івано-Франківській, Львівській та Житомирській областях* з найбільшою врожайністю 5,2 ц з 1 га. Зростає валовий збір *ріпаку*, збільшується його врожайність — 20,8 ц з 1 га. Ця культура має перспективи для

Мал. 65. Збирання кукурудзи

вирощування, тому що ріпак переробляють на біопаливо, він має попит на зовнішньому ринку переважно європейських країн.

Картопля та овочі, плоди та ягоди використовуються як цінні харчові продукти, а також сировина для харчової промисловості.

Найбільші площі угідь під картоплею — у Поліссі та в Передкарпатті. Але найвища врожайність (до 138 ц з 1 га) — у Вінницькій, Київській, Львівській, Херсонській, Житомирській, Хмельницькій та Чернігівській областях. Також цю культуру вирощують навколо великих міст.

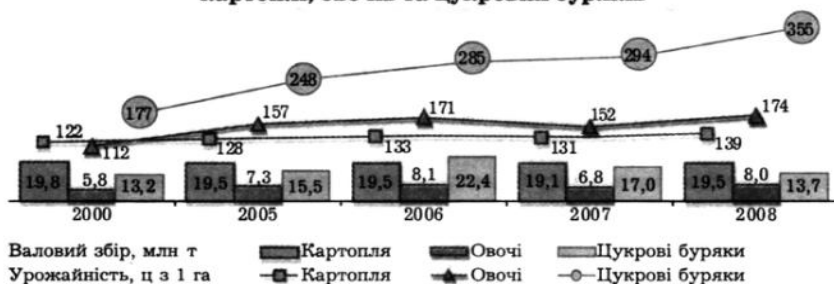
Овочі вирощують на всій території України. Традиційні для помірного клімату культури — капусту, буряк, огірки, моркву, цибулю — вирощують на півночі та у центрі країни, на півдні — солодкий перець, баклажани, помідори, а також баштанні: гарбузи, кавуни, кабачки, дині та ін. Найбільші врожаї (до 173 ц з 1 га) збирають у Дніпропетровській, Львівській, Одеській, Харківській та Херсонській областях.

Географічна задача 25

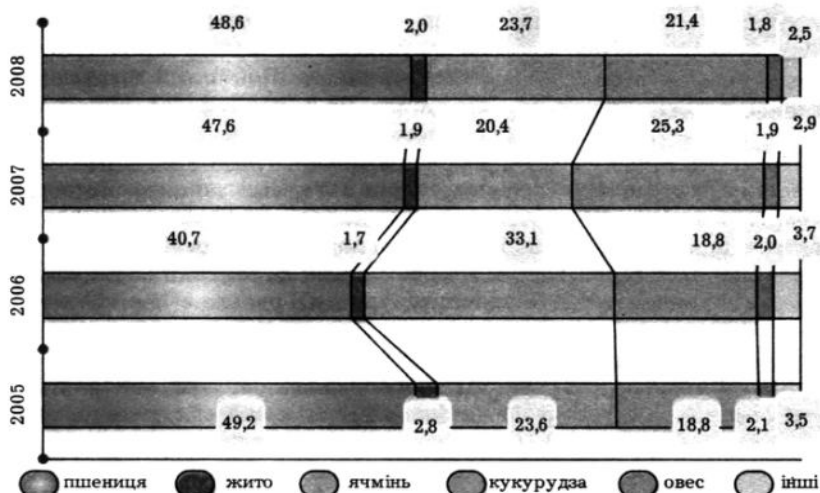
Які зміни відбулися у структурі виробництва зернових і зернобобових культур з 2005 до 2008 року?

За даними діаграм проаналізуйте валовий збір та урожайність зернових, соняшнику, картоплі, овочів та цукрових буряків за 8 років. Скільки було одержано зерна та соняшнику 2008 року? На скільки збільшились показники порівняно з 2007 роком? Який фактор (крім збільшення площі збирання на 14,4 %) вплинув на валовий збір цих культур? Як скорочення площі посівів (майже на третину) під цукровими буряками вплинуло на валовий збір цієї культури? Які зміни відбулися у валовому зборі та урожайності картоплі й овочів (порівняйте 2007—2008 роки)?

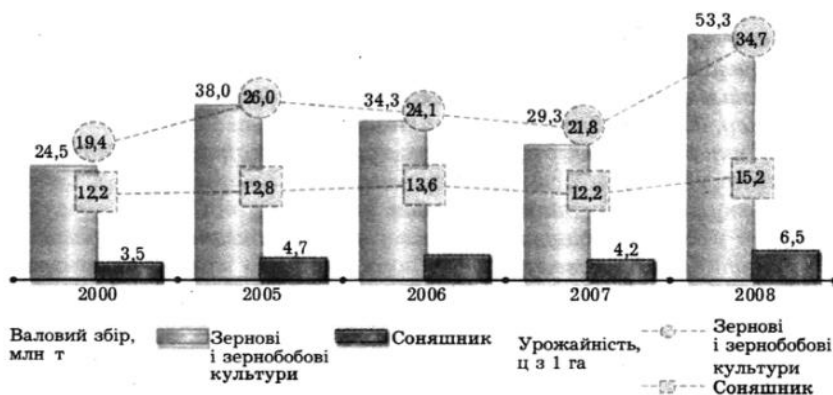
Динаміка виробництва та урожайності картоплі, овочів та цукрових буряків

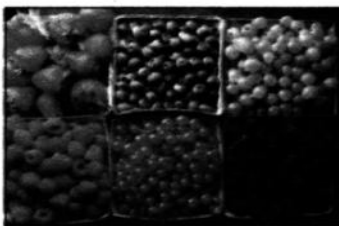
Структура виробництва зернових і зернобобових культур, у % до загального обсягу

Динаміка виробництва та урожайності зернових і зернобобових культур, соняшнику

Плоди та ягоди (мал. 66) теж вирощують скрізь, найбільше в Криму, Закарпатті, Правобережному Лісостепу. Врожайність плодів та ягід у середньому досягає 65 ц з 1 га — у Вінницькій, Дніпропетровській

Мал. 66. Ягоди

Майже третину всіх посівних площ в Україні зайнято під *кормові культури*, до яких належать кукурудза на силос і зелений корм, а також соя, люпин, кормові боби. Решта кормових угідь зайнята посівами однорічних трав, багаторічних трав та озимих на зелений корм. Кормові культури вирощують повсюдно: кукурудзу, фуражне зерно, *кормові коренеплоди* — у всіх природних зонах, *багаторічні трави* — на Поліссі та в Лісостепу, *кормові баштанні* — в Степу.

Тютюн вирощують на півдні та заході країни — у Криму, Тернопільській, Хмельницькій та Івано-Франківській областях, а хміль, який використовують для виробництва пива, хліба та дріжджів, — у Львівській, Рівненській та Житомирській областях. Крім того, в Україні, переважно в Криму, вирощують та займаються заготівлею багатьох лікарських рослин — лаванди, шалфею, валеріани, м'ятя та ін.

Щороку у господарствах населення збільшується частка виробничої продукції. Господарствами населення 2008 р. вирощено 98 % загального урожаю картоплі, 86 % овочів, 85 % плодів і ягід, 21 % зерна, 14 % цукрових буряків та 19 % соняшнику.

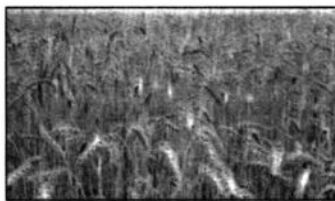
Географічна задача 26

Проаналізувавши текст, таблицю 13 у «Додатку» і карту атласу, дайте відповіді на запитання.

1. У яких областях України вирощують озиму пшеницю? Чому саме там?
2. Чому ярову пшеницю висівають у Степу?
3. Як райони вирощування проса і вівса пов'язані з ґрунтово-кліматичними умовами?
4. Як називається посухостійка теплолюбива зернова культура з високою кормовою цінністю, яку вирощують у Степу?
5. Де зосереджені основні посіви цукрового буряку? Поясність.
6. Вкажіть і поясність, де вирощують соняшник. Припустіть, які екологічні умови необхідні для зростання цієї культури.
7. Які причини визначають географічне розповсюдження посівів льону-довгунця?
8. Де знаходяться найбільші площі під картоплею? Поясність.

Географічна задача 27

Яка з культур, зображених на малюнках, найбільш трудомістка у виробництві? Які технологічні процеси стосуються даних культур — обрізання гілок, прополювання вручну, полив, збирання плодів, посів насіння, проріджування, обробка пестицидами (обприскування), висаджування розсади, розпушування міжряддя (механізована операція), побілка стовбурів дерев вапном, обробка поля гербіцидами за два тижні до посадки, пророщування розсади в теплицях? На вашу думку, чому в садах формують крону дерев так, щоб вона була невисокою? Обчисліть кількість технологічних операцій, призначених кожній з культур. Як ви вважаєте, скільки потрібно часу на кожну з цих технологічних операцій? Зробіть висновок.

5. Тваринництво, його структура. Рибне господарство

Тваринництво — друга після рослинництва галузь сільського господарства. У складі тваринництва наявні декілька підгалузей: скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво, бджільництво та ін. На структуру, розміщення й спеціалізацію тваринництва впливає характер кормової бази. Кормовою базою для тваринництва є й природні угіддя — сіножаті і пасовища.

Скотарство займається розведенням великої рогатої худоби. У лісостеповій зоні розводять молочні породи худоби, тому що тут легше забезпечити худобу соковитими травами. Молочно-м'ясну худобу розводять на півночі степової зони, де на природних пасовищах менше соковитих кормів, оскільки трави влітку засихають, але є можливість забезпечити худобу силосними і концентрованими кормами. У посушливих степах розводять худобу м'ясних порід.

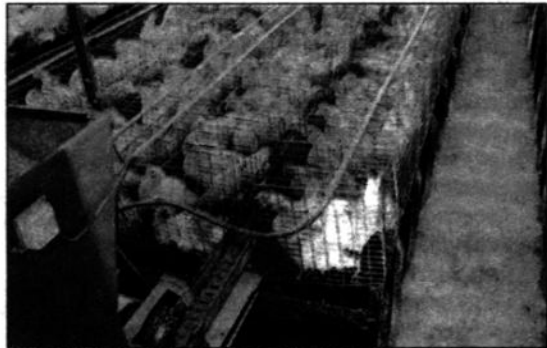
Свинарство посідає друге місце за значенням після скотарства. Ця галузь розвинена на кормах, які отримують від землеробства, і на відходах харчової промисловості. Розміщується повсюдно з найбільшою

За картою в атласі визначте розміщення основних галузей тваринництва в Україні. Які чинники впливають на розміщення та спеціалізацію тваринництва?

концентрацією у приміських зонах, що зумовлено наявністю споживачів. У Поліссі та в Лісостепу переважають породи м'ясо-сального, а в Степу — сального напрямку.

Значного розвитку набуло птахівництво (мал. 67). Ця галузь є найбільш механізованою. Поблизу міст і в зерновій зоні займаються птахівництвом для отримання м'яса та яєць.

Чому великі птахівницькі ферми розміщують поблизу великих міст? Які види продукції дають такі підприємства? Чому на спеціалізованих фермах продуктивність праці вища, ніж у фермерському господарстві?

Мал. 67. Птахівницька ферма

Вівчарство найбільш поширено в Степу і в Карпатах, на природних пасовищах. Основними напрямками вівчарства є тонкорунне та напівтонкорунне, які дають вовну, та м'ясо-вовняне вівчарство.

Ставкове рибництво є перспективним напрямком розвитку. Воно розвивається на природній базі ставків, водоймищ Дніпра, Дністра, Південного Бугу тощо. Найбільш розповсюджена ця галузь у Лісостепу та Карпатах.

Також в Україні розвиваються бджільництво, конярство, кролівництво, звірівництво (розведення тварин на хутро), шовківництво. Бджільництво і звірівництво розповсюджене у всіх областях України, шовківництво — у південних районах країни.

Соціогеографічний практикум 14

Уявіть, що ви — фермер. У вас троє дітей — семи, дев'яти і тринадцяти років, з вами живуть і ваші батьки. За останні декілька років деякі з ваших сусідів виїхали із сільської місцевості до міста у пошуках роботи. Ви розмірковуєте над тим, чи не варто вашій родині зробити те саме з урахуванням того, що тільки один із ваших сусідів купив квартиру, а інші тісняться у родичів. Розділіть аркуш паперу на дві колонки. В одній перелічіть переваги, які обіцяє вашій родині міське життя, а в іншій — життя в селі. Порівняйте обидві колонки. Який висновок ви зробили? Поясніть.

6. Зональна спеціалізація сільського господарства

Сільське господарство тісно пов'язане з ґрунтового-кліматичними ресурсами, що визначає зональну спеціалізацію галузі. Виділяють три сільськогосподарські зони — *Мішаних лісів*, *Лісостепу* та *Степу*, а також два гірські регіони — *Карпати* та *Крим*.

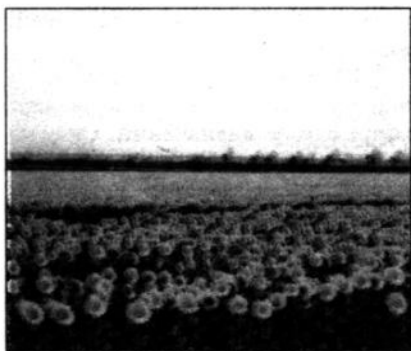
Зона *Мішаних лісів* спеціалізується на виробництві типової для даних природних умов продукції: озимого жита, вівса, картоплі, льону-довгунцю тощо. Тваринництво має молочну, молочно-м'ясну та м'ясну спеціалізацію. Зона *Мішаних лісів* значно заболочена, тому саме тут проводяться ефективні меліоративні заходи, що ускладнює сільськогосподарське виробництво даного регіону та збільшує собівартість продукції.

Зона *Лісостепу* виступає як важливий район землеробства та тваринництва. Провідними галузями землеробства є зернове господарство (озима пшениця, кукурудза на зерно, ячмінь). Цей район забезпечує надзвичайно сприятливі умови для вирощування цукрових буряків. Тваринництво спеціалізується на розведенні великої рогатої худоби м'ясо-молочного і молочно-м'ясного напрямів та на м'ясо-сальному свинарстві. Лісостеп характеризується найвищим агрокліматичним потенціалом у країні — родючі ґрунти, тепле літо, достатня зволоженість.

У цілому зона *Степу* сприятлива для вирощування багатьох сільськогосподарських культур. Провідними культурами зони є передусім зернові (озима пшениця, кукурудза на зерно та зелений корм) і соняшник (мал. 68). Високотоварними є виноградарство та садівництво, овочівництво, вирощування баштанних. Головна галузь тваринництва — розведення великої рогатої худоби м'ясо-молочного та м'ясного напрямку. Для стабільних врожаїв у цьому районі необхідне застосування зрошувальної меліорації, особливо в південних регіонах.

У гірських районах *Карпат та Криму* провідною галуззю спеціалізації є тваринництво, зокрема розведення овець і великої рогатої худоби м'ясо-молочного напрямку. Південний берег Криму має субтропічний клімат, проте вільних земель для ведення сільського господарства дуже мало, тому вони використовуються для розведення виноградників та садів.

Приміське господарство — напрям у сільськогосподарській спеціалізації, характерний для приміських зон великих міст.

Мал. 68. Поле соняшника у Степу

Приміські сільськогосподарські райони мають позазональну спеціалізацію. Вони сформувалися навколо великих міст. Ці райони мають на меті задовольнити потреби городян у продукції землеробства й тваринництва, що є малотранспортальною. Такою продукцією є молоко та вироби з нього, свіжі овочі, фрукти, ягоди тощо.

Тільки в Карпатах, на відміну від інших районів України, овець доїли і виготовляли з овечого молока сир, масло та інші продукти. Чому саме в Карпатах? Як це можна пояснити?

Мал. 69. Віці у Карпатах

7. Аграрні реформи в Україні, їх соціальне та економічне значення
Головною метою аграрної політики України є розбудова конкурентоспроможного аграрного сектору економіки шляхом створення умов для прискореного формування підприємств різних форм власності.

1992 р. Україна активно залучилась до формування ринкових відносин, але механізм державного регулювання у сільськогосподарській сфері був не визначений. Ситуація ускладнилась хаотичною приватизацією, в результаті якої обробники відокремились від першооснови — виробників сировини, що призвело до розриву економічних зв'язків та розвалу традиційних ринків збуту. Для селян стали недосяжні добрива, нова сільськогосподарська техніка, паливо. Цінові, податкові, кредитні перепони призвели до вкрай негативних наслідків у аграрній сфері. Тому необхідність запровадження нової аграрної політики для незалежної України стала вкрай важливою. Ця проблема багатаспектна, в ній поєднується все: політика, право, економіка, соціальні питання, організація, кадрове забезпечення, технологічність агропромислового виробництва, підвищення його економічної захищеності й надійності.

Економічне значення аграрних реформ полягає у розпакуванні землі та впровадженні нових внутрішньогосподарських відносин, у створенні самостійних організаційних форм як всередині підприємств, так і окремо шляхом поділу на структури ринкового типу.

За даними Управління з контролю за використанням земель, станом на 1 липня 2007 р. реформування по Україні проведено в 11888 господарствах (99,7 %). Унаслідок реформування створено 29,5 тис. нових агроформувань ринкового типу. Із них: ТОВ — 7,2 тис. (24,3 %), приватних (приватно-

орендних) підприємств — 5,2 тис. (17,5 %), акціонерних товариств — 0,7 тис. (2,5 %), с/г кооперативів — 1,4 тис. (4,6 %), фермерських господарств — 10,2 тис. (34,6 %), інших суб'єктів господарювання — 4,8 тис. (16,5 %). Сертифікати про право на земельну частку (пай) отримали 6,8 млн громадян, або 98,6 % від тих, хто набув цього права.

Ліквідація монополії державної власності на земельні ресурси, встановлення правової рівності форм земельної власності й включення землі в систему господарського обороту суттєво змінили характер і зміст земельних відносин. Потрібно подбати, щоб більшість власників земельних паїв мали не формальне, а реальне право на землю. Власник умовної земельної ділянки не може нею розпоряджатись або мати відповідну економічну вигоду.

Надзвичайно важливою проблемою для сільського господарства є створення рівних умов розвитку сільськогосподарського виробництва. Усі власники підприємств (великих, середніх, дрібних) повинні брати відповідальність на себе, вести виробництво виходячи з реалій сьогодення, проте вони потребують стартової допомоги.

Держава (як свідчить світовий досвід) повинна бути причетна до процесу управління аграрним сектором економіки, але не як монополіст, а як регулятор інтересів товаровиробників та споживачів. У подальшому процес розвитку форм господарювання потрібно зосередити на індивідуальній власності на засоби виробництва і земельні паї.

Мал. 70. Фермерське господарство

Економічний розвиток приватного сектору, розширення його масштабів можуть стати основою для збільшення державних доходів. Державі слід посприяти надходженню інвестиційного капіталу у приватний сектор, у тому числі й іноземного капіталу.

Соціальне значення аграрних реформ надзвичайно велике. Головне — визначення статусу селянина як знакового елемента всієї системи аграрних відносин, виведення рівнів його праці, життя та

Як ви вважаєте, чи може фермерське господарство бути повністю натуральним, тобто забезпечити себе всім необхідним для життя сучасної людини?

побуту на істотно якісний вищий рівень, підвищення престижності селянської праці; призупинення культурного, освітнього й духовного занепаду селянських поселень і відновлення їх з часом до належного рівня. Сучасний український селянин одержав право на землю, має свободу вибору, за своїм бажанням може визначити форми господарської діяльності, йому відкрито шлях до вільного підприємництва на прикладі мільйонів людей, які діють з урахуванням власного інтересу.

Соціогеографічний практикум 15

Які сільськогосподарські культури вирощуються на вашій дачній ділянці? Як спеціалізація вашого господарства пов'язана з природними умовами краю? Які несприятливі природні явища загрожують вашим 6-ти соткам? Назвіть основні технологічні процеси вирощування картоплі (що потрібно робити, щоб отримати урожай?). Які види продукції виготовляє ваша домашня «харчова промисловість»? Яка ваша участь у «домашньому виробництві»?

Якщо ви мешкаєте в сільській місцевості (або у вас є там родичі), пригадайте, на яку живність багата ваша садиба. Дайте характеристику кормової бази тваринництва вашого двору. Які види продуктів поставляє до вашого столу домашнє виробництво?

Практична робота 9

Нанесіть на контурну карту розміщення посівів найважливіших сільськогосподарських культур. Проаналізуйте статистичні дані щодо виробництва сільськогосподарської продукції (за матеріалами Держкомстату).

Це цікаво знати

• За даними Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН, 2007 року Україна посіла п'яте місце в рейтингу найбільших виробників картоплі у світі. Випереджають Україну тільки Китай, Росія, Індія та США. В Україні зібрано 19,1 млн т картоплі. Також п'яте місце в світі українці посідають за загальними обсягами споживання картоплі (випереджають так само Китай, Росія, Індія та США).

• У рейтингу врожайності Україна посіла невисоке місце — сільськогосподарські працівники збирають лише 13,1 т картоплі з 1 га. Це в 4 рази менше, ніж у світового лідера — Нової Зеландії, й у 3,4 раза менше, ніж у США. Це трохи більше, ніж збирають у середньому в Росії, але набагато менше, ніж у Білорусі.

• Натомість за показниками споживання картоплі на душу населення, що становить 136 кг на рік, Україна увійшла до трійки лідерів, поступившись Білорусі (181 кг) та Киргизстану (143 кг).

1. Поясніть значення поняття «сільське господарство як експортно-утворююча галузь».
2. Назвіть основні галузі рослинництва і тваринництва. За якими факторами вони розміщуються?
3. Як пов'язані між собою розвиток сільського господарства та структура раціонального харчування населення України?
4. Як ви вважаєте, наскільки добре використовує сільське господарство природно-ресурсний потенціал України?
5. Які з галузей тваринництва в Україні розвинені найкраще? Відповідь поясніть.

ПОВТОРЕННЯ МАТЕРІАЛУ ДО ТЕМИ 13

I рівень

1. Яка структура сільського господарства?
2. Якими видами діяльності займаються тваринництво й рослинництво?
3. Назвіть види меліорації.
4. Що відносять до багаторічних насаджень?
5. Чому сільське господарство має сезонний характер?
6. Що називають врожайністю?

II рівень

1. Назвіть природно-географічні умови, що сприяють розвитку сільського господарства.
2. Перелічіть види сільськогосподарських угідь.
3. Назвіть трудозатратні галузі рослинництва.
4. Чому цукровий буряк, соняшник і льон називають технічними культурами?
5. В яких регіонах України розвиваються виноградарство та садівництво?
6. Який існує зв'язок між сільським господарством і харчовою промисловістю?

III рівень

1. Як селекція впливає на врожайність та продуктивність сільськогосподарської продукції?
2. Доведіть, що галузі сільського господарства взаємопов'язані з іншими галузями економіки.
3. Як природно-географічні умови впливають на розвиток і розміщення сільського господарства?
4. Чому саме зернове господарство набуло в Україні найбільшого розвитку?
5. Які природні чинники впливають на розміщення галузей рослинництва?
6. Охарактеризуйте основні сільськогосподарські зони України.

IV рівень

1. Які існують шляхи підвищення врожайності основних сільськогосподарських культур в Україні?
2. Дайте оцінку кормової бази тваринництва України.
3. Доведіть на прикладах взаємозалежність тваринництва й рослинництва.
4. Визначте, яка продукція сільського господарства України є експортною.
5. Які галузі сільського господарства слід розвивати в Україні високими темпами для задоволення потреб населення й поліпшення структури харчування?
6. Як аграрні реформи впливають на розвиток сільського господарства України?

Тема 14. Транспорт

1. Роль транспорту в розвитку господарства країни та в міжнародних перевезеннях. Види транспорту

Транспорт — одна з найважливіших галузей економіки будь-якої країни. Це важлива система в складному механізмі господарства країни, що забезпечує виробничі зв'язки між окремими галузями та районами, здійснює перевезення вантажів і пасажирів. Усі види транспорту взаємодіють, доповнюють один одного, утворюючи складну транспортну систему.

Транспортна система — це сукупність усіх видів транспорту, об'єднаних між собою транспортними вузлами. У транспортних вузлах сходяться магістралі декількох видів транспорту, здійснюється обмін вантажами.

В Україні працюють усі види транспорту: наземні — залізничний, автомобільний; водні — морський та річковий; повітряний, або авіаційний; трубопровідний та електронний.

Як рівень економіки та економіко-географічне положення України впливають на розвиток транспортної системи? Яку роль вона відіграє у міжнародних перевезеннях?

Рівень і характер розвитку транспортної системи залежать від багатьох факторів — рівня розвитку економіки, розмірів і заселеності території, ступеня участі країни у світовому господарстві та міжнародному поділі праці.

Для характеристики роботи транспортної системи використовуються такі показники, як *обсяг перевезених вантажів, вантажообіг, пасажирообіг, густина транспортної інфраструктури, собівартість перевезень, швидкість, залежність від погодних умов та сезонних змін, маневреності та ін.*

Вантажообіг — це перевезення певної кількості вантажу на певну відстань за певний період. Визначається у тонно-кілометрах (т-км).

Пасажирообіг — це перевезення певної кількості пасажирів на певну відстань за певний період. Визначається у пасажиро-кілометрах (пас.-км).

Кожний вид транспорту має свої особливості.

Характерною особливістю залізничного транспорту є його незалежність від сезонних та погодних коливань, тобто можливість функціонування упродовж року, терміновість доставки вантажів і людей, масовість перевезень.

Автомобільний транспорт швидкий і маневрений, але має значну собівартість перевезень (залежить від ціни на паливо). Крім того, велике значення має якість стану шляхів — ожеледиця або неасфальтовані дороги збільшують небезпеку руху та зменшують швидкість перевезень.

Морський транспорт має складне господарство: флот, порти, судоремонтні заводи, потребує додаткового обслуговування, висококваліфікованих працівників. Проте це найдешевший вид транспорту завдяки великій вантажопідйомності суден та відсутності витрат на будівництво шляхів.

Річковий транспорт порівняно дешевий, тому що використовує природні шляхи. Головним недоліком річкових магістралей є те, що вони мають певний напрям, різну глибину річища, їх використання залежить від сезонів року.

Повітряний транспорт відрізняється найбільшою швидкістю руху, але має високу собівартість перевезень, потребує висококваліфікованого обслуговування та значної інфраструктури (аеропорти, злітні смуги, ангари тощо), значних капітальних вкладень.

Трубопровідний транспорт відрізняється найменшою собівартістю і використовується для перекачування нафти, нафтопродуктів, газу, а також деяких хімічних продуктів (зокрема аміаку). Він є одним із найефективніших, бо, порівняно із залізничним й автомобільним транспортом, доставка нафти ним у три рази дешевша. Перевагами цього виду транспорту є можливість функціонування протягом усього року, висока продуктивність праці, відносно мала кількість обслуговуючого персоналу, мінімальні втрати під час транспортування, можливість прокладання трубопроводів за найкоротшою відстанню незалежно від рельєфу, безперервність процесу транспортування, а також його екологічна безпека.

2. Географія видів транспорту

Залізничний транспорт —

один із провідних видів транспорту в країні. Він посідає перше місце у пасажирообігу (мал. 71) та друге місце (після трубопровідного) у вантажообігу. Загальна довжина залізничних колій становить близько 23 тис. км, з них електрифікованих — 8,3 тис. км. Найбільш розвинений залізничний транспорт у двох

Які основні завдання транспорту? Який вид транспорту перевозить найбільше вантажів, пасажирів? Чому морський транспорт має найнижчу собівартість? Назвіть переваги та недоліки всіх видів транспорту.

Мал. 71. Залізнична магістраль

регіонах — Донбасі та Придніпров'ї, а також у західній частині держави. Для першого регіону характерне інтенсивне транспортне обслуговування розвинених виробництв, для другого розвиненість транспортної мережі пояснюється прикордонним положенням і спорудженням густої сітки доріг стратегічного призначення. У залізничному транспорті виділяють *шість залізниць: Донецьку, Придніпровську, Одеську, Південну,*

Мал. 72. Перевезення вантажів залізничним транспортом

Південно-Західну, Львівську. Найбільш інтенсивні залізничні перевезення (мал. 72) здійснюються між Донбасом та Придніпров'ям (основні вантажі — кокс, вугілля, залізна руда, марганець). Важливими є перевезення у південному напрямку, вони пов'язані з імпортно-експортними вантажами (чорноморські порти) та сезонними міграціями населення на відпочинок на південні курорти.

В Україні є великі залізничні вузли — це поселення, де сходяться чи перетинаються залізничні колії різного напрямку, для яких характерний значний обсяг перевезень і транспортного обслуговування. Найбільшими вузлами є Київ, Харків, Полтава, Дніпропетровськ, Лозова, Дебальцеве, Запоріжжя, Львів, Ковель та інші міста.

Перспективи розвитку залізничного транспорту України — збереження та нарощування потенціалу національної мережі залізничного транспорту, посилення його ролі як однієї з базових галузей економіки України, зміцнення її позицій на ринку транспортних послуг, розробка та реалізація перспективних програм, які спрямовані на підвищення ефективності роботи, впровадження нових технологій і забезпечення конкурентоспроможності залізничного транспорту. Ці програми передбачають подальше відновлення локомотивного парку, вантажних і пасажирських вагонів, дизель- та електропоїздів з підвищенням їхньої комфортності й сервісного обслуговування. Модернізація й закупівля залізничного рухомого складу практично цілком будуть здійснюватися на вітчизняних підприємствах.

Галузева програма енергозбереження і впровадження альтернативних видів палива на транспорті забезпечить скорочення споживання паливно-енергетичних ресурсів на залізничному транспорті.

Географічна задача 28

За пасажирообігом залізничний транспорт випереджає всі інші види транспорту. Складіть «розклад» руху пасажирського потягу зі свого обласного центру до Києва, умовно визначивши,

що швидкість потяга дорівнює 60 км/год, а зупинки — по 15 хвилин на вузлових станціях та в обласних центрах. Найбільш зручним для пасажирів є варіант із прибуттям потяга до Києва вранці.

1. Визначте маршрут руху потяга.
2. Обчисліть відстань між містами (за атласом) та час руху потяга за даним маршрутом.

Автомобільний транспорт здійснює перевезення різноманітних вантажів і пасажирів на короткі та середні відстані. Він посідає провідне місце у пасажирообігу та вантажообігу України. Загальна довжина автомобільних шляхів становить 169 тис. км, майже всі з твердим покриттям. Найважливішими автомагістралями є Київ — Житомир — Рівне — Львів — Чоп, Київ — Полтава — Харків — Дебальцеве, Київ — Одеса, Харків — Новомосковськ — Запоріжжя — Сімферополь та ін. Важливе значення для України мають міжнародні автомагістралі (так звані транспортні коридори), які проходять територією нашої країни; вони об'єднують західну і східну, південну та північну частини Європи. До значних автотранспортних вузлів відносять міста-мільйонери та найбільші міста.

Мал. 73. Автомобіль для перевезення рідкої речовини

Географічна задача 29

1. Розгляньте мал. 73. Які вантажі перевозять такі автомобілі? Як вони називаються? Назвіть види автомобілів, що перевозять продукти харчування. Поясніть таке розмаїття.

2. Що зображено на малюнках? Із чого складається інфраструктура автомобільних перевезень? Як підтримують трасу в порядку? Навіщо періодично проводять розчищення придорожньої смуги? Яке значення мають якісні автомобільні дороги для розвитку міжнародного туризму?

Перспективи розвитку автомобільно транспорту пов'язані з удосконаленням системи технічного обслуговування та ремонту автомобілів, створенням сучасних діагностик технічного стану, системи

Мал. 74. Автомобільна магістраль

швидкісних магістралей. Доцільно також залучати зарубіжні фірми до реконструкції та будівництва автомагістралей, що забезпечить високу якість та обумовлені терміни будівельних робіт.

Транспорт вважається одним із головних джерел забруднення навколишнього середовища (мал. 74). На його частку припадає 60—70 % хімічного і майже 90 % шумового забруднення, що негативно впливає на здоров'я людини.

Географічна задача 30

Обчисліть, скільки шкідливих речовин потрапляє до атмосфери в результаті роботи одного легкового автомобіля за один день, якщо за середній пробіг умовно прийняти 50 км.

Один бензиновий двигун на 1000 л спаленого палива викидає 200 кг окисів вуглецю, 2,5 кг вуглецю, 20 кг оксидів азоту, 1 кг сажі, 1 кг сірчистих сполук. Середня витрата палива на 100 км шляху у вітчизняних легкових автомобілів — 10 л, у вантажних — 20—30 л, у автопоїздів і міських автобусів — 40—50 л.

Морський транспорт в Україні має сприятливі умови для розвитку. Загальна довжина морської берегової лінії становить понад 2000 км. Регулярні морські перевезення в Україні почали здійснюватися з кінця XVIII ст. Морський транспорт відіграє важливу роль в експортно-імпорتنих та каботажних перевезеннях. *Каботажними* називають перевезення між портами однієї держави. *Малий каботаж* — це перевезення між портами одного моря (Одеса — Севастополь). *Великий каботаж* — це

перевезення в межах однієї держави, але між портами різних морів (Іллічівськ — Маріуполь). Між Іллічівським та болгарським портом Варна діє *поромна переправа* довжиною 435 км.

Управління морським транспортом здійснюється через *три пароплавання*: Чорноморське, Азовське, Українське Дунайське. Основними портами Чорноморського пароплавання є Одеса, Іллічівськ (мал. 75), Білгород-Дністровський,

Мал. 75. Іллічівський морський порт

Миколаїв, Херсон, Євпаторія, Севастополь, Ялта, Феодосія. Найбільший порт України — Одеса, він обладнаний під контейнерні перевезення та має найбільший вантажообіг. До портів Азовського пароплавання відносять Маріуполь, Бердянськ, Керч. Керування Українським Дунайським пароплаванням здійснюється з Ізмаїла, йому належать також такі порти: Кілія, Рені, Вилково. Основні вантажі в морських перевезеннях — нафта, нафтопродукти, залізна руда, будівельні матеріали. Від портів України створено три міжнародні залізничні поромні переправи: Іллічівськ — Варна (Болгарія), Іллічівськ — Поті (Грузія), Керч — Тамань (Росія).

Для розвитку морського транспорту доцільно реконструювати Одеську нафтогавань, модернізувати комплекси у портах Маріуполя, Миколаєва, збудувати спеціалізовані комплекси у портах Іллічівську та Дніпро-Бузькому.

Географічна задача 31

Дайте характеристику транспортному вузлу Одеси за планом:

1. Географічне положення.
2. Однорідний або комплексний транспортний вузол.
3. Характеристика видів транспорту:
  - а) які залізниці й автомагістралі починаються в цьому вузлі;
  - б) особливості морського порту (види вантажів; обсяги оброблених вантажів та ін.);
  - в) чи є у місті аеропорт;
  - г) які трубопровідні шляхи підходять до Одеси.
4. Значення Одеського транспортного вузла.

Примітка. Вузли однорідні, якщо в них сходиться не менш ніж три лінії одного виду транспорту; комплексні — поєднання ліній різних видів транспорту з пересадкою пасажирів і перевалкою вантажів.

Це цікаво знати

У давнину більшість портів створювалися в захищених від морських хвиль природних затоках, бухтах або в гирлах досить великих річок. Але природні умови не скрізь були ідеальними для морської торгівлі. З цієї причини люди почали створювати штучні порти на відкритих берегах, відгороджуючи невеликі ділянки моря, що йдуть від берега, закріпленими палями та облицюванням з каменю. Такі насипи називаються молами.

Мал. 76. Морська гавань у м. Судак

А щоб хвилі не заковувалися між моли, порти зі сторони моря стали прикривати додатковими насипами, які не були з'єднані з берегом, — *хвилерізами*. У деяких портах, що постраждали від сильних припливів і відпливів, гавані захищають спеціальними водонепроникними загатами — *шлюзами*. Під час відпливу шлюзи утримують воду на високому рівні.

Кожний порт має *причали* — споруди, до яких причалюють судна. Розміщуються причали по-різному: одні тягнуться вздовж берега, інші — їх називають *пірсами* — виступають у море перпендикулярно до берега (мал. 76). Пірси дозволяють у межах акваторії порту значно збільшити довжину причальної лінії. Берегові причали зазвичай облицьовуються суцільною вертикальною стінкою, що йде від самого дна, а пірси часто влаштовують на палях. У великих портах до причалів підведені різні трубопроводи для забезпечення суден прісною водою та рідким паливом. Для навантаження товарів на причалах розміщені підйомні крани. Під основами кранів, які найчастіше мають форму арок-порталів, вільно проїздять залізничні потяги й вантажівки.

Річковий транспорт починається із судноплавного Дніпра, Дунаю та інших річок. Загальна довжина судноплавних річок в Україні становить 4,4 тис. км. Річковий транспорт здійснює здебільшого внутрішньодержавні перевезення вантажів, а також у незначній кількості міждержавні. *Найважливіша судноплавна артерія — Дніпро*, а також його притоки *Десна та Прип'ять*. *Найбільші річкові порти — Київ, Черкаси, Кременчук, Дніпродзержинськ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Нова Каховка, Херсон*. Міжнародні перевезення здійснюються по річці Дунаю, яка сполучає Україну з багатьма європейськими державами. Основні порти — *Ізмаїл, Рені*. Основними вантажами річкового транспорту є будівельні матеріали, руда, кам'яне вугілля, зерно, метал (мал. 77).

Мал. 77. Перевезення вантажів річкою Інгул у Миколаєві

Річковий транспорт має значні *перспективи розвитку*. Для забезпечення нормальної роботи річкового транспорту потрібна реконструкція суднопіднімальних споруд Запорізького та Херсонського судноремонтно-суднобудівних заводів, деяких об'єктів Київського судноремонтно-суднобудівного заводу, Чернігівської та Дніпропетровської ремонтно-експлуатаційних баз флоту та інших споруд.

Авіаційний транспорт — наймолодший і найшвидший вид транспорту. Обсяг вантажних перевезень незначний (пошта, термінові вантажі й ті, які швидко псується), проте набагато важливішою є роль авіатранспорту в міжнародних перевезеннях пасажирів. Повітряний транспорт перевозить вантажі, пошту, пасажирів, забезпечує санітарні перевезення, аерофотозйомку, хімічну обробку посівів та веде боротьбу з лісовими пожежами. *Найбільші аеропорти — Бориспіль (Київ) (мал. 78), Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Одеса, Львів, Луганськ, Запоріжжя, Сімферополь, Чернівці, Миколаїв, Івано-Франківськ.*

Мал. 78. Аеропорт у Борисполі

Авіаційний транспорт має перспективи розвитку, незважаючи на тимчасові труднощі. Так, деякі місцеві аеропорти закрито як неперспективні. Але зі зростанням обсягів міжнародних перевезень вони будуть реконструйовані. Доцільно також технічно оновити повітряний флот літаками Ту-204, Т-154М, Як-42, Іл-114, Боїнг-737.

Трубопровідний транспорт. Розвиток і безперерйна робота всіх галузей економіки країни залежить від своєчасного та якісного постачання нафти, нафтопродуктів і газу. Ці продукти переміщуються усіма можливими видами транспорту, але найвигіднішим за техніко-економічними показниками є трубопровідний транспорт, який з'єднує місця видобування й переробки нафти, газу зі споживачами. Трубопровідний транспорт в Україні є одним із найрозвиненіших, вирізняється найменшою собівартістю і використовується для перекачування нафти, нафтопродуктів, газу, а також деяких хімічних продуктів (зокрема аміаку). За обсягом транзиту трубопровідний транспорт посідає перше місце.

Сьогодні Україна є *найбільшим у світі транзитером природного газу.* Системами магістральних газопроводів, які перебувають у користуванні НАК «Нафтогаз України», російський природний газ надходить до країн Західної, Центральної та Східної Європи. Ці системи технологічно зв'язані з аналогічними магістральними газопроводами Росії, Білорусі, Молдови, Румунії, Угорщини, Словаччини та Польщі, а через них — із газопроводами всієї Європи. Пропускна спроможність вітчизняної газотранспортної системи на вході становить 290 млрд м³, а на виході (до країн Західної, Центральної та Східної Європи, а також до Молдови і на південь Росії) — майже 170 млрд м³ на рік. Газопровідний транспорт є не лише найбільш ефективним, а й фактично єдиним видом транспорту в Україні для транспортування газу. Загальна протяжність газопроводів України сягає 38 тис. км.

Знайдіть магістральні газопроводи на карті. Які з них проходять територією вашої області?

Оснoву становлять *магістральні газопроводи*, збудовані в 50–60-х рр. ХХ ст. для експорту газу з України: «Союз», «Прогрес», «Уренгой — Помари — Ужгород» тощо. Вони використовуються для поставок до України газу з Росії та Туркменістану. Із Прикарпаття йдуть газопроводи в Польщу, Словаччину, Чехію. Через територію України прокладено магістральні газопроводи з Оренбурга, Західного Сибіру, якими Росія експортує газ у Західну Європу.

Нафтопровідний транспорт України включає 12 основних нафтопроводів загальною протяжністю близько 3 тис. км. Діаметр труб — 720 мм. Нафтопровідна мережа представлена транс'європейським нафтопроводом «Дружба», протяжність якого в межах України — 680 км. Через нього нафту, транзитуючи з Росії територією України, поставляють до країн Центральної Європи (Словаччини та Угорщини). Ці нафтопроводи доставляють нафту на *Лисичанський, Кременчуцький, Херсонський і Одеський нафтопереробні заводи*.

Географічна задача 32

Як природні об'єкти та явища впливають на будівництво та експлуатацію транспортних магістралей (залізничних, автомобільних, трубопровідних)? Як від цього залежать:

- 1) *вартість будівництва магістралі;*
- 2) *напрямок магістралі;*
- 3) *безпека руху?*

Природні об'єкти та явища: гори, болота, карстові пустоти, зсуви, річки, озера, сипучі піски, гірські обвали, снігові заноси, западини рельєфу, ожеледиця.

Мал. 79. Тролейбусна траса Сімферополь — Алушта

Міський пасажирський транспорт включає метрополітени, трамваї, троллейбуси, автобуси, таксі. *Метро є в Києві, Харкові, Дніпропетровську.* У 24 містах України загальна протяжність трамвайних колій складає 2,2 тис. км. Протяжність троллейбусних ліній становить 4,2 тис. км. Понад 400 міст і сіл України мають автобуси загального користування для внутрішньоміських перевезень. У Криму працює єдина в Україні міжміська троллейбусна траса Сімферополь — Алушта — Ялта (мал. 79). У всіх містах працюють таксі.

3. Міжнародні транспортні коридори

Великого значення набувають програма розвитку транспортних коридорів і комплексна програма утвердження України як транзитної держави. Програми передбачають залучення транзитних вантажів, що

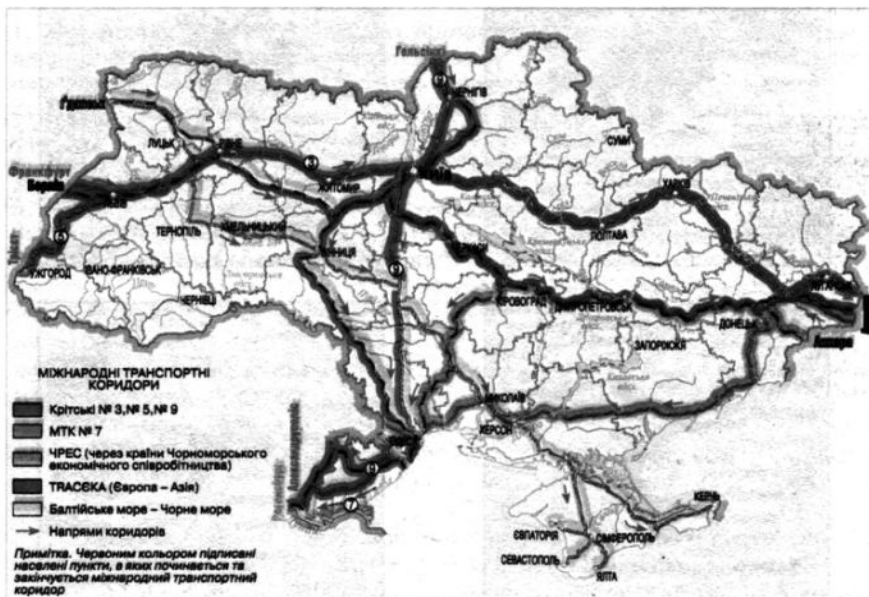
сьогодні йдуть морем у сполученні Азії з Європою, шляхом гнучкої тарифної політики, удосконалення технологій перевезень, розвитку комбінованих перевезень.

У березні 1998 р. постановою Кабінету Міністрів України затверджено «Програму створення і функціонування національної мережі міжнародних транспортних коридорів (МТК)». Цією Програмою передбачено участь вітчизняного транспорту в системі МТК: у так званих «Критських коридорах» № 3, № 5, № 9, а також МТК під назвою «Балтійське море — Чорне море» (або «Гданськ — Одеса») та МТК під назвою TRASEKA («Європа — Кавказ — Азія») (карта 4).

До речі, тільки МТК № 9 Александруполіс (Греція) — Гельсінкі (Фінляндія) перетинає територію нашої країни, а інші (№ 3 Берлін (Німеччина) — Київ та № 5 Трієст (Італія) — Львів завершуються в Україні. Брати участь у МТК № 7 Регенсбург (Німеччина) — гирло Дунаю Україна змогла тільки за умови будівництва власних виходів з гирла Дунаю в Чорне море. Як відомо, мілководне Кілійське гирло не дозволяло великим суднам проходити в Чорне море. Крім того, через практично незамерзаючі порти Чорного моря, а також Азовського та Дунаю здійснюються водно-транспортні зв'язки з багатьма країнами.

Карта 4

Картошкама міжнародних транспортних коридорів

Географічна задача 33

Зробіть вибір і аргументуйте його. Яким видом транспорту доцільно перевезти такі вантажі, враховуючи при цьому і маршрут, і відстань?

1. Ранні овочі з Каховки (Херсонська область) — до Києва.
2. Кам'яне вугілля з Антрацита (Лузанська область) — до Дніпродзержинська.
3. Фотоплівку з Шостки (Сумська область) — до Мелітополя.
4. Будівельні матеріали з Костополя (Рівненська область) — до Лубен (Полтавська область).
5. Свіжу журавлину із Ковеля (Волинська область) — до Харкова.
6. Пшеницю із Ізмаїла (Одеська область) — до Угорщини.
7. Глинозем (сировина для алюмінієвої промисловості) із Південної Америки до Миколаєва.
8. Сталь із Маріуполя — до Великобританії.

Географічна задача 34

Дайте визначення транспортного вузла.

Охарактеризуйте за картосхемами транспортні вузли України.

Соціогеографічний практикум 16

1. Які види міського транспорту є у вашому населеному пункті?
2. Якими видами транспорту здійснюється зв'язок вашого району з іншими районами міста, з його центром; вашого населеного пункту з обласним (районним) центром?
3. Які інтервали руху різних видів транспорту? Скільки часу витрачається на одну поїздку? Чи можна скоротити час поїздки і за рахунок чого?
4. За планом вашого населеного пункту визначте, які автодороги особливо перенавантажені транспортом. Запропонуйте варіант зменшення вантажопотоків на вулицях.
5. Для мешканців великих міст. Опишіть один маршрут від свого будинку до ... (вокзалу, ботанічного саду, театру, ринку та ін.), але з трьома варіантами вибору транспортних засобів:
  - найцікавіший (на ваш погляд);
  - найшвидший (за часом поїздки);
  - найдешевший.

У чому перевага метро порівняно з іншими видами міського транспорту?

Контрольні запитання

---

1. Назвіть види транспорту, які відповідають таким характеристикам: надшвидкий, повільний, маневрений, має найвищу собівартість перевезень, найменшу собівартість перевезень.
  2. Перелічіть переваги та недоліки всіх видів транспорту.
  3. Які об'єкти належать до транспортної інфраструктури?
  4. Які види транспорту здійснюють зовнішньоторговельні зв'язки України?
  5. Як окремі види транспорту впливають на довкілля?
  6. Яку участь бере Україна в Міжнародних транспортних коридорах? Як це впливає на економіку країни?
-

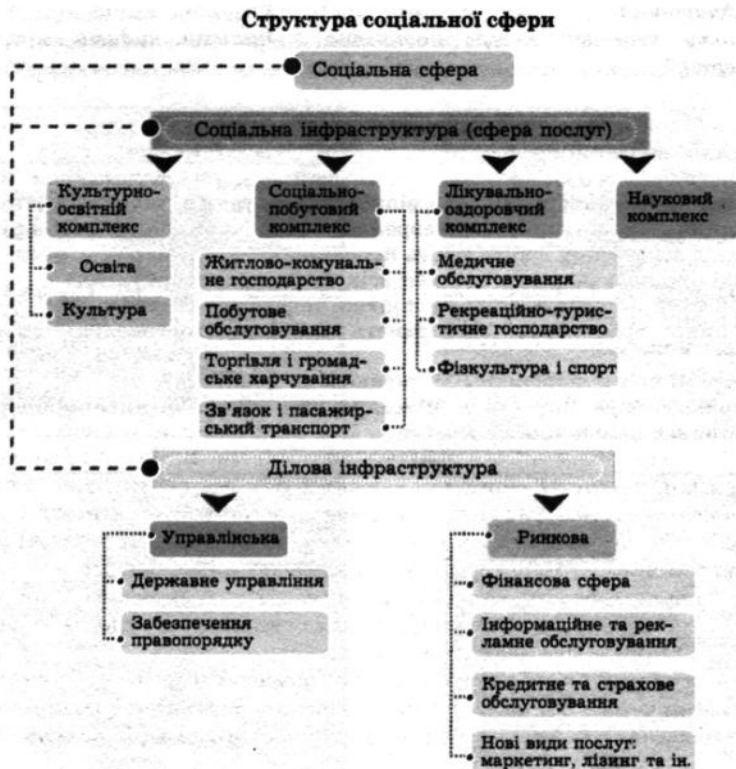
Тема 15. Соціальна сфера

1. Соціальна сфера, або сфера послуг

Соціальна сфера охоплює весь перелік послуг – матеріальних і духовних, які потрібні суспільству для нормального життя та задоволення потреб кожної людини.

У широкому розумінні до соціальної сфери відносять всі галузі, що не увійшли до виробничої сфери. Таким чином, соціальна сфера віднесена переважно до *невиробничої сфери*, але разом з цим є такі галузі, які виробляють продукцію (наприклад, заклади громадського харчування готують їжу, друкарні друкують газети, ательє шують одяг) (схема 29).

Схема 29

Донедавна соціальній сфері відводилася другорядна роль у господарстві. У наш час відбуваються великі зміни щодо співвідношення сфер матеріального виробництва та послуг. Деякі вчені такий процес називають «революцією послуг». Ці радикальні зміни зумовлені стрімким зростанням продуктивності праці, коли менша частина населення, зайнятого у матеріальному виробництві, спроможна забезпечити попит у товарах для всього населення. Підтвердженням «революції послуг» є невинне зростання частки населення, яка зайнята у соціальній сфері. Чим більше розвинена країна, тим вищий цей показник. У країнах Західної Європи він сягає 65—75 %. Щороку роль соціальної сфери підвищується. Послуги стають головним продуктом світової торгівлі.

Сфера послуг охоплює галузі господарства, що обслуговують населення, задовольняють різноманітні матеріальні та духовні потреби. Саме від цієї сфери залежать матеріальне становище людини, освіта, відпочинок, здоров'я, а також підвищення продуктивності праці та кваліфікації працівників, збільшення кількості вільного часу. Рівень розвитку сфери послуг залежить від розвитку соціальної інфраструктури.

Великі зміни відбуваються не тільки в кількісних показниках розвитку соціальної сфери, але й у якісних — до традиційних видів послуг приєднуються нові. Завдяки інформаційній революції, що розпочалася наприкінці ХХ ст., почали розвиватися такі види послуг, як інформаційні, науково-технічні, ділові.

За допомогою Інтернету розвивається такий вид сучасного зв'язку, як електронна пошта. У комп'ютер, підключений до Інтернету, можна ввести активний пошук адресата й обмінюватися з ним інформацією або користуватися різними банками даних, розміщеними на сайтах. Електронна пошта має цілий ряд переваг порівняно з традиційними видами зв'язку: велика швидкість доставки листів (незалежно від відстані), листи можуть бути будь-які за обсягом; під час відправлення або отримання листа присутність адресата не обов'язкова, листи накопичуються автоматично й подальше їх використання не викликає труднощів. До того ж такий вид зв'язку дешевший від традиційних і гарантує конфіденційність спілкування. Останніми роками в Україні швидко поширюються сучасні інформаційні технології, активно працюють компанії, що впроваджують послуги Інтернету; до найбільших належать «Укртелеком», «Укрнет» та ін.

Крім електронної пошти, активно розвивається й стільниковий зв'язок. Мільйони українців стали абонентами стільникових компаній, використовують факсовий та інші види сучасного зв'язку (схема 30).

За даними таблиці 7 у «Додатку» підрахуйте частку населення України, що працює у сфері послуг або нематеріального виробництва.

Розвинена соціальна сфера — це складова сучасного суспільства й важлива умова його поступального розвитку. Значення соціальної сфери полягає в тому, що вона заощаджує витрати робочого часу населення на задоволення власних потреб і збільшує вільний час людей. Без соціальної сфери стає неможливим власне процес виробництва. Рівень розвитку соціальної сфери визначає якість життя і є одним з головних показників рівня людського розвитку взагалі.

Головна особливість соціальної сфери — її розповсюдженість, масовість, величезна географічна розгалуженість. Для соціальної сфери характерні невеликі за розмірами підприємства, які розміщені всюди.

2. Географія підприємств соціальної сфери

Соціальна сфера має певні територіальні відмінності у рівні розвитку та структурі. Порівняно із сільською місцевістю рівень її розвитку у великих містах України значно вищий. Економічно більш розвинені регіони мають ширший спектр послуг порівняно з менш розвиненими аграрними районами. Так, саме у великих містах розміщені фірми, які надають новітні види ділових послуг, підприємства інформаційного та рекламного обслуговування, фінансові установи — банки тощо.

Наведіть приклади підприємств, установ вашого населеного пункту, які належать до сфери послуг, до ділової інфраструктури. Які з них є традиційними, які — новітніми?

Саме у великих обласних центрах зосереджені установи державного управління, вищі навчальні заклади, редакції газет та журналів, телестудії тощо. Але більшість підприємств соціальної сфери розміщені скрізь, бо в них є потреба незалежно від місця проживання. Підприємства культурно-освітнього комплексу (навчальні заклади, бібліотеки, клуби, радіо) та соціально-побутові й лікувально-оздоровчі установи розміщені у всіх населених пунктах України. Житлово-комунальне господарство задовольняє потреби людей у житлі, забезпечує функціонування житлових будинків, готелів,

установ. *Побутове обслуговування* включає широкий спектр послуг: індивідуальне виготовлення та ремонт одягу, взуття, послуги перукарень, майстерень з ремонту побутової техніки та ін. *Торгівля та громадське харчування* охоплюють підприємства роздрібної торгівлі та заклади громадського харчування.

Географічна задача 35

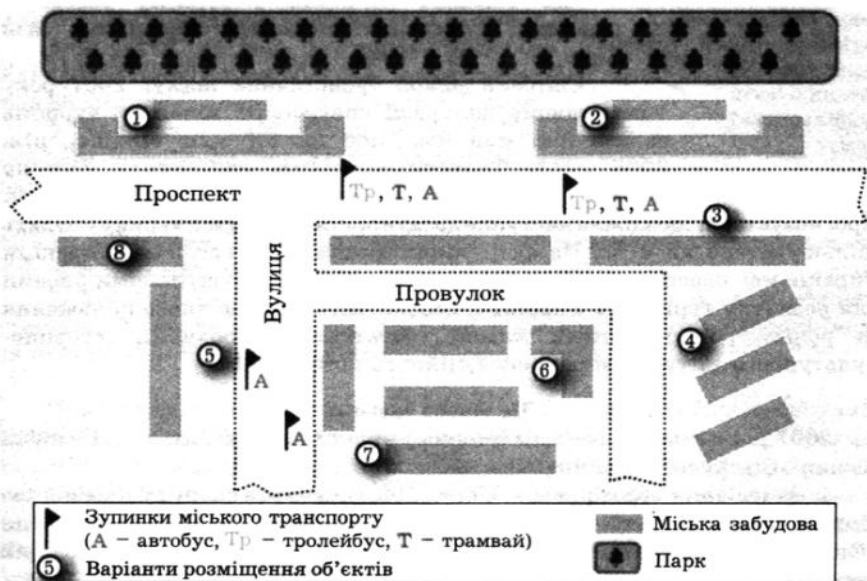
У мікрорайоні великого міста розмістіть підприємства сфери послуг виходячи з позначених на плані місць. Обґрунтуйте свій вибір.

1-й варіант: меблевий магазин, магазин «Продукти», дитячий садок, приймальний пункт хімчистки.

2-й варіант: великий універмаг, булочна, школа, приймальний пункт пральні.

Примітка. При розміщенні дитячого садка слід урахувувати, що малюкам необхідне свіже повітря і їм байдуже, чи треба переходити дорогу, адже їх супроводжують батьки. Школярі ходять самостійно, тому школу бажано розмістити в центрі мікрорайону, який не перетинає транспортна магістраль. Для приймальних пунктів пральні й хімчистки потрібні невеликі приміщення всередині кварталів. До булочної ходять щодня, а до універмагу і меблевого магазину — набагато рідше.

План мікрорайону

Географічна задача 36

Складіть схему освіти в Україні (поділіть її на вікові групи: дошкільна, шкільна, професійна). До закладів освіти належать: дитячі садки, школи, ліцеї, гімназії, коледжі, інститути, академії, технікуми, училища, університети, професійні або мовні курси тощо.

3. Туризм і рекреація

Географічні відмінності існують у розміщенні підприємств рекреаційно-туристичного господарства. Це пояснюється відповідними природними умовами та ресурсами для розвитку тих чи інших видів послуг.

Рекреація — відновлення фізичних і духовних сил людини, які вона витратила в процесі праці.

Туристична рекреаційна підгалузь є важливою складовою соціальної інфраструктури України. Вона з року в рік стабільно нарощує обсяги виробництва туристичного продукту. Туризм в Україні може

Назвіть регіони України, які мають значний рекреаційно-туристичний потенціал. Як ви вважаєте, в яких регіонах країни туристичні потоки будуть найбільшими? Чому?

й повинен стати сферою реалізації ринкових механізмів, джерелом поповнення державного та місцевих бюджетів, засобом доступного й повноцінного відпочинку та оздоровлення, а також ознайомлення з історико-культурною спадщиною нашого народу і держави.

До закладів рекреації і туризму відносять санаторії, курорти, пансіонати, туристичні бази тощо.

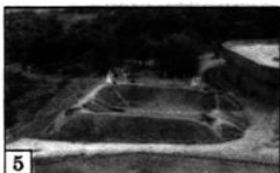
Світовий ринок туристичних послуг 2007 року перевершив найкращі сподівання: кількість туристів склала 898 млн чол., що на 52 млн більше, ніж у 2006 році. Туристична галузь дає десяту частину світового ВВП, у ній працює кожен дванадцятий житель світу.

Прогнозується, що кожне наступне десятиріччя доходи від туризму будуть збільшуватися на 4 %. На фоні таких динамічних світових тенденцій Україна має перспективи для туристичного бізнесу. Позитивними рисами для розвитку туризму в Україні є: особливості географічного положення та рельєфу, сприятливий клімат, багатство природного, історико-культурного та туристично-рекреаційного потенціалів.

Це цікаво знати

2007 року були названі сім історико-культурних пам'яток, які набули звання «Сім чудес України»:

1. Заповідник «Кам'янець». Понад 200 будівель та споруд у Кам'янець-Подільському — пам'ятники архітектури XI—XIX ст. Захисні споруди «Старого міста», фортеця та міст вважаються чудовим зразком найкращих фортець Східної Європи.

2. Свята Успенська Києво-Печерська Лавра — найдавніший православний монастир, заснований у 1051 р. за князювання Ярослава Мудрого.

3. Собор Святої Софії Київської, побудований у XI ст. У ньому збереглися 260 м² мозаїк та 3 тис. м² фресок. Навколо собору знаходяться монастирські споруди XVII ст., виконані

в архітектурному стилі українського бароко.

4. Софіївський парк в Умані, заснований у 1796 р. С. Потоцьким. Ландшафт парку розроблений в англійському стилі з водоспадами, фонтанами, джерелами та кам'яними садами.

5. Хортиця — найбільший острів на Дніпрі біля м. Запоріжжя. Був центром Запорізької Січі. Унікальний природний та історичний комплекс, налічує понад 1000 видів рослин, з яких 15 % — ендеміки.

6. Хотинська фортеця — заснована в XI ст. київським князем Володимиром Великим. Вона була дерев'яною й використовувалася слов'янами для захисту своїх поселень.

7. Херсонес Таврійський (м. Севастополь) — заснований стародавніми греками. Протягом двох тисячоліть був значним політичним, економічним та культурним центром північного Причорномор'я.

Пріоритетним видом туризму для України залишається іноземний (в'їзний) туризм як вагомий чинник поповнення валютними надходженнями державної скарбниці та створення додаткових робочих місць. Нині Україна має понад 4,5 тис. закладів для розміщення туристів і відпочиваючих на 620 тис. місць, але вони потребують модернізації та реконструкції відповідно до міжнародних стандартів. За даними Адміністрації Державної прикордонної служби, 2007 р. Україну відвідало 23,1 млн іноземних

туристів, що на 22 % більше, ніж 2006 р. Для збільшення туристичного потоку Україні потрібно підтримувати в належному стані рекреаційні зони, пам'ятки культури та архітектури, інші об'єкти туристичних чи екскурсійних послуг.

Однією з проблем галузі є те, що українці переважно відпочивають за кордоном, і на сьогодні наші громадяни є своєрідними інвесторами зарубіжних країн. Адже покращання внутрішнього туризму, за розрахунками фахівців, лише у вигляді податків змогло б щороку приносити в державну скарбницю до 4 млрд доларів США.

Соціогеографічний практикум 17

Підготуйте за планом характеристику рекреаційних ресурсів вашого краю (міста, села, району, приміської зони, області). Масштабність території, яку будете оцінювати, виберіть за бажанням.

Чим цікавий ваш край?

1. Природні умови:

а) клімат (найбільш сприятливий, не дуже посушливий, але й не надто вологий, з комфортною температурою без різких добових коливань);

б) привабливі ландшафти, наявність джерел мінеральних вод, наявність пам'яток природи;

в) наявність природних водоймищ (пляжні зони, їх комфортність та зручність);

г) екологічна ситуація прилеглої території.

2. Економічні та соціальні умови:

а) рівень розвитку інфраструктури, призначений для туризму (наявність готелів, кемпінгів, баз відпочинку, підприємств харчування — ресторанів, кафе, їдалень, «фаст-фудів», закладів відпочинку та розваг);

б) наявність цікавих історичних місць (архітектурних споруд, місць, пов'язаних з видатними особами або подіями);

в) традиції, місцеві свята (фестивалі), ремесла, художні промисли краю;

г) гостинність місцевого населення.

Враховуючи умови, що були охарактеризовані, запропонуйте вид туризму, який можна розвивати у вашому краї: сільський («зелений») туризм, екстремальний, пізнавальний, активний, лікувальний, суперкомфортний тощо.

Контрольні запитання

1. Поясніть зміст поняття «революція послуг».

2. Які ви знаєте сучасні види зв'язку? Які у них переваги?

3. Назвіть підприємства соціальної сфери, які розміщені в районі вашого проживання.

4. Назвіть професії людей, які працюють на підприємствах соціальної та ділової інфраструктури.

Тема 16. Україна і світове господарство. Зовнішні економічні зв'язки України

1. Поняття про світове господарство та міжнародний поділ праці

Сукупність національних економік країн світу у їх взаємозв'язку становить **світове господарство**.

Основою виникнення й розвитку світового господарства є поглиблення **міжнародного територіального поділу праці**. Цей процес полягає у спеціалізації національних економік на виробництві певних товарів та послуг і, як наслідок, у безперервному зростанні обсягів обміну ними.

Міжнародний поділ праці (МПП) — вищий ступінь розвитку суспільного територіального поділу праці між країнами, що передбачає стійку концентрацію виробництва певної продукції в окремих країнах.

Чинники міжнародного поділу праці:

1. Природні: відмінності в географічному положенні; кліматичних умовах; наявності природних ресурсів; якісних і кількісних характеристиках трудових ресурсів тощо.
2. Рівень розвитку продуктивних сил різних країн.
3. Здатність країни протистояти міжнародній конкуренції на власному та світовому ринку.

Тривалий час міжнародний поділ праці виражався у поширенні **міжнародної торгівлі**. На певній стадії розвитку його проявом стають міжнародні потоки капіталу (*мал. 80*) й робочої сили, а також виробниче кооперування між підприємствами різних країн, яке особливо активізувалося з другої половини ХХ ст. під впливом науково-технічного прогресу. Виробниче кооперування здійснюється не лише у формі обміну деталями, вузлами і технологією між фірмами, але й у створенні спільних підприємств. Усе це є стимулом для розвитку міжнародної економічної інтеграції, в процесі якої взаємодії національних економік настільки посилюються й ускладнюються, що вони стають невід'ємним органічним доповненням, додатком одна до одної. На сучасному етапі розвитку суспільства форми міжнародного поділу праці стають більш складними та розгалуженими (*табл. 13*).

Мал. 80. Філія «Укрсіббанку» у Северодонецьку

Форми міжнародного поділу праці (за Н. С. Горбач)

Форми МПП			
Міжнародна спеціалізація	Напрямок	Виробнича	а) міжгалузєва; б) внутрішньогалузєва; в) спеціалізація окремих підприємств
		Територіальна	Спеціалізація країн, груп країн, регіонів на виробництві окремих товарів та їх складових для світового ринку
	Види	Предметна (виробництво продуктів)	
		Подетальна (виробництво частин компонентів продуктів)	
Технологічна чи стадійна (здійснення окремих виробничих процесів)			
Міжнародне виробничче кооперування	Процес стійких виробничих зв'язків між самостійними підприємствами незалежно від того, відбувається він всередині країни чи на міжнародному рівні (<i>вертикальна модель МПП</i>)		
	Сфера	1) виробничо-технологічне співробітництво; 2) торговельно-економічні процеси, пов'язані з реалізацією кооперованої продукції; 3) післяпродажне обслуговування техніки	
	Методи	1) здійснення спільних програм, а саме: <i>підрядне виробничче кооперування та спільне виробництво</i> ; 2) договірна спеціалізація (розмежування виробничих програм між учасниками виробничого кооперування); 3) спільні підприємства (поєднання капіталів декількох учасників для реалізації окремих взаємопогоджуваних цілей)	

2. Форми міжнародного співробітництва

Система господарських зв'язків національних економік являє собою міжнародні економічні відносини.

Міжнародні економічні відносини — багаторівневий комплекс економічних відносин між окремими країнами, їх регіональними об'єднаннями, окремими підприємствами в системі світового господарства. Це торговельні, виробничі, валютно-фінансові, кредитні, науково-технічні та культурні зв'язки. Зміцнення економічних зв'язків між країнами, посилення їх розмаїття, поширення їх на нові сфери діяльності й регіони земної кулі сприяє *інтернаціоналізації світового господарства*.

Інтернаціоналізація як процес має такі основні прояви:

- інтернаціоналізація виробництва;
- інтернаціоналізація капіталу (або фінансів);
- утворення транснаціональних корпорацій.

Інтернаціоналізація виробництва полягає у встановленні стійких виробничих зв'язків між підприємствами різних країн. Ці зв'язки ґрунтуються на поглибленій спеціалізації й кооперування. Сьогодні практично кожній країні немає сенсу виробляти абсолютно всі товари та послуги, що споживаються нею; вона спеціалізується на таких, які виробляються з витратами, нижчими за середньосвітові, а решту одержує на світових ринках. Це зекономлює кошти, робочу силу, час і ресурси. Є багато галузей народного господарства, де ефективним є тільки масове виробництво товару; велика його кількість не може бути поглинута внутрішнім ринком, і тому виробництво заздалегідь орієнтується значною мірою на ринки інших країн. Це ще більше підсилює спеціалізацію, яка, у свою чергу, стимулює виробниче кооперування.

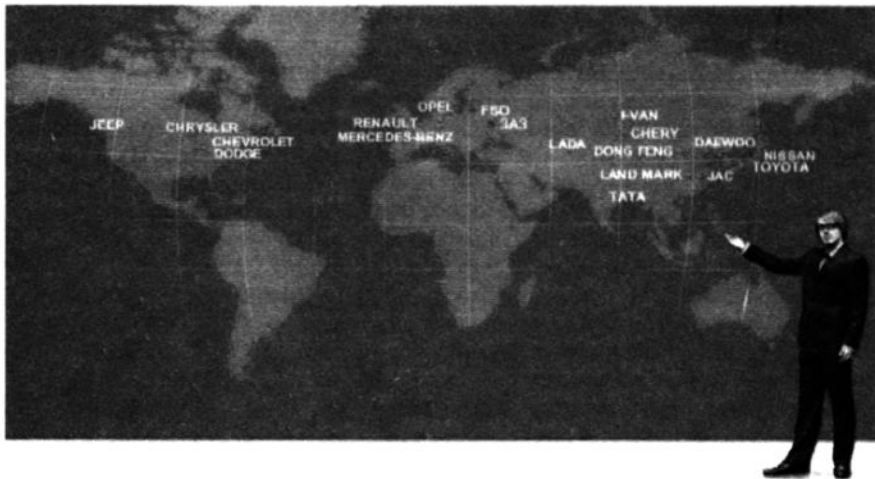
Міжнародні кооперативні зв'язки охопили велику кількість підприємств. Особливого розмаху вони досягли в машинобудуванні. Так, у виробництві автомобілів німецької чи французької великої фірми беруть участь машинобудівні підприємства майже всіх країн ЄС, а також американські та японські фірми. Міжнародне виробниче кооперування розповсюджене також в електронному машинобудуванні, виробництві аерокосмічної техніки.

Інтернаціоналізація виробництва призводить до взаємозалежності національних економік як на рівні окремих підприємств, так і на галузевих рівнях. Залежність буває прямою, коли підприємства двох або декількох країн вступають у безпосередні виробничі контакти, та опосередкованою. Прикладом останнього типу залежності може стати випадок, коли металургійний завод однієї країни за кооперацією з машинобудівним підприємством іншої країни постачає йому певні профілі прокату; машинобудівне підприємство, у свою чергу, окремі деталі, вузли постачає для складання агрегату на завод третьої країни. «Ланцюг» кооперування може бути досить довгим. Таким чином, в опосередковані виробничі зв'язки залучається численна кількість підприємств світу.

Інтернаціоналізація капіталу має прояв у посиленні міжнародного руху капіталу, в поширенні капіталу за національні межі країни, у зміцненні контактів між великими банками різних країн, у контролі за рухом капіталу з боку транснаціональних банків, у формуванні великих ринків

Запорізький
автомобільний
завод (ЗАЗ)
підтримує виробничі
зв'язки з General
Motors, Daimler Chrysler,
Opel, «АвтоВАЗ». Яку
форму міжнародних
економічних відносин
це ілюструє?

Назвіть
іноземні
банки, які
працюють
в Україні.

Мал. 81. Міжнародні зв'язки УкрАВТО

і центрів операцій з валютою. Інтернаціоналізація виробництва й капіталу створює умови *транснаціоналізації міжнародних економічних відносин*.

Поєднання виробництва й капіталу у великих масштабах веде до виникнення потужних корпорацій, головна компанія яких належить капіталу однієї держави, а філії розміщені в багатьох країнах світу. Такі корпорації одержали назву транснаціональних (ТНК).

Саме ТНК — основний структурний елемент економіки більшості країн. За даними ООН, зараз у світі існує понад 65 тис. ТНК, що контролюють 850 тис. компаній філій по всьому світу, у яких задіяно більш ніж 74 млн чоловік.

Назвіть фірми, які виготовляють мобільні телефони. До яких ТНК вони належать? Яку продукцію, крім мобільних телефонів, вони постачають на світовий та український ринок?

В Україні діють компанії, які представляють *всесвітньо відомі ТНК*, — «Arcelor Mittal», «Coca-Cola», «McDonald's», «Procter&Gamble» та ін.

Україні потрібно створювати власні українські транснаціональні структури. Для того, щоб отримати статус транснаціональної, компанія мусить мати представників якнайменше у шести країнах.

Близькі до цього статусу такі українські компанії, як «Інтертайп» та «Індустріальний союз Донбасу».

Світовий досвід свідчить, що національний капітал здатний витримувати конкуренцію з ТНК лише тоді, якщо він входить до складу фінансово-промислових угруповань.

Географічна задача 37

Заповніть таблицю прикладами із сьогодення, які ілюструють форми міжнародних економічних відносин.

Торговельні	Виробничі	Валютно-фінансові	Кредитні	Науково-технічні	Культурні
			Валютний транш МВФ на подолання фінансової кризи в Україні		Концерт Пола Маккартні в Києві

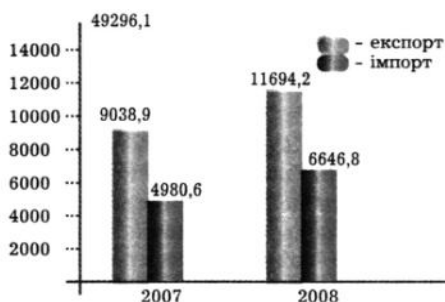
Однією з головних форм міжнародного співробітництва є *міжнародна торгівля*.

Загальний обсяг обігу зовнішньої торгівлі товарами визначається сумою експорту (вивезення) та імпорту (ввезення) товарів. Співвідношення між експортом та імпортом називається *торговельним балансом*. Торговельний баланс — річний показник зовнішніх операцій країни. Різниця між експортом та імпортом складає *сальдо балансу*. Якщо торговельний баланс має додатне сальдо, це означає, що в грошовому еквіваленті товарів за кордон (експорт) було відправлено більше, ніж отримано з інших країн (імпорт). Якщо сальдо від'ємне, тоді імпорт товарів переважав над експортом.

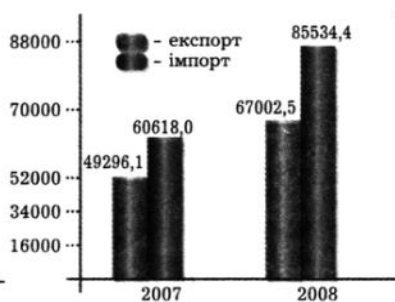
Географічна задача 38

Проаналізуйте дані діаграм обсягів зовнішньої торгівлі товарами та послугами (2007 — 2008 рр). Обчисліть сальдо торговельного балансу України для товарів та послуг у 2008 році. Зробіть висновок — воно додатне чи від'ємне?

Обсяги зовнішньої торгівлі товарами

Обсяги зовнішньої торгівлі послугами

До чинників, що впливають на динаміку, спрямованість та структуру зовнішньоторговельних операцій, відносять:

- розвиток прямих кооперативних зв'язків між філіями, дочірніми компаніями транснаціональних корпорацій;

- зростання частки машин та устаткування в загальному обсязі товарообігу при скороченні частки сировини та напівфабрикатів;
- появу інтенсивно зростаючого сектора послуг та інформаційно-технологічного обміну;
- лібералізацію міжнародної торгівлі в процесі переходу більшості національних економік до відкритості;
- активізацію діяльності ТНК.

Назвіть

приклади підприємств вашої місцевості, які постачають свою продукцію за кордон. До яких галузей промисловості вони відносяться? Як наявність експортно-орієнтованих підприємств впливає на економіку вашого регіону в цілому?

Міжнародна торгівля має велике значення для налагодження зв'язків між країнами. Вона є основним каналом, через посередництво якого формуються конкурентоспроможність виробництва, стандарти якості, ефективність національної економіки. Міжнародна торгівля робить більш інтенсивним виробничий процес у національних господарствах з окремих напрямків, а також сприяє більш раціональному використанню економічних ресурсів на всіх рівнях господарювання. До того ж для більшості країн світу надходження від експорту — суттєве джерело накопичення капіталу для промислового розвитку.

Економіку кожної країни умовно можна віднести до *відкритої* або *закритої*. *Відкрита економіка* — національна економіка, що вільно взаємодіє з економіками інших країн на ґрунті міжнародного поділу праці. *Закритою економікою* називають економіку країни, яка свідомо обмежує зв'язки з іншими країнами у будь-яких галузях життя. *Економіка України* класифікується як *мала відкрита*: вона не настільки велика та розвинена, щоб впливати на світову економіку, і не настільки ізольована, щоб не відчувати на собі вплив подій за кордоном. Характерні риси малої відкритої економіки: її частка у світовій торгівлі незначна (вона не має відчутного впливу на світову економіку); контроль урядом руху капіталів; відносна відокремленість національної грошової одиниці від валютного ринку.

3. Географія зовнішньої торгівлі України

За 2008 р. обсяги експорту товарів та послуг української економіки порівняно з 2007 р. збільшилися на 34,9 %, імпорту — на 40,5 % і склали відповідно 78 696,7 млн дол. та 92 181,2 млн дол. Така тенденція — перевищення імпорту над експортом — зберігається упродовж останніх років, що призводить до від'ємного сальдо зовнішньоторговельного балансу в цілому.

Географічна задача 39

Проаналізуйте дані структури експорту та імпорту товарів. Які групи товарів переважають в експорті України? В імпорті? Поясніть, чому саме ці товари країна вивозить (ввозить).

Експорт та імпорт товарів України (2008 р.) (%)

ЕКСПОРТУ		СТРУКТУРА	ІМПОРТУ	
Чорні метали та вироби з них	39,6 %		Мінеральні продукти (енергетичні матеріали, нафта та продукти її перегонки)	29,7 %
Мінеральні продукти (енергетичні матеріали, нафта та продукти її перегонки)	10,5 %		Механічне та електричне обладнання	15,6 %
Механічне та електричне обладнання	9,5 %		Транспортні засоби та шляхове обладнання	14,1 %
Продукти рослинного походження	8,3 %		Полімерні матеріали, пластмаси та каучук	8,1 %
Продукція хімічної промисловості	7,5 %		Чорні метали та вироби з них	5,6 %
Транспортні засоби та шляхове обладнання	6,5 %		Продукція хімічної промисловості	5,2 %
Готові харчові продукти	3,8 %		Готові харчові продукти	3,1 %
Жири та олії тваринного або рослинного походження	2,9 %			

Щороку кількість партнерів, з якими Україна здійснює зовнішньоторговельні операції, збільшується. Так, 2008 року Україна мала 217 країн-партнерів (2007 року — 207 країн світу). Найбільшими торговельними партнерами України є Російська Федерація (23,5 % від загального обсягу експорту), Туреччина (6,9 %), Італія (4,3 %), Польща (3,5 %), Білорусь (3,1 %), США (2,9 %) та Німеччина (2,7 %).

Україна купує багато товарів інших країн. Найбільші імпортні надходження традиційно здійснювались із Російської Федерації (22,7 %), Німеччини (8,4 %), Туркменістану (6,6 %), Китаю (6,5 %), Польщі (5,0 %), Казахстану (3,6 %) та Білорусі (3,3 %).

Крім торгівлі на міжнародному ринку промисловими товарами, Україна посідає вагоме місце у торгівлі послугами. 2008 року експорт послуг склав 11 694,2 млн дол. США, імпорт — 6 646,8 млн дол. США. Порівняно з 2007 роком експорт збільшився на 29,4 %, імпорт — на 33,5 %. Додатне сальдо зовнішньої торгівлі послугами склало 5 047,4 млн дол. (2007 р. — 4 058,3 млн дол.).

Зовнішньоторговельні операції послугами проводились із партнерами 221 країни світу.

Основними партнерами в експорті послуг були Російська Федерація (32,9 % від загального обсягу експорту), Сполучене Королівство Великої Британії (5,9 %), Кіпр (5,4 %), Швейцарія (5,3 %), Німеччина та США (по 4,7 %).

Найбільші обсяги імпорту послуг здійснювались із Російської Федерації (13,3 %), Сполученого Королівства Великої Британії (12,9 %), Кіпру (9,9 %), Німеччини (7,6 %) та США (6,3 %).

Найбільшу питому вагу в загальному обсязі українського експорту становили транспортні (65,2 %), різні ділові, професійні та технічні (13,1 %) послуги; імпорту — транспортні (24,8 %), фінансові (22 %), різні ділові, професійні та технічні (16,7 %), а також державні послуги, які не належать до інших категорій (10,3 %).

Географічна задача 40

За матеріалами тексту «Географія зовнішньої торгівлі України» складіть картосхему «Країни — основні торговельні партнери нашої держави». Як основу використайте одну з контурних карт світу (або Євразії). Виберіть систему позначок, наприклад, величина значка (квадрат, трикутник, коло тощо) показує частку країни в експорті та імпорті. Один вид позначки — торгівля товарами, інший — торгівля послугами. Позначки експорту та імпорту виконайте різного кольору. Зробіть висновок про значення міжнародних економічних зв'язків для України.

Зробіть висновки щодо переваги одних країн над іншими у структурі експорту та імпорту.

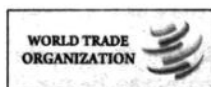
4. Участь України в організаціях та блоках

Для сучасного співробітництва країни створюють політичні або економічні організації та блоки, які допомагають вирішувати різні проблеми: митні, торговельні, науково-технічні тощо.

Україна проводить багатовекторну зовнішньоекономічну та політичну діяльність, в якій склалося декілька перспективних напрямків співробітництва: східний — країни СНД, західний — країни Центральної та Західної Європи, південний — країни Причорноморського регіону.

Мал. 82. Емблема ООН

Мал. 83. Емблема СOT

Із часу заснування Україна входить до *Організації Об'єднаних Націй*, є членом Міжнародного валютного фонду, Світового банку, Європейського банку реконструкції та розвитку, Світової організації торгівлі (СOT).

16 травня 2008 року Україна стала 152-м членом *Світової Організації Торгівлі*. Світова організація торгівлі (заснована 1995 р.) — єдина міжнародна організація, що опікується глобальними правилами торгівлі між країнами. Її головна функція — забезпечувати, наскільки це можливо, легкі, передбачувані й вільні процеси торговельних обмінів. На 23 липня 2008 року СOT налічувала 153 країни,

які здійснюють понад 97 % світового торговельного обігу. Ще близько 30 країн ведуть переговори щодо вступу до організації.

Після розпаду СРСР колишні радянські республіки (крім Естонії, Латвії, Литви) сформували 1991 року *Співдружність Незалежних Держав* (СНД). Метою СНД було налагодження економічних зв'язків між незалежними державами на рівноправній основі, для чого держави підписали Договір про економічний союз країн СНД. Україна ввійшла до цього союзу на правах так званого асоційованого члена, тобто зі згодою брати участь лише в тих проектах, які не обмежують її прав.

Надзвичайно важливе значення для зовнішньо-економічного й політичного співробітництва для України мають країни Західної Європи. 27 країн цього регіону об'єднані в міждержавне угруповання — *Європейський Союз* (ЄС). ЄС — найбільш розвинене інтеграційне об'єднання світу, яке має значний політичний вплив, потужний науковий та економічний потенціал, єдину стабільну грошову одиницю. Україна зацікавлена у зміцненні зв'язків з ЄС і співпрацює з ним на основі спеціальної угоди про партнерство.

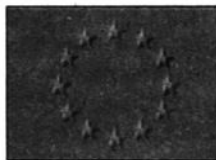
Україна є членом Ради євроатлантичного партнерства, до якої входять майже всі країни Європи, СНД, США і Канада. Країни співпрацюють з широкого кола політичних питань та проблем безпеки. Загальновідомою є програма «Партнерство заради миру».

Упродовж останнього десятиріччя Україна дотримувалася нейтральної політики стосовно військово-політичних блоків, які оточують нашу країну: на заході — НАТО, на сході та півночі — організація колективної безпеки країн СНД. Нині Україна активно співпрацює з НАТО (*Організація Північноатлантичного договору*) і заявила про намір в перспективі увійти до його складу. Деякі наші західні сусіди вже є членами НАТО (Польща, Угорщина).

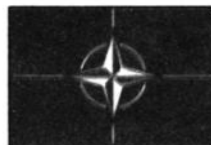
Україна входить до блоку ГУАМ (Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова), який був утворений 2007 року. Метою створення цієї організації є співробітництво між країнами в економічній та політичній сферах. ГУАМ впроваджує спільні дії щодо створення Євразійського транспортного коридору, у тому числі для перекачування нафти з Прикаспійського регіону до країн Європи.

Мал. 84. Прапор СНД

Мал. 85. Прапор Євросоюзу

Мал. 86. Прапор НАТО

Мал. 87. Емблема ГУАМ

Мал. 88. Емблема ЧРЕС

Україна є членом ЧРЕС (Чорноморський район економічного співробітництва), до якого, крім неї, входять Азербайджан, Албанія, Вірменія, Болгарія, Греція, Грузія, Молдова, Росія, Румунія, Сербія й Туреччина. Організація заснована 1992 року. Головною метою створення є вирішення спільних завдань, пов'язаних із Чорноморським узбережжям, координація соціально-економічного, екологічного, культурно-освітнього розвитку в Чорноморському регіоні. Практичними кроками на шляху втілення цієї мети члени організації вважають участь у розробці, узгодженні, організації та виконанні спільних інвестиційних проектів у галузі економіки, екології, туризму та культури; розвиток вільного підприємництва, розширення торгівлі; вирішення колективними зусиллями екологічних проблем Азово-Чорноморського басейну, створення засад для раціонального використання його природно-ресурсного потенціалу; посилення зв'язків між господарськими суб'єктами та державними адміністративними органами країн Чорноморського басейну.

Крім того, Україна бере участь у прикордонному співробітництві — у формуванні так званих євrorегіонів, тобто відносно невеликих

Як територій, на яких активно взаємодіють декілька районів двох-трьох суміжних держав. Прикладами термін таких євrorегіонів є «Буг» (Волинська область і прикордонні регіони Польщі) та «Нижній Дунай» (Одеська область та суміжні території Молдови й Румунії).

Які організації і блоки належать до східного, західного та південного «векторів»? Крім регіонального співробітництва, для України важливе членство у світових організаціях, що дає можливість бути рівноправним партнером на світових ринках товарів і послуг та політично впливовою країною.

Україна має без'ядерний статус. У Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року було закладено три неядерні принципи: не приймати, не виробляти, не набувати ядерної зброї. Україна усвідомила необхідність суворого дотримання Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 року та прагне зробити внесок у зміцнення міжнародного режиму нерозповсюдження ядерної зброї. Тому з території України були повністю вивезені боєприпаси. Гарантами безпеки України виступили Росія, Велика Британія та США.

5. Інтеграція України у світове господарство

Перехід до ринкової економіки у незалежній Україні потребує її входження у світове господарство на засадах ринкових відносин, рівноправності та взаємної вигоди у співробітництві.

Інтеграція України у світове господарство й розвиток її міжнародних відносин пояснюються передусім потребою використання у національній економіці міжнародного поділу праці (МПП). Це дозволить прискорити реформування господарства *ринкової економіки* країни з метою її розвитку й зростання багатства суспільства. МПП сприяє формуванню ефективної структури економіки країни — підприємства та галузі, які не витримують конкуренції, стануть банкрутами, а ті, хто не поступився кращим світовим зразкам, будуть розвиватися високими темпами та стануть прибутковими. Зовнішньоекономічні зв'язки в процесі інтеграції України у світове господарство охоплюють також комплекс екологічних проблем, що можна розв'язати тільки спільними зусиллями. Нарешті, розвиток зовнішньоекономічних відносин відкриває додаткові можливості у створенні належних умов для задоволення життєвих потреб народу України.

Для ефективного інтеграції України у світове господарство необхідно виробити механізми зовнішньоекономічних зв'язків, по-перше, на загальнодержавному рівні; по-друге, на рівні підприємств; по-третє, на глобальному та регіональному рівнях через участь у спеціалізованих (СОТ) і багатоцільових економічних міжнародних організаціях (ООН) та регіональних економічних об'єднаннях (наприклад, СНД, ЧРЕС, ГУАМ).

Україна має природні, історичні, техніко-економічні, соціально-економічні та організаційно-економічні умови для участі в МПП, тобто у неї є всі можливості для того, щоб стати рівноправним членом європейської та світової спільноти. Видобуток залізної руди, вугілля, виробництво сталі, чавуну, мінеральних добрив, цементу, електроенергії, цукру, тракторів і металоріжучих верстатів становлять значний *економічний потенціал* нашої країни. За *кількісними характеристиками* й потужностями *продуктивних сил* Україна може бути гідним партнером у світових економічних відносинах. Наявний *науково-технічний потенціал* дасть змогу Україні за сприятливих умов утримати передові позиції у світовій науці з ряду науково-технічних напрямів і, найголовніше, здійснювати незалежну економічну політику. *Організаційно-економічні чинники* за своїм змістом відображають ступінь розвитку процесів концентрації, спеціалізації, кооперування й комбінування виробництва (за участі української сторони) на рівні міжнародних економічних зв'язків.

Відомо, що енергетичне самозабезпечення є однією з головних умов незалежності. Досягти його Україна може, якщо візьме курс на модернізацію наявних і спорудження нових екологічно безпечних вугільних та газотурбінних електростанцій, на розвиток власного енергетичного машино- та котлобудування, скориставшись вітчизняними науковими та виробничими здобутками й досягненнями високорозвинених країн. Без розвитку відповідних форм зовнішньоекономічних відносин зробити це практично неможливо.

Але існують причини ускладнення інтеграції економіки України у світове господарство. Одна з головних — відсутність чітких напрямків та механізму структурної перебудови економіки, які враховували б особливості світового господарства та реальні можливості входження в нього України. Не допомагає інтеграції і суперечлива реакція українського суспільства на співробітництво з міжнародними фінансовими інститутами (МВФ, Світовим банком). Головний із зов-

Як ви вважаєте, що необхідно зробити українським виробникам для підвищення конкурентоспроможності своєї продукції на світовому ринку?

нішніх факторів — це посилення міжнародної конкуренції на основних товарних ринках. У наш час для споживачів найголовніше не ціна, а гарантії якості продукції та наявність технологічних інновацій. Особлива увага на світових ринках приділяється захисту прав інтелектуальної власності, через що українським виробникам складно стати учасником міжнародних проектів високотехнологічного співробітництва. Крім того, на міжнародних кредитно-інвестиційних ринках існує висока взаємна конкуренція інтересів України та інших країн. Кожна країна намагається залучити якомога більше інвестицій, тому що «гроші — це кров економіки».

Характерними ознаками сучасного ефективного виробництва є його вибірковість та пріоритетність. Тому головними орієнтирами українських виробників повинні бути технологічні фактори, світові норми та місткість ринку. Взагалі місце України у світовій інтеграції ще чітко не окреслено. Крім вже існуючих елементів інтеграції (*металургійна, хімічна промисловість*), перспективними напрямками можуть бути:

1) *енергетика* — Україна володіє надлишковими генеруючими потужностями і розвинутою інфраструктурою їхньої доставки через західні кордони держави;

2) *транзитний потенціал* — через Україну проходить транзит більш ніж 90 % російського газу, а також значна частина газу;

3) *аграрний сектор* — Україна за її унікальними чорноземами є привабливою для аграрних корпорацій та перспективною для збільшення частки с/г продукції в експорті;

4) певні виробництва у сфері *легкої та харчової промисловості* й інших споживчих галузей, що за співвідношенням ціни та собівартості є конкурентоспроможними на світовому ринку.

Вступ України до СОТ має неоднозначний вплив на різні галузі промисловості, сферу послуг та сільське господарство. Це пов'язано з тим, що деякі галузі характеризуються високим ступенем експортоорієнтованості, у той час як інші, навпаки, задовольняють потреби майже виключно внутрішнього ринку; деякі галузі потребують дуже вагомих фінансових вкладів з досить значним терміном окупності (наприклад, машинобудування), інші можуть забезпечити стабільні прибутки вже через невеликий проміжок часу (легка та харчова промисловості).

Вступ до СОТ та відкритість економіки надає додаткового поштовху для структурного реформування економіки в цілому та окремих галузей. Структурні перетворення, незважаючи на неминучі втрати (закриття неефективних, неконкурентоспроможних підприємств, витрати на переорієнтацію виробництва, тимчасове безробіття тощо), у перспективі ведуть до економічного зростання та покращання національного добробуту.

6. Глобалізація. Вплив процесів глобалізації на господарство України

Глобалізація — це об'єктивний історичний процес, пов'язаний з переходом суспільства від індустріальної до постіндустріальної стадії економічного розвитку. Він означає якісно новий стан взаємозв'язків в економіці, політиці, екології між державами. Основою глобалізації є підвищення мобільності капіталу, робочої сили, інформації у світовому масштабі, тобто в зростаючій взаємозалежності країн світу.

Під глобалізацією (від англ. «global» — всесвітній) розуміють розширення та ускладнення взаємозв'язків і взаємозалежностей між державами (господарськими системами) та людьми до планетарних масштабів.

За роки незалежності Україна стала менш орієнтованою на внутрішній ринок та більш залежною від коливань попиту та пропозицій зовнішнього ринку. Так, спад виробництва на світових ринках у другій половині 2008 року болісно вдарив по українському виробництву чорних металів (основній галузі експорту), що призвело до скорочення виробництва, зменшення наповнення державного бюджету та звільнення працівників. Але в той же час гарний врожай зернових 2008 року дозволив імпортувати набагато більше, ніж у попередні роки, обсяги зерна, що певною мірою компенсувало втрати для державного бюджету. Таким чином, відсутність попиту на метал було компенсовано зростанням попиту на зернові (за умови збільшення внутрішнього виробництва).

З іншого боку, світ став для України більш відкритим — громадяни мають можливість мандрувати країнами світу, купувати товари з усіх куточків планети, вільно спілкуватись із громадянами інших держав. Отже, глобалізація має позитивні та негативні риси і по-різному впливає на економічний розвиток країни (табл. 14).

Скористатися перевагами глобалізації якомога повніше можуть країни, які мають високий рівень розвитку. Чим вищий рівень розвитку країни, тим більші можливості відкриті перед цією державою; чим нижчий — тим більше ризику та загрози приносить глобалізація.

Суперечливий вплив глобалізації на світогосподарський розвиток

Сфери життя	Можливості	Загрози та ризики
Економіка	<ul style="list-style-type: none"> • Розширення передових технологій; • удосконалення розподілу ресурсів, підвищення ефективності їх використання на основі глобальної конкуренції; • економічне зростання на основі високого економічного, наукового, культурного розвитку народів 	<ul style="list-style-type: none"> • Консервація технологій і соціальна відсталість країн через їхню неконкурентоспроможність; • глобальна нерівність економічного і соціального розвитку, посилення диспропорцій світової економіки; • поглиблення розриву між товарними і фінансовими ринками
Суспільство	<ul style="list-style-type: none"> • Підвищення якості життя, поліпшення добробуту, розширення можливостей вибору та доступу до нових знань та ідей; • загальне поширення ідей гуманізму, демократії, захисту громадянських прав та свобод людини 	<ul style="list-style-type: none"> • Деградація неконкурентоспроможних виробництв, зростання безробіття, зумовлене структурною перебудовою та новими вимогами до якості робочої сили; • втрата національної ідентичності, руйнування звичного способу життя, стандартизації національних культур
Безпека	<ul style="list-style-type: none"> • Посилення міжнародної координації, зменшення загрози міжнародних та локальних конфліктів 	<ul style="list-style-type: none"> • Створення глобальної мережі злочинного бізнесу, міжнародного тероризму
Екологія	<ul style="list-style-type: none"> • Об'єднання зусиль людства у вирішенні глобальних проблем навколишнього середовища 	<ul style="list-style-type: none"> • Загострення екологічних, технологічних проблем, «парникового ефекту» тощо

Для того щоб порівняти країни за участю в глобалізаційних процесах, існує багато методик та підходів. Одна з найбільш цікавих — це рейтинг, який щорічно складається консалтинговою компанією А.Т. Kearney (табл. 15) спільно з американським журналом Foreign Policy. Дослідження Індексу глобалізації проводиться щорічно з 2004 року. За цим рейтингом 2006 року серед 62 країн світу Україна посіла 39 місце (2007 рік — 43 місце серед 72 країн). Сукупна частка цих 62 країн — 96 % всесвітнього ВВП та 90 % населення світу. Кожна країна оцінювалася за Індексом глобалізації за 12 параметрами, які були об'єднані у чотири категорії: *економічна інтеграція* (обсяги міжнародної торгівлі, прями іноземні інвестиції, портфельні інвестиції, дохід від інвестицій); *приватні*

контакти (дані про міжнародні поїздки та туризм, кількість міжнародних телефонних переговорів, поштових відправлень); розвиток глобальних технологій (кількість інтернет-провайдерів, користувачів Інтернетом та ін.); участь у глобальних політичних процесах (кількість міжнародних організацій та місій ООН, в яких країна бере участь, кількість іноземних дипломатичних представництв та ін.).

Таблиця 15
Індекс глобалізації 2006 р. (за методикою А.Т. Kearney)

Рейтинг	Країна	Показники			
		Економіка	Приватні контакти	Технології	Політика
1	Сінгапур	1	3	12	29
2	Швейцарія	9	1	7	23
3	США	58	40	1	41
4	Ірландія	4	2	14	7
5	Данія	8	8	5	6
6	Канада	23	7	2	10
7	Нідерланди	21	11	6	5
8	Австралія	18	36	3	27
9	Австрія	15	4	13	2
10	Швеція	19	12	9	9
18	Німеччина	41	28	16	11
23	Франція	40	18	21	1
28	Японія	62	58	15	13
39	Україна	17	38	46	46
47	Росія	33	52	42	36
51	Китай	28	55	50	47
61	Індія	59	51	57	60

Географічна задача 41

За даними табл. 15 назвіть три країни — лідерів за Індексом глобалізації. Розподіліть країни першої десятки за географічною ознакою (за материками). Які передумови лідерства цих країн за даним рейтингом?

Назвіть країни-лідери за окремими показниками. Поміркуйте, чому саме за цими показниками вони посідають перше місце. Які показники має Україна? Росія? Чому США та Японія за економічною інтеграцією мають низькі показники? Яким чином із цими показниками рейтингу США та Японії пов'язане поняття «місткість внутрішнього ринку»? Які країни світу є провідними інвесторами?

Характерною рисою залучення України до глобалізаційних процесів є те, що в її економіці зовнішня торгівля відіграє надзвичайно велику роль; зокрема показник відношення зовнішньої торгівлі до внутрішнього валового продукту у нас більш ніж удвічі вищий від

За картою на форзаці 2 визначте, з яких країн світу в Україну надходять інвестиції. Порівняйте обсяги надходжень.

середньосвітових показників (це засвідчує 17 місце за показником «економіка» у рейтингу глобалізації).

Однак, якщо вимірювати цей процес показниками залучення до світових інвестиційних потоків, то ситуація виглядатиме дещо інакше. Україна має обсяги потоків прямих інвестицій удвічі менші, ніж середньосвітові показники («розрив між товарними та фінансовими ринками»).

Певна асиметрія існує також у тому, що в Україні слабо представлений європейський бізнес. У той же час активно працюють офшорні компанії, що представляють монополістів з Росії — росіяни складають найбільшу групу іноземних інвесторів в Україні.

В Україні достатньо кваліфікована робоча сила, однак вона коштує дешевше, ніж у країнах як Західної, так і Центральної Європи, і це теж є одним із стимулів укладання капіталу в державу. Світова спільнота високо оцінює рівень розвитку освіти українців. Іншим показником є залучення українських громадян до суспільних та бізнесових контактів поза межами нашої країни. Він дуже низький і, як правило, має форму трудової міграції за кордон.

Важливим показником глобалізованості країни є характер включеності української еліти (політиків, учених та представників великого бізнесу) у *всесвітні процеси*. Останніми роками Україна стала брати участь у важливих міжнародних форумах, зокрема у Давосі (гірськолижний курорт Швейцарії, де збирається світова еліта для неформального обговорення проблем розвитку економіки).

Мал. 89. Інтернет-користувачі

Глобальною інформаційною мережею Інтернет в Україні користується 17 % населення країни (8 млн постійних користувачів у 2008 р.). Порівняно з іншими країнами за кількістю Інтернет-користувачів Україна посідає третє місце серед країн Центральної та Східної Європи після Росії та Польщі.

Державні кордони не відгородять країну від негативних екологічних впливів. Повітряні маси приносять

з Атлантики на територію нашої країни не тільки вологу, але і вкрай небажані хімічні забруднення, що потрапляють в атмосферу внаслідок діяльності виробництв Західної Європи. Також територією України протікають транзитні річки — Дніпро, Дністер, Сіверський Донець, Дунай. У воді цих річок потрапляє багато промислових, сільськогосподарських, побутових стоків з територій європейських країн. Промислові стоки з водами річок потрапляють у Чорне море, і це не може не позначитися на стані морської акваторії. Басейн Тиси, найбільшої лівої притоки Дунаю, має водозбір на території України, Румунії, Угорщини, Словаччини.

Неконтрольовані вирубки лісів у Карпатах останніми роками стали причиною катастрофічних повеней у Закарпатті. Тільки впродовж 1990—1996 років у області було вирубано 60 тис. га лісів, що склало практично сьому частину всього лісового фонду України. 1997 року у лісах області господарювало близько 600 фірм-заготівників як українських, так і закордонних (Швеція, США, навіть Китай). Масовими вирубками була порушена водорегульовальна функція лісів.

На екологічну ситуацію також впливає наявність в Україні транзитних авто- і залізничних магістралей, нафто- і газопроводів, тому існує великий ризик аварій, прориву трубопроводів, розливу нафтопродуктів тощо.

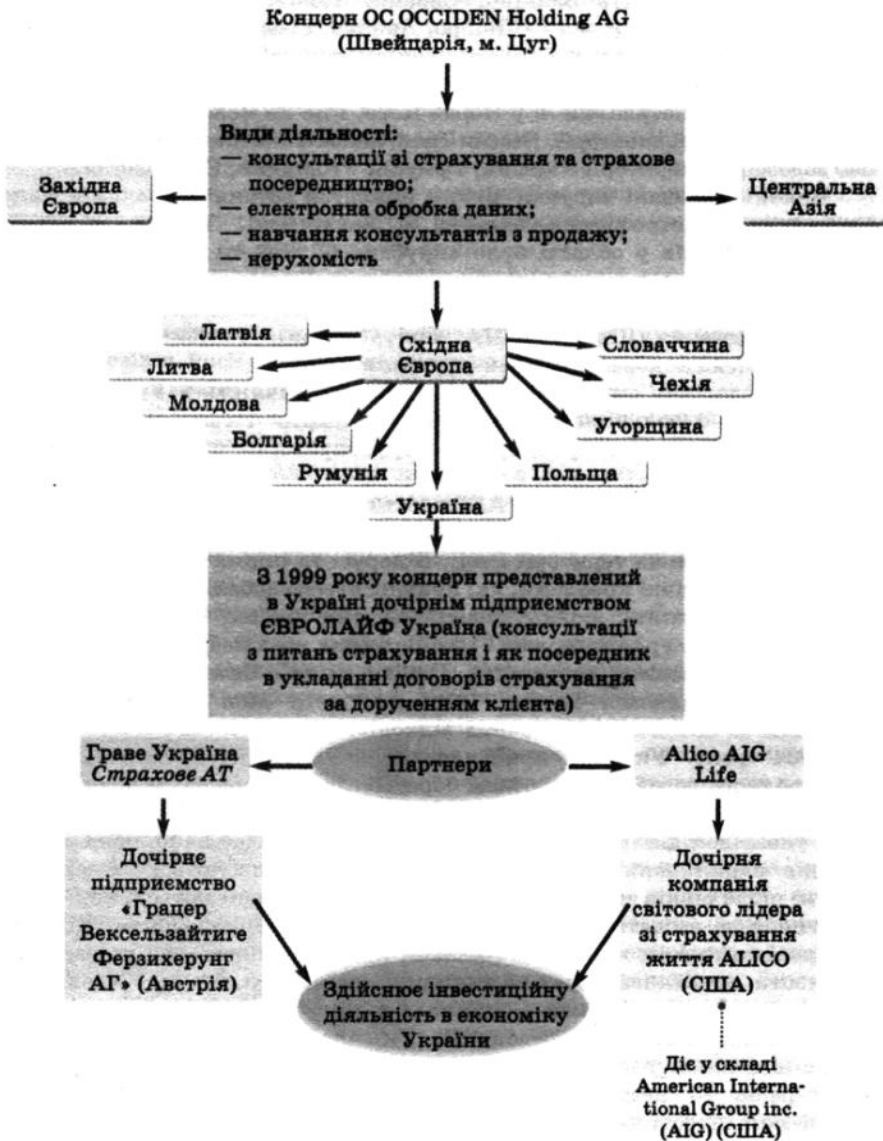
Аварія на Чорнобильській АЕС негативно позначилася на природних комплексах країн, що межують з Україною. Значні радіоактивні викиди було зафіксовано на території Росії, Білорусі та інших країн Європи.

Тому екологічні проблеми, які привносяться глобалізацією, не в змозі вирішити самостійно жодна, навіть могутня країна. Вони потребують спільних зусиль урядів держав і міжнародних організацій. Україна бере участь у міжнародних конвенціях. Однією з них є Базельська конвенція (Україна приєдналася до неї 1999 р.), мета якої — забезпечення контролю за потоком небезпечних відходів.

2004 року Україна приєдналася до Кіотського протоколу — міжнародного договору з проблем боротьби із забрудненням довкілля та глобальним потеплінням. Кіотським протоколом для розвинених країн, на яких унаслідок діяльності їхніх виробництв припадає найбільша частка викидів парникових газів у атмосферу, запроваджуються обмеження (квоти) щодо рівнів забруднення. Для країн, що розвиваються, конкретні обмеження не вводяться. Кіотський протокол дає змогу країнам купувати або продавати квоти на викиди (шляхом купівлі країною, яка перевищила свої квоти, додаткових прав на викиди у країни, що не використали свої квоти). Торгівля викидами — приклад ринкової політики забезпечення якості навколишнього середовища. Україна належить до країн, які мають надлишки у квотах та можливість заробляти на цьому.

Україна — незалежна держава, яка має об'єктивний потенціал, великі можливості та перспективи для інтеграції у світове суспільство і залучення країни до глобальних процесів.

Схема дії ТНК на ринку ділових послуг

Соціогеографічний практикум 18

Проаналізуйте форми прояву глобалізації та зробіть висновок, наскільки прояви глобалізації стосуються вашого власного життя та життя оточуючих.

1. Проаналізуйте схему 32. З партнерами яких країн співпрацює українське підприємство «Євролайф Україна»? Які компанії є інвесторами України? В яку галузь? Як організована робота міжнародної консультативної та консалтингової (надає послуги навчання) корпорації? Чому діяльність таких корпорацій вигідна для економіки та суспільства?

2. Які транснаціональні компанії працюють у вашому краї? Наведіть приклади підприємств вашої місцевості, що активно співпрацюють з іноземними виробниками — купують (постачають) складові (або готовий товар) для виробництва?

3. Назвіть міжнародну організацію з торгівлі, членом якої Україна стала 2008 року. Що дає Україні вступ до цієї організації?

4. Зробіть список імпортованих товарів, які купують ваші рідні (за групами: продукти харчування, одяг, взуття, побутова техніка, парфуми, косметика), вказавши назву, торговельну марку та країну виробника. Яку продукцію виробляють такі відомі транснаціональні корпорації, як PHILIPS, LG, SONY, SIEMENS, BOCH, HONDA?

5. Що називають «заробітчанством»? Чи є у вас знайомі (ваших батьків), що працюють за кордоном? Уявіть ситуацію, що ваші батьки — заробітчани. Що позитивного та негативного є в явищі заробітчанства для конкретної родини? Для суспільства? Що собою являє фінансова система «Western Union»? Як вона пов'язана із заробітчанами?

6. Скільки учнів вашого класу (школи) є інтернет-користувачами? Які можливості відкриває Інтернет для навчання, спілкування, бізнесу? Які переваги дає спілкування мобільним зв'язком?

7. Скільки учнів вашого класу володіють англійською мовою настільки вільно, щоб спілкуватися з однолітками за кордоном? Скільки учнів вашого класу побували за межами України? Як ви вважаєте, що дають закордонні подорожі людині для власного розвитку? Для суспільства?

8. Чому, на ваш погляд, пісенний конкурс «Євробачення» з кожним роком набуває все більшої популярності? Наведіть приклади популярних спортивних подій міжнародного масштабу, що свідчать про залученість країни до глобалізаційних процесів.

9. Чи бере Україна участь у Болонському процесі? Як, на вашу думку, це впливає на рівень освіти українців? Чому? (Болонський процес — форма виявлення регіональних інтеграційних тенденцій у європейській вищій професійній освіті, спрямована на формування єдиного освітнього простору. Головні завдання — визнання центральної ролі університетів у розвитку європейських культурних цінностей, необхідності адаптації вищої освіти до запитів суспільства, мобільності громадян із метою доступу до освітніх центрів тощо.)

10. За фізичною і політичною картами Євразії визначте: по території яких держав протікають річки Дніпро, Дністер, Тиса, Сіверський Донець, Дунай. Які найбільші міста стоять на Дніпрі? Дунаї? Дністрові? Як це позначається на екологічному стані цих річок? Які держави розташовані по берегах Чорного та Азовського морів? Які найбільші порти цих морів? Які екологічні проблеми характерні для портового господарства?

Контрольні запитання

1. Назвіть фактори міжнародного поділу праці.
2. Поясніть, чому головною формою міжнародного співробітництва є міжнародна торгівля.
3. Яке сальдо (додатне чи від'ємне) у торгівлі товарами; послугами? Як ви вважаєте, чому?
4. Назвіть фактори зовнішнього та внутрішнього впливу, що ускладнюють процес інтеграції України в світове господарство.
5. Охарактеризуйте негативні та позитивні фактори вступу України до СОТ.

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ

Україна має розвинений господарський комплекс індустріально-аграрного типу. Галузі господарства країни взаємодіють одна з одною й разом складають міжгалузевий господарський комплекс. В Україні сформовані паливно-енергетичний, металургійний, агропромисловий, транспортний, машинобудівний, хімічний, соціальний, будівельний міжгалузеві комплекси. У структурі господарства виділяють інфраструктуру, яка поділяється на виробничу та соціальну. Виробнича інфраструктура обслуговує виробництво, соціальна — задовольняє потреби людей.

Складовими економічного потенціалу України є природні, науково-технічні й трудові ресурси. Природні ресурси України сприятливі для розвитку господарства. Україна видобуває близько 5 % мінеральної сировини світу. Країна добре забезпечена сировиною для чорної металургії, має значні запаси нерудної сировини, але паливних ресурсів недостатньо. Земельні й агрокліматичні ресурси сприятливі. Сільськогосподарські угіддя займають 63,3 % площі країни, 54,4 % з них — рілля. Це один з найбільших показників у світі. Гідроресурси досить обмежені, лісових ресурсів недостатньо, але країна має значний природний рекреаційний потенціал. Науково-технічні та трудові ресурси вирізняються високим рівнем, завдяки чому наша країна зможе посісти гідне місце у світовій економіці.

За рівнем соціально-економічного розвитку Україна є середньорозвиненою країною. Головними показниками цього виступають валовий національний продукт (ВНП) та валовий внутрішній продукт (ВВП). Але,

крім економічних показників, для оцінювання рівня розвитку країни використовують й соціальні показники якості життя.

Промисловість є ключовою складовою господарства України. Вона поділяється на важку, яка виробляє засоби виробництва — машини, устаткування, сировину, паливо, електроенергію, та легку, яка виготовляє предмети споживання. Найбільш розвиненими галузями є паливна, електроенергетична, чорна металургія, машинобудування, хімічна та харчова промисловість.

Серед паливнодобувних галузей України провідною є вугільна. Вона базується на власних ресурсах Донецького та Львівсько-Волинського кам'яновугільних і Дніпровського буровугільного басейнів. Найбільший з них — Донбас. Нафту і природний газ видобувають у Передкарпатті, Донецько-Придніпровському нафтогазоносному та Причорноморському нафтогазоносному районах. Але за рахунок власної сировини Україна задовольняє свої потреби лише на 8 %. Тому велика кількість нафти та газу імпортується. Територією України проходять транзитні нафто- і газопроводи з Росії в держави Європи.

Електроенергетика є базовою галуззю господарського комплексу України. ТЕС виробляють 42,9 % електроенергії країни (ТЕЦ — 4,2 %), АЕС — 46,9 %, ГЕС — 6 %. Найбільші ТЕС розміщені в районах видобування сировини — Донбасі та Придніпров'ї. Найбільші ГЕС побудовані на Дніпрі. Атомних електростанцій в Україні чотири: Рівненська, Південноукраїнська, Запорізька, Хмельницька.

Металургія є однією з найстаріших базових галузей важкої промисловості, у якій виділяються чорна і кольорова металургія. В Україні є всі умови для розвитку чорної металургії: великі родовища сировини, густа мережа транспортних шляхів, наявність споживача металу — металомісткого машинобудування, висококваліфіковані кадри, наявність водних ресурсів тощо. Підприємства розташовані у трьох районах — Придніпровському, Донецькому, Приазовському. Провідними галузями кольорової металургії є алюмінієва, цинкова, магнієва, титанова, ртутна, феронікелева. Але, на відміну від чорної, кольорова металургія розвинена значно менше.

Паливна промисловість, електроенергетика та металургія дуже забруднюють навколишнє середовище. Частка викидів металургії становить 31 % від усієї промисловості, енергетики — 28 %, вугільної — 17 %.

Машинобудування — головна галузь усієї сфери матеріального виробництва. Це наукомістка і трудомістка галузь. Підприємства орієнтуються на науковий потенціал, висококваліфіковані кадри, сировинну базу (металургійні бази) й транспортні шляхи. Галузь поділяється на загальне машинобудування, транспортне машинобудування та точне машинобудування. Провідними галузями є приладобудування, сільськогосподарське, транспортне, важке, енергетичне та електротехнічне машинобудування. Понад 50 % продукції виробляють Харківська, Донецька, Дніпропетровська та Запорізька області.

Хімічна промисловість, поряд з машинобудуванням, найбільш швидко впроваджує досягнення науково-технічного прогресу. В Україні наявні всі групи галузей: сировинна, переробки та виробництва кінцевої продукції. До їх складу входять: гірничо-хімічна, основна хімія та хімія органічного синтезу. Виділяють три райони: Донбас, Придніпров'я, Передкарпаття.

Лісова промисловість складається із лісозаготівлі, лісопилення та деревообробки, целюлозно-паперової та лісохімічної галузей. Заготівля лісу ведеться здебільшого у Карпатах і Поліссі (90 %). Найбільш розвинена деревообробна промисловість. Але найбільш ефективними є лісохімічні комбінати, де послідовно обробляється деревина й можлива повна переробка відходів.

У промисловості будівельних матеріалів найбільш розвинені виробництва цементу, збірного залізобетону і залізобетонних конструкцій, цегли, теплоізоляційних виробів, скла, кераміки тощо. Райони виробництва — Донбас і Придніпров'я.

До складу легкої промисловості входять текстильна, трикотажна, швейна, шкіряно-взуттєва та хутрова галузі. Підприємства розміщені повсюдно, але розвиток галузі недостатній.

Харчова промисловість має багатогалузеву структуру. До неї входять борошномельно-круп'яна, макаронна, кондитерська, спиртова, пивоварна, олійно-жирова, цукрова, тютюнова, крохмало-патокова, плодоовочева, виноробна, маслоробна, сироварна, м'ясна, молочно-консервна, рибна галузі. Підприємства галузі розміщені практично скрізь, де мешкають люди.

Україна має досить сприятливі ґрунтово-кліматичні умови для інтенсивного розвитку сільського господарства, випуску багатьох видів високоякісної хліборобської та тваринницької продукції. Провідними галузями є рослинництво та тваринництво. Значне місце у рослинництві займають зернові культури, головною з яких є озима пшениця. Традиційні культури України — цукровий буряк, соняшник, овочі. Найбільш розвиненими галузями тваринництва є розведення великої рогатої худоби, свинарство, птахівництво.

В Україні діє розгалужена мережа всіх видів транспорту, яка забезпечує власні та транзитні перевезення вантажів і пасажирів. Транзитні перевезення через Україну, внаслідок особливостей географічного положення, є значними. Тому провідні позиції у вантажообігу займає трубопровідний транспорт, а залізничний знаходиться на другому місці. Найбільшу кількість пасажирів перевозять залізничний та автомобільний види транспорту. Транспорт (головним чином, автомобільний) вважається одним із основних джерел хімічного та шумового забруднення навколишнього середовища.

Сфера послуг охоплює галузі господарства, що обслуговують населення, задовольняють різноманітні матеріальні та духовні потреби. Саме від цієї сфери залежать матеріальне становище людини, освіта, відпочинок, здоров'я тощо. Заклади галузі розміщені всюди. Велике значення має розвиток туризму.

Інтеграція України у світове господарство й розвиток її міжнародних відносин пояснюються потребою використання у національній економіці міжнародного поділу праці. Міжнародні економічні відносини — це система господарських зв'язків національних економік. Це торговельні, виробничі, валютно-фінансові, кредитні, науково-технічні, культурні зв'язки. Зміцнення цих зв'язків між країнами, поширення їх на нові сфери діяльності й регіони земної кулі приводять до інтернаціоналізації світового господарства. Україна бере участь у всіх проявах цього процесу: інтернаціоналізації виробництва; інтернаціоналізації капіталу (або фінансів); утворенні транснаціональних корпорацій. Одною з головних форм міжнародного співробітництва є міжнародна торгівля. Україна здійснює зовнішньоторговельні операції з партнерами більш ніж 200 країн світу.

ПОВТОРЕННЯ МАТЕРІАЛУ ТЕМ 14, 15, 16

I рівень

1. Яке значення має транспорт в економіці України?
2. Назвіть основні види транспорту.
3. Перелічіть підприємства соціальної сфери.
4. Підприємства якого розміру характерні для соціальної сфери?
5. Що називають світовим господарством?
6. Назвіть форми зовнішньоекономічних зв'язків.

II рівень

1. Як впливають на розвиток транспорту природні умови?
2. Назвіть види транспорту, які перевозять найбільше вантажів; пасажирів.
3. Назвіть фактори розміщення підприємств соціальної сфери.
4. Чому освіту, охорону здоров'я, науку, культуру відносять до соціальної сфери?
5. Чим зовнішня торгівля відрізняється від внутрішньої?
6. Із яких показників складається Індекс глобалізації? Яке місце займає Україна за цими показниками?

III рівень

1. Яке значення мають нафто- та газопроводи в зовнішньоекономічних зв'язках України?
2. Які види вантажів перевозять водними та повітряними видами транспорту? Поясніть.
3. Чим відрізняються управлінські послуги від ділових?
4. У яких підгалузях соціальної інфраструктури передбачається велика частка підприємств приватної власності?
5. Назвіть фактори, що впливають на динаміку та структуру зовнішньої торгівлі.
6. Які види продукції імпортує та експортує Україна? Поясніть, чому саме їх.

IV рівень

1. Порівняйте залізничний та автомобільний види транспорту. Назвіть відмінності та спільні риси.
2. Спрогнозуйте, які види транспорту в Україні будуть розвиватися найшвидшими темпами.
3. Які переваги має розвиток соціальної інфраструктури в умовах ринкової економіки?
4. Як розвиток соціальної інфраструктури впливає на рівень життя населення?
5. Чи варто прискорювати процес входження економіки України в світовий господарський комплекс? Відповідь поясніть.
6. Які ризики та можливості відкриває процес глобалізації для економіки України?

РОЗДІЛ IV

**ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ
ПОДІЛ УКРАЇНИ**

ТЕМА 1

ЕКОНОМІКО-
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОДІЛ
УКРАЇНИ

РОЗДІЛ V

**ГЕОГРАФІЯ
СВОЄЇ ОБЛАСТІ**

ТЕМА 1

ГЕОГРАФІЧНА
ХАРАКТЕРИСТИКА
СВОЄЇ ОБЛАСТІ

РОЗДІЛ IV. ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ УКРАЇНИ

Тема 1. Економіко-географічний

поділ України

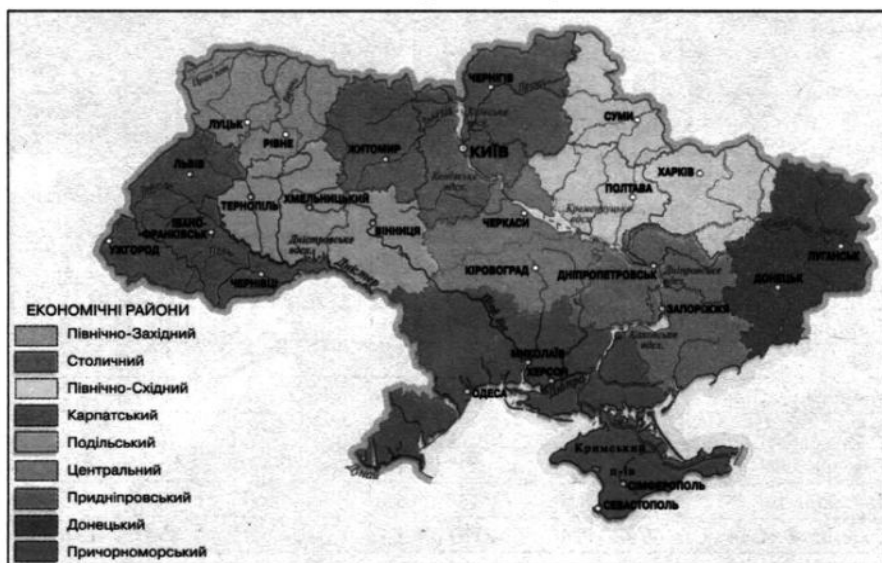
1. Поняття про економічний район

Галузі господарства розміщені на території держави нерівномірно. Це залежить від природних умов та ресурсів, наявності працездатного населення, особливостей географічного положення тощо. Важливим є також розташування відносно шляхів сполучення. У зв'язку з цим виник *географічний, або територіальний, поділ праці* між різними частинами країни, тобто їх *спеціалізація* на виробництві певної продукції або наданні певних послуг. Різні за спеціалізацією території (економічні райони) з'єднані інфраструктурою та здійснюють обмін товарами та послугами між собою.

Економічний район — географічно цілісна територіальна частина народного господарства країни, що виділяється за ознаками природно-географічного, виробничого і трудового потенціалів, спеціалізації й рівня розвитку господарства, особливостями економічної ситуації.

Карта 5

Економічні райони України

Економічний район відрізняється від інших географічним положенням, природними ресурсами, рівнем розвитку господарства, спеціалізацією, особливостями населення (етнічним складом, зайнятістю, структурою та ін.); проблемами (економічними, екологічними, соціальними).

У межах України виділяють *дев'ять економічних районів: Донецький, Придніпровський, Північно-Східний, Столичний, Центральний, Подільський, Північно-Західний, Карпатський, Причорноморський (карта 5).*

В економічних районах, на відміну від адміністративних областей, відсутні єдині органи територіального управління; при формуванні районів враховуються господарські, історичні та природні чинники.

План характеристики економічного району

1. Склад району, географічне положення, рівень соціально-економічного розвитку, місце і роль серед інших районів України.
2. Природні умови і природні ресурси.
3. Характеристика населення.
4. Загальна характеристика господарства і галузей спеціалізації.
5. Промислові вузли, найбільші міста.
6. Економічні зв'язки.
7. Економічні, соціальні та екологічні проблеми.

2. Характеристика економічних районів

Таблиця 16

Загальні відомості

Назва району	Площа		Населення (2008 р.)		Рівень урбанізації	Густота населення	Рівень розвитку
	тис. км ²	%	тис. чол.	%	міське населення, %	чол./км ²	місце
Донецький	53,2	8,8	6836	14,8	89,1	128,4	1
Придніпровський	59,1	9,8	5198	11,3	81,0	87,9	2
Північно-Східний	84,0	13,9	5480	11,8	71,7	101,4	3
Столичний	90,7	15,1	6907	14,9	75,9	76,2	4
Причорноморський	113,4	18,8	7034	15,3	66,3	62,0	5
Карпатський	56,6	9,3	6081	13,2	48,9	107,4	6
Подільський	60,9	10,1	4096	8,8	49,0	67,2	7
Центральний	45,5	7,6	2333	5,2	58,3	51,3	8
Північно-Західний	40,3	6,6	2187	4,7	49,4	54,3	9

Донецький район

Донецький район розташований на сході України. Він включає *Донецьку й Луганську області* та має *найвищий рівень економічного розвитку* в Україні (карта 5).

Природні умови сприятливі для розвитку господарства. За характером рельєфу це рівнинні простори.

За фізичною картою атласу охарактеризуйте природні умови та ресурси району. Яку роль вони відіграють у розвитку господарства? За табл. 16 та за картами атласу дайте характеристику населення району.

Район має різноманітні *природні ресурси*. Паливні ресурси представлені великими запасами кам'яного вугілля (Донецький кам'яновугільний басейн) і відносно невеликими запасами природного газу (Луганська область). Серед рудних ресурсів виділяється ртутна руда (Микитівка). Район багатий нерудними ресурсами: вогнетривкі глини (Часовоярське родовище), доломіти (Докучаєвське), кам'яна сіль (Артемівське і Слов'янське), фосфорити (Донецька область), графіт (Приазов'я), мергель (Амвросіївка) та ін. Високо оцінюються земельні ресурси. Але район бідний на водні та лісові ресурси.

Донецький індустріальний район характеризується одним із найвищих в Україні рівнів сформованості господарського комплексу. На нього припадає 21 % промислової та 8 % сільськогосподарської продукції країни.

Промисловість працює на власній сировинній базі, яка є досить різноманітною і багатою. *Галузі спеціалізації* району такі: вугільна, електроенергетична промисловість, чорна металургія, машинобудування, хімічна промисловість і промисловість будівельних матеріалів.

Сільське господарство в приміських районах спеціалізується на вирощуванні овочів, фруктів, ягід і молочному тваринництві. Головна зернова культура — пшениця, культивують також соняшник, кормові й баштанні рослини. У районі добре розвинутий *транспорт*, насамперед залізничний. Тут розміщено великі транспортні вузли, густа мережа автомагістралей.

Із Донбасу до інших районів і за кордон вивозять чорні метали та прокат, вугілля, кокс, електроенергію, машини й устаткування, мінеральні добрива. У Донбас завозять залізну і марганцеву руду, ліс, машини й устаткування.

Промислові вузли і великі міста: Донецьк (мал. 90), Луганськ, Маріуполь, Макіївка, Северодонецьк, Лисичанськ.

Основні економічні *проблеми району* — необхідність переозброєння й реконструкції підприємств вугільної промисловості, теплоенергетики, чорної металургії. Серед соціальних проблем — працевлаштування робітників, що звільняються у зв'язку із закриттям нерентабельних шахт. Донбас — район із високим рівнем забруднення довкілля,

Схема промислового комплексу Донецького району

сільськогосподарські землі зазнають ерозії, ви-робки родовищ корисних копалин потребують рекультивациі.

Столиця Донбасу, місто вугілля та троянд

Донецьк заснований у 1869 році як селище Юзівка, що виникло поблизу Овечого хутора навколо металургійного заводу. Це підприємство збудував англійський промисловець Джон Джеймс Юз. У 1924 році Юзівку перейменували в Сталіно, а в 1961 році — у Донецьк. Сучасна назва міста походить від найменування річки Донецьк.

Місто Донецьк, великий вугільнодобувний та промисловий центр — столиця Донбасу, розташоване у східній частині України, на річці Кальміус. Донецьк простягнувся із заходу на схід на 55 км, а із півночі на південь — на 28 км. Ядро міста має обриси сучасного міста, яке поєднується з віддаленими селищами біля шахт та заводів. Населення сучасного Донецька — близько 1 млн чол.

За схемою 32 охарактеризуйте промисловий комплекс Донецького району. Поясніть, чому саме цей район займає перше місце за рівнем економічного розвитку в Україні.

Мал. 90. Донецьк

будування найбільш висока. Поряд із традиційною галуззю важкої промисловості в останні роки розвиваються також легка, харчова та деревообробна промисловість.

У місті працює один з найбільших музеїв художнього профілю в Україні — Донецький обласний художній музей, який став культурним центром Донецька й області. Головна вулиця Донецька — вулиця Артема (довжиною 9 км), забудована монументальними спорудами 40—70 років минулого століття. Останнім часом столиця шахтарського краю стрімко змінює свій облік і перетворюється на сучасне європейське місто. Разом з тим місто не втрачає свого обличчя — воно, як і раніше, прикрашене зеленню парків та скверів.

У 1970 році за рішенням ЮНЕСКО Донецьк був визнаний найбільш озеленим із промислових міст світу. Щорічно в скверах, на площах та бульварах Донецька висаджують безліч квітів. Особливою популярністю користуються троянди — лише їх одних вирощують 180 сортів, тому не дивно, що Донецьк називають містом мільйона троянд.

Луганськ — індустріальна міць Сходу

Мал. 91. Луганськ

Характерною рисою господарського комплексу Донецька є багатогалузева спеціалізація промисловості, що поєднується з розвиненим транспортним і фінансовим господарством міста. У промисловості представлені практично всі галузі народного господарства, однак питома вага металургії (як чорної, так і кольорової), вугільної, хімічної (у тому числі коксохімічної) промисловості й важкого машино-

будування розташований на хвилястій рівнині при впадінні р. Вільхівки в р. Луганка. У XVIII ст. тут було поселення Кам'яний Брід. 1883 року селище Луганського чугуноливарного заводу і село Кам'яний Брід об'єднали у місто Луганськ. Назва міста походить від річки Луганки. Річка мала широку лугову заплаву, звідси і її назва. Місто декілька разів перейменовували за радянських часів у Ворошиловград, а потім знову в Луганськ (мал. 91).

Населення сучасного Луганська налічує 469 тис. жителів (2005 р.).

Місто має великий науково-технічний і виробничий потенціал, що є запорукою його економічного відродження й розвитку. Промисловість міста, основою якої є паливно-енергетичний, машинобудівний (гірничий, енергетичний, транспортний, електронний тощо), хіміко-металургійний комплекси, становлять підприємства більш як 12 галузей.

У глибокій долині р. Луганка розташовані промислова зона й історична частина міста, на півночі — район із приватною забудовою, а на південному схилі — новий центр та сучасні житлові масиви. Візитівкою міста є будівля зі шпильми на площі Вітчизняної Війни, курган Гостра Могила, монумент-паровоз біля тепловозобудівного заводу. У Луганську народились та жили відомий знавець філології В. Даль (створив загальновідомий тлумачний словник), українські поети В. Сосюра, М. Матусовський, М. Пляцковський.

Придніпровський район

Район розташований у центральній та південно-східній частині України і включає Дніпропетровську та Запорізьку області (карта 5); займає друге місце за рівнем економічного розвитку. На нього припадає

18 % промислового та 10 % сільськогосподарського

виробництва країни. На це впливає вигідне економіко-географічного розташування, що

пояснюється центральним положенням відносно інших районів, близькістю сировинної бази для розвитку металургії, наявністю на території району великої кількості транспортних артерій, зокрема Дніпра, виходом до Азовського моря з портом Бердянськ.

Район багатий на мінеральні ресурси, особливо рудні корисні копалини (залізні, марганцеві та уранові руди), є паливні ресурси (буре вугілля) та нерудна сировина (будівельні матеріали, вогнетривкі глини, золото). Порівняно високий потенціал земельних ресурсів, але на сході району водних ресурсів недостатньо, лісові практично відсутні.

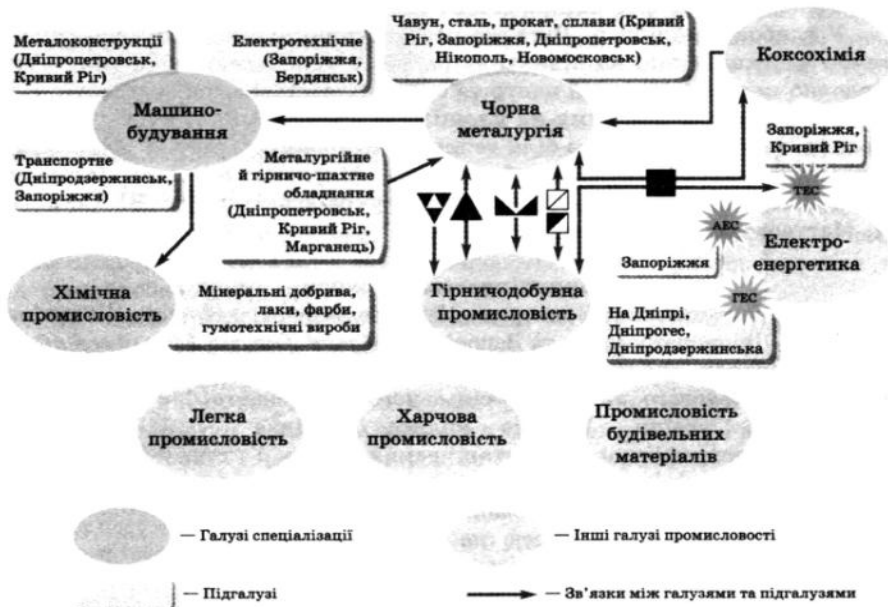
У складі Придніпровського району — індустріальні області, господарський комплекс добре сформований. *Галузями спеціалізації району* є гірничодобувна, чорна металургія, коксохімія та хімічна промисловість, машинобудування, електроенергетика (схема 33).

Сільське господарство розвивається у сприятливих агрокліматичних умовах. У районі виробляють 20 % пшениці, 25 % кукурудзи, 28 % сояшнику, 11 % м'яса, 15 % молока від загальноукраїнського обсягу виробництва. *Транспортний комплекс* району представлений усіма видами транспорту, провідну роль грає залізничний. Рекреаційний

За фізичною картою атласу охарактеризуйте природні умови та ресурси району, назвіть основні родовища корисних копалин. Яку роль вони відіграють у розвитку господарства?

За табл. 16 та за картами атласу дайте характеристику населення району.

Схема взаємозв'язків промислового комплексу
Придніпровського району

комплекс доволі значний, його установи та заклади розміщені в основному на узбережжі Азовського моря та біля Дніпра.

За схемою 33 охарактеризуйте промисловий комплекс Придніпровського району. Поясніть, чому саме ці галузі є галузями спеціалізації району.

Основними проблемами розвитку району є передусім технічне та технологічне переоснащення виробництва, охорона довкілля, насамперед від забруднення промисловими відходами. Важливою є проблема скорочення використання родючих земель у несільськогосподарських цілях.

Дніпропетровськ — колыска українських космічних технологій

Одним із найкрасивіших міст, розташованих на берегах могутнього Дніпра, є Дніпропетровськ — центр області, яка за територією і чисельністю населення є другою серед всіх областей України. Дніпро поділяє місто на правобережну (2/3 території міста) і лівобережну частини. Найдовша

Мал. 92. Дніпропетровськ. Набережна Дніпра

набережна в Європі (понад 23 км) простягнулася уздовж правого берега Дніпра (мал. 92). Загальна кількість населення Дніпропетровська — 1,1 млн чоловік.

Місто засноване в 1777 році й назване ім'ям цариці Катерини II — Катеринослав. У 1926 році перейменоване в Дніпропетровськ на честь радянського діяча Г. Петровського.

Дніпропетровськ — одне з найбільш розвинених міст України. Цьому сприяє стратегічно вигідне географічне розташування в центрі країни. Місто сформувалося насамперед як центр базових галузей важкої промисловості — гірничодобувної, металургійної, хімічної. Структура промислового комплексу міста також складається з таких галузей, як машинобудування, енергетика, харчова та переробна, легка, деревообробна і паперова, виробництво будіндустрії. Усе це доповнюється добре налагодженими транспортом і сферою обслуговування.

Дніпропетровськ залишається найпотужнішим центром виробництва ракетно-космічних систем і апаратів завдяки відомому в усьому світі Південному машинобудівному заводу і Конструкторському бюро «Південне». Вагомим є їх внесок в освоєння космічного простору. Тут створені десятки космічних носіїв — «Космос», «Циклон», ракетно-космічна система «Енергія-Буран», сотні космічних апаратів тощо.

У Дніпропетровську діють театри та музеї, відомі не тільки у місті, але й далеко за його межами. Виготовлений німецькими майстрами орган, який звучить у Дніпропетровську, занесений до каталогів

ЮНЕСКО. В органному залі відбуваються міжнародні фестивали органної музики. Один із найстаріших в Україні — Дніпропетровський художній музей, колекція якого налічує понад 7500 експонатів видатних майстрів XVIII—XXI ст. Постійно діюча експозиція презентує глядачам самобутній іконопис Придніпров'я. Історичний музей ім. Д. Яворницького налічує 250 тисяч експонатів. У місті розташована найбільша в Україні колекція скіфських «баб», багато соборів (у тому числі Свято-Преображенський собор — історичний центр міста), фонтанів, парків.

Запоріжжя — місто Запорізької Січі

Місто виникло у 1770 році як одна із фортець Дніпровської укріпленої лінії. Фортеця й поселення одночасно були названі Олександрівкою — на честь командуючого армією Олександра Голіцина. Сучасну назву місто одержало у 1920 році. Назва відображає географічне положення міста за порогами Дніпра та славетне історичне минуле степового краю, яке тісно пов'язане із Запорізькою Січчю.

Кількість населення сучасного Запоріжжя складає понад 800 тис. чол.

У Запоріжжі зосереджені практично всі основні галузі промисловості, серед яких провідне місце займають електроенергетика, металургія, машинобудування, металообробка та хімія. Основу промисловості регіону складають металургійний та енергетичний комплекси, де виробляється 12,1 % загального обсягу чавуну, 14 % сталі, 15,6 % готового прокату, 11,9 % коксу, 26,5 % електроенергії в Україні. Такі підприємства регіону, як «Запорізький алюмінієвий комбінат» та «Запорізький трансформаторний завод», — єдині в Україні виробники алюмінію та трансформаторів світової якості.

ВАТ «АзМол» — одне з найпотужніших в Україні підприємств з випуску продукції хімічної і нафтохімічної промисловості. Безумовним лідером машинобудування є ЗАТ «Запорізький автомобілебудівний завод», який з кожним роком збільшує обсяги виробництва.

Відкрите акціонерне товариство «Мотор Січ» — одне з найбільших у світі й єдине в Україні підприємство з виробництва, експлуатації та ремонту 55 типів і модифікацій економічних і надійних двигунів для 61 типу літаків і вертольотів різного призначення.

У Запоріжжі знаходиться Національний заповідник «Хортиця», у складі якого діє Музей історії запорозького козацтва. Гордістю та прикрасою міста є Запорізький академічний обласний український музично-драматичний театр

*Мал. 93. Запоріжжя.
700-літній дуб*

ім. Магара. Місто приваблює як історичними пам'ятками (історико-культурний центр «700-літній Запорізький Дуб» (мал. 93), колиска Запорізького козацтва та першої у світі демократичної республіки — острів Хортиця тощо), так і природними умовами, що сприяють розвитку багатьох видів сучасного туризму.

Географічна задача 42

Порівняйте господарські комплекси Донецького та Придніпровського районів. Які спільні риси мають та чим відрізняються господарські комплекси цих районів? Як структура зайнятості населення впливає на рівень розвитку району? Які ще фактори впливають на економіку районів? Відповідь поясніть.

Північно-Східний район

Район розташований на північному сході України. До його складу входять *Харківська, Полтавська та Сумська області (карта 5)*.

За рівнем економічного розвитку район поступається тільки Донецькому та Придніпровському. Він забезпечує 14 % промислового та 14 % сільськогосподарського виробництва країни. Цьому сприяють особливості історичного розвитку, зручне економіко-географічне положення, економічні та природні умови.

Район розташований переважно у лісостеповій зоні. Серед природних ресурсів — запаси паливних корисних копалин, залізних руд, будівельної сировини, мінеральних вод, а також земельні й агрокліматичні умови. Водні ресурси дещо недостатні, лісові — обмежені.

Рівень економічного розвитку областей, які входять до складу району, різний; господарський комплекс району середньосформований, тому район є індустріально-аграрним.

Основні галузі спеціалізації району — машинобудування й металообробка, хімічна, харчова і легка промисловість.

Потреби господарства і населення забезпечує потужна *енергетична база*, розвитку якої сприяють місцеві запаси нафти й газу, вугілля Донбасу. Практично вся електроенергія виробляється на теплових станціях (найбільша — Зміївська ГРЕС).

Машинобудування в цілому домінує над іншими галузями, його частка становить 35 % валової продукції району. Основними галузями машинобудування є енергетичне, тракторне, електротехнічне, транспортне, сільськогосподарське, верстатно-і приладобудування. Найбільші центри машинобудування — Харків, Полтава, Суми, Кременчук, Лубни, Конотоп, Ромни.

Користуючись фізичною картою атласу, назвіть основні родовища корисних копалин району. Яку роль вони відіграють у розвитку господарства? За табл. 16 та за картами атласу дайте характеристику населення району.

Харчова промисловість району поступається тільки машинобудуванню й металобробці. Найбільше значення має цукрова промисловість: тут виробляється п'ята частина цукру в країні. У районі працюють 40 цукрових заводів, найбільший з них — Лохвицький у Полтавській області. Добре розвинуті маслоробна промисловість і сироваріння. Підприємства цих галузей розміщені досить рівномірно. Виділяються молочно-консервні заводи в Куп'янську, Біликах, Хоролі.

За вартістю продукції *легка промисловість* посідає третє місце, але її зв'язок з місцевою сировинною базою значно менший, ніж у харчовій промисловості. Особливо це стосується випуску бавовняних тканин. У районі також розвинуті конопледжутова, хутряна і взуттєва галузі промисловості. На місцевій сировині розвивається виробництво вовняних тканин. Основними центрами легкої промисловості є Харків, Суми, Первомайський, Шостка.

Хімічна промисловість забезпечує країну мінеральними добривами, дубильними речовинами, хімічними реактивами. У районі зосереджено все виробництво кінофотоматеріалів країни (Шостка), розвивається нафтохімія. Головними центрами хімічної промисловості є Харків, Шебелинка, Кременчук, Суми. Дуже добре розвинута в районі промисловість будівельних матеріалів. Деревообробна й меблева промисловість зосереджена у великих містах.

Сільське господарство району спеціалізується на вирощуванні зернових, цукрового буряку, соняшнику, у тваринництві переважають скотарство, свинарство, птахівництво. Продуктивність сільського господарства району вища за середню по Україні.

Розвинені практично всі *види транспорту*, найбільші внутрішні перевезення припадають на автомобільний транспорт.

Однією з *проблем* є територіальна нерівномірність розвитку району. Промислові підприємства надмірно сконцентровані в Харківській агломерації, а в невеликих містах та селищах економічний розвиток недостатній. Потрібно також більш ефективно використовувати великий науково-технічний потенціал, який зосереджено у Харкові.

Харків — промисловий гігант та інтелектуальний осередок

Українські переселенці у другій половині XVII ст. (1655 р.) із Задніпрянщини прийшли на Дике поле і оселилися там, де річка Харків впадає в річку Лопань, — на Харківському городищі. За однією із версій, місто одержало назву від імені одного з перших козаків-переселенців — Харка (Харитона), за другою — від назви річки Харків.

Населення сучасного міста становить близько 1,5 млн чол.

Харків — багатогалузевий індустріальний центр, найбільший в Україні машинобудувний гігант. У місті працюють Харківський тракторний завод, завод транспортного машинобудування, електротехнічний

завод, завод «Серп і молот», верстатобудівний, авіаційний, велосипедний заводи, «Турбоатом», «Електроважмаш», «Південкабель», завод ім. Малишева тощо. Працюють також підприємства хімічної промисловості, деревообробної, будівельних матеріалів, меблів; розвинута поліграфічна промисловість, харчова, парфумерно-косметична фабрика, ювелірні заводи. З легкої промисловості найбільш розвинена швейна, трикотажна, шкіряно-взуттєва, є канатний завод.

З 1917 до 1934 р. Харків був столицею УРСР, що зробило його центром розвитку країни. Саме тоді у Харкові почали будувати величні споруди, що стали окрасою сучасного міста, — Харківський національний університет ім. В. Каразіна, будівля Держпрому (1928 р.), які мають цікаві архітектурні рішення (мал. 94). Ці споруди розташовані навколо найбільшого майдану в Європі — майдану Свободи.

Мал. 94. Харків. Держпром

Історія Харкова славетна багатьма визначними філософами-просвітителями, письменниками, поетами, вченими, які збагатили українську культуру, мову та духовний світ українців, — Г. Сковорода, С. Гулак-Артемівський, Г. Квітка-Основ'яненко, В. Каразін та ін. У 1805 році у Харкові почав діяти Університет — найдавніший у східній Україні. Саме завдяки йому (бібліотека, художній музей, зоопарк, метеостанція виникли як установи університету) Харків із провінційного містечка на левадах став значним культурним, торговим, згодом і промисловим центром. Сьогодні Харків не тільки промисловий гігант, але й найбільший центр вищої освіти в Україні (понад 300 тис. студентів, понад 50 ВНЗ вищого рівня акредитації). Багато науково-дослідницьких установ розробляють і впроваджують у виробництво найновітніші наукові досягнення.

Харків — великий транспортний вузол, де перетинаються автомобільні та залізничні магістралі. У місті працює аеропорт. Окрасою та гордістю Харкова є метрополітен, який налічує 27 станцій і поєднує між собою віддалені житлові масиви та промислові райони міста.

У місті працюють професійні театри — Харківський театр опери і балету ім. М. Лисенка, Харківський державний український драматичний театр ім. Т. Шевченка тощо.

Харків — красиве зелене місто з парками, фонтанами, майданами, пам'ятниками видатним особам та архітектурними пам'ятками: Покровським собором, Дзеркальним струменем, садом ім. Т. Шевченка (із пам'ятником поетові), Успенським собором і найстарішим в Україні Харківським зоопарком.

Полтава — місто «Наталки Полтавки»

Місто розташоване на обох берегах р. Ворскли та є одним із промислових і культурних центрів Лівобережного Придніпров'я. Перша письмова згадка про літописну Лтаву знайдена на сторінках Іпатівського списку «Повісті минулих літ» 1173 року. Місто засноване слов'янами-сiверянами

Мал. 95. Полтава.
Хрестовоздвиженський храм

у IX ст. Розкопки, проведені в історичному центрі Полтави, виявили ділянки міської забудови, вулиці, житла, господарські й виробничі приміщення давніх полтавців. Назва міста поступово змінювалася: Лтава — Олтава — Полтава. Його пов'язують із стародавньою традицією найменування поселень за назвою найближчої водної артерії — струмка Лтави — правої притоки Ворскли. Походження останньої назви виводять навіть до давнього арійського словосполучення «заболочена річка». Кількість населення в Полтаві становить близько 300 тис.чол.

Природно-ресурсний потенціал, зручне економіко-географічне положення Полтави визначили спеціалізацію її підприємств — паливна, харчова, легка, деревообробна промисловість. Розташування міста недалеко від великих металургійних, машинобудівних, наукових центрів, таких як Київ, Харків, Дніпропетровськ, зумовило розвиток власного машинобудування, хімічної промисловості.

З Полтавою пов'язані життя і творчість багатьох поетів, художників, композиторів, учених. У місті діє сім державних музеїв: краєзнавчий, художній, Музей-заповідник «Поле Полтавської битви», літературно-меморіальні музеї І. Котляревського, П. Мирного, В. Короленка, Музей авіації і космонавтики ім. Ю. Кондратюка.

Сучасна Полтава пишається своєю центральною частиною — унікальним всесвітньо відомим ансамблем Круглої площі. Ця архітектурна спадщина виникла у зв'язку зі 100-річним ювілеєм Полтавської битви, тоді центр губерньського міста почав забудовуватися кращими зодчими як «малий Петербург». Один з найкрасивіших у Полтаві — Хрестовоздвиженський храм (мал. 95). У місті багато парків і зелених насаджень: центральний парк міста — Корпусний сад, Сонячний парк, Парк Слави, парк культури й відпочинку «Перемога», Везезовий сквер, дендропарк.

Суми — місто українського бароко

Це старовинне місто над чудовою річкою Псел, одне з наймальовничіших міст Слобожанщини. За легендою, переселенці з містечка Ставища на Київщині на чолі з отаманом Герасимом Кондратьєвим влітку 1655 року

знайшли на місчині, де невеличка річка Сумка впадала у спокійний, наче зачарований Псел, три мисливські сумки з монетами. Це нібито і дало назву майбутньому місту, що символічно втілилось у гербі Сум.

Населення Сум — близько 300 тис. чол.

Сучасне місто — промисловий центр, в якому працюють підприємства машинобудування, хімічної, фарфорової та харчової промисловості: «Насосенергомаш», «Сумхімпром», «Центроліт», «Фарфоровий завод» та багато інших.

Суми — своєрідна архітектурна Мекка України. Цілісним архітектурним пам'ятником є старовинні вулиці міста: Соборна, Воскресенська, Петропавлівська, Троїцька. Кожна будівля на цих вулицях має свою історію, яка починається у далекому минулому. Місто Суми славетне й своїми церквами. Шедевр українського бароко — Воскресенська церква, нині Свято-Воскресенський кафедральний собор, збудований 1702 р. на кошти Андрія Кондратьєва (мал. 96), — найстародавніша кам'яна споруда міста.

Суми — дійсно один з культурних центрів України з усталеними традиціями та великою спадщиною, багатою на визначні імена. На сцені театру для дітей та юнацтва колись виступав російський письменник Д. Фонвізія, на Луці в садибі панів Лінтварьових гостював А. Чехов, радував сумчан своєю майстерністю М. Щепкін.

Столичний район

Столичний економічний район знаходиться в північній частині України, в басейні Дніпра. Особливість його місцезонашування в тому, що тут знаходиться столиця країни — місто Київ, економічний та політичний центр України. Крім Київської, до його складу входять Чернігівська та Житомирська область (карта 5).

Більша північна частина району розташована в межах зони мішаних лісів, південна — у Лісостепу. Столичний район має невисокий природно-ресурсний потенціал; він забезпечений водними, лісовими, мінеральними ресурсами, насамперед будівельними. Проте земельними ресурсами забезпечений слабко — переважають дернові та дерново-підзолисті ґрунти зі значною заболоченістю та невеликим вмістом гумусу. Агрокліматичні умови сприятливі для сільськогосподарського виробництва.

Мал. 96. Суми. Свято-Воскресенський кафедральний собор

З якими країнами район має спільні кордони? Яке місце займає за рівнем економічного розвитку?

За картами в атласі та табл. 16 дайте характеристику населення, найбільших міст і промислових вузлів району.

Господарство району являє собою *індустріально-аграрний комплекс*, що спеціалізується на обробній промисловості — машинобудуванні, легкій, хімічній, харчовій промисловості та багатогалузевому сільському господарстві. Столичний район виробляє 13 % продукції промисловості та 15 % сільського господарства країни. Машинобудування виробляє четверту частину продукції промисловості, виробництво переважно зорієнтоване на кваліфіковані кадри (верстат- і приладобудування, електротехнічне, транспортне, сільськогосподарське). Найбільший центр — місто Київ.

Сільське господарство району характеризується високою продуктивністю. Провідна галузь — рослинництво. У його структурі переважають зернові культури — озима пшениця, ячмінь, жито, овес, гречка, зернобобові. З технічних культур найбільш розповсюджені льон і цукровий буряк. Тваринництво спеціалізується на скотарстві, свинарстві, птахівництві. Ці галузі найкраще розвинені в Київській області завдяки великій кількості споживачів.

Транспортна система району досить розвинута (цьому сприяє його географічне положення), має чітку радіально-кільцеву форму з центром у Києві. Залізницею перевозиться велика кількість транзитних вантажів. Автомобільний транспорт в основному виконує дві функції — перевезення пасажирів і продукції сільського господарства. Через район проходять авто- та залізничні транзитні магістралі в Росію, Білорусь, Польщу, Болгарію. Особливу роль відіграє повітряний транспорт. У Києві — найбільший у країні аеропорт, однак найвагоміше його значення — у міжнародних зв'язках. Через район проходить широка система трубопроводів. Міждержавні зв'язки здійснює також річковий транспорт — річками Дніпро, Десна і Прип'ять. Найбільші порти — Чернігів і Київ.

У районі вивезення продукції переважає над ввезенням. Вивозять хімічні волокна, пластичні маси, шини, гумотехнічні вироби, медичні препарати, кормові антибіотики, екскаватори, прилади, хміль, льон, тканини, облицювальне каміння, верстати, препарати для захисту рослин. Ввозять різну продукцію з інших районів: з Придніпровського — чорні й кольорові метали, легкові автомобілі, мінеральні добрива, бурякозбиральні комбайни; з Донецького — вугілля, чорні метали; з Центрального — устаткування для легкої і харчової промисловості, добрива, сільськогосподарські машини; з Причорноморського — комбайни, верстати, ґрунтообробну техніку, продукцію сільського господарства; з Карпатського — автобуси, телевізори, автомобільні крани, ліс; з Північно-Східного — трактори, нафтопродукти, вантажні автомобілі; з Північно-Західного — підшипники, ліс; з Подільського — продукцію сільського господарства.

Основні проблеми регіону: нерівномірність у розвитку й розміщенні господарства між великими містами і прилеглою територією, проведення

ефективної меліоративної роботи на сільськогосподарських угіддях. Одна з найбільочіших проблем району пов'язана з ліквідацією наслідків аварії на Чорнобильській АЕС.

Географічна задача 43

За текстом підручника та картами атласу зробіть картосхему транспортних магістралей і міжрайонних економічних зв'язків Столичного економічного району.

Київ — столиця України

Київ — одне з найбільших та найкрасивіших міст Європи (мал. 97), розташоване на річці Дніпро. Київ — одне з найдавніших міст (V ст.), виникло в часи формування слов'янських народів. Уперше назва згадується в літописця Нестора у «Повісті врем'яних літ» («...Быша 3 братья, единому имя Кий, а другому Щекъ, а третьому Хоривъ, сестра их Лыбедь и створиша градъ, во имя брата свого старейшего, й нарекоша имя ему Киевъ»).

Площа міста — 839 км². Разом із передмістями утворює Київську агломерацію із сукупним населенням понад 5,2 млн мешканців. Київ є окремою адміністративно-територіальною одиницею в складі України, його статус визначається спеціальним законом. Місто є культурним, урядовим, індустріальним, науковим та транспортним центром України, має свій герб та прапор.

Київ — один з найбільших індустріальних центрів України. На нього припадає 5,6 % населення України, 20 % ВВП, 30 % прямих іноземних інвестицій. Майже 300 тис. робітників працюють на виробництві: у машинобудуванні, обробці металів, харчовій промисловості та інших. У Києві знаходяться відомі в світі АНТК ім. Антонова, Інститут електросварювання ім. Є. Патона та багато промислових підприємств. Сектори сфери послуг, що дають основний внесок до економіки Києва:

Мал. 97. Київ. Софійська площа

Мал. 98. Київ. Фунікулер

рішньоміських пасажирських перевезеннях — метро, працює фунікулер (мал. 98).

Упродовж своєї багатомістової історії Київ накопичив величезні надбання в культурі та мистецтві. Такі архітектурні споруди, як Андріївська церква, Золоті ворота зруйнованого Київського кремля, Софіївський собор, комплекс Києво-Печерської лаври, Маріїнський палац та багато інших відомі не тільки в Україні, а й далеко за її межами. Головними осередками сучасного музичного життя міста Києва є Національна опера України, Національна філармонія України, Будинок органної та камерної музики, Київський державний театр оперети. У Києві працювали такі видатні музиканти, як М. Лисенко, М. Леонтович, Я. Степовий, Л. Ревуцький, В. Лятошинський, Г. Верьовка, В. Симоненко. Серед сучасних композиторів — В. Сильвестров та Є. Станкович.

Сьогодні Київ — найбільший в Україні науковий центр. Тут діють 18 ВНЗ, найбільш відомі з них — Київський національний університет ім. Т. Шевченка, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут», Київський національний економічний університет, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова, Київський національний університет культури і мистецтв, а також численні установи Національної академії наук України (НАНУ).

Чернігів — скарбниця слов'янської історії

Місто розташоване на правому високому березі р. Десни при впадінні в неї р. Стрижень. Історія міста починається з VII ст. і налічує більше 1300 років. Вперше Чернігів згадується в літопису 907 року. З IX ст. увійшов до складу Київської Русі, ставши найважливішим і найбагатшим містом нарівні з Києвом.

Походження назви міста пов'язують з Чорним лісом, який колись ріс на тому місці, де був заснований Чернігів, або зі словом «черніг, черниг» — від назви рослини «чорниця». Є версії походження назви

транспорт та комунікації, дрібна та оптова торгівля, нерухомість, юридичні та фінансові послуги.

Київ є значним транспортним вузлом України, який обслуговують міжнародні аеропорти «Бориспіль» та «Жуляни», центральний залізничний вокзал — станція Київ-Пасажирський. Київ — річковий порт. Фарватер Дніпра використовується для транспортування великих вантажів. Важливу роль у транспортному сполученні мають мости через Дніпро, а у внут-

Чернігів від імені князя Чорного та його доньки, похованих у великому кургані. Сучасне населення Чернігова становить близько 300 тис. чол.

Чернігів — промисловий центр, у якому виробляють автобуси, котли центрального опалення, тканини, окремі види хімічної продукції, швейні вироби, взуття та продукти харчування.

У сучасному Чернігові, розташованому серед мальовничих пейзажів річки Десна, мотиви сьогодення унікально поєднуються з давніми архітектурними пам'ятниками (мал. 99). Особливо приваблює його історична частина, яку називають «Вал». Тут є тіністі парки, білосніжні церкви із золотими куполами та подаровані місту Петром I дванадцять гармат. Місто славиться своїми пам'ятками часів Київської Русі й Чернігівського князівства, а також Гетьманщини і козацького Чернігівського полку. Серед 22 відомих архітектурних пам'ятників Х—XIX ст. найбільш видатними є Спасо-Преображенський собор, Собор св. Бориса і Гліба, Успенський собор, Церква Св. Параски, Свято-Ільїнська церква, Єлецький монастир, Церква Св. Катерини і Троїцький собор, із давіниці якого можна побачити панорама Чернігова.

Мал. 99. Чернігів

Житомир — краса Полісся

Місто розташоване у центрі України, на межі Лісостепу й Полісся, на крутих берегах притоки Дніпра — Тетерева і річки Кам'янки. 884-й рік вважається роком заснування Житомира (мал. 100). Як свідчать легенди, місто назване ім'ям дружинника київських князів Аскольда і Діра — Житомира, який нібито відмовився служити ворогам князів і сховався в лісах. За другою версією, назва походить від племені житичів («мир житичів»), основним заняттям якого було хліборобство.

Кількість населення сучасного Житомира — близько 300 тис. чол.

У Житомирі виробляють запчастини для автомобілів, хімічні волокна, працюють підприємства верстатобудування, деревообробної, легкої та харчової промисловості. В місті розташоване унікальне підприємство «Ліктрави», яке пропонує екологічно чисту продукцію Полісся.

Мал. 100. Житомир

У ХХ столітті у Житомирі працював талановитий конструктор космічних апаратів С. П. Корольов. Візитівкою міста є Музей космосу, в якому зібрані надзвичайно цікаві експонати.

Унікальний природний ландшафт місцевості, в якій розташований Житомир, надає місту неповторності. Майже з усіх боків Житомир оточують старовинні лісові масиви, через місто протікає багато річок. На західній околиці на берегах Тетерівського водоймища розкинувся чудовий гідропарк.

Причорноморський район

Причорноморський економічний район розташований на Півдні України. До його складу входять *Одеська, Херсонська, Миколаївська області, Автономна Республіка Крим (карта 5)*.

Район знаходиться на узбережжі Чорного та Азовського морів, що є визначальною рисою географічного положення, яка сприяє розвитку портового і рекреаційного господарства, активним міжнародним зв'язкам. Район розташований переважно у степовій зоні, тому має достатню кількість тепла, але нестабільне зволоження. У цілому ґрунтово-кліматичні умови регіону сприяють розвитку сільського господарства, а теплий клімат та приморське положення — перетворенню району на важливий рекреаційний регіон.

З якими країнами межує район? Яке місце займає за рівнем економічного розвитку? За картами атласу охарактеризуйте природні умови та ресурси району.

Причорноморський район має значні мінеральні ресурси, з-поміж яких переважають будівельні матеріали. Серед паливних ресурсів треба виділити поклади природного газу у північному Криму та в шельфовій зоні Чорного моря біля Кримського узбережжя.

Причорноморський район — *аграрно-індустріальний*. На нього припадає 12 % промислового та 17 % сільськогосподарського виробництва країни.

У загальноукраїнському поділі праці район спеціалізується на машинобудуванні, зокрема виробництві суден та сільськогосподарських машин, харчовій промисловості, сільському та рекреаційному господарстві.

За картами в атласі та табл. 16 дайте характеристику населення району, найбільших міст і промислових вузлів.

Сільське господарство цього району — одне з найбільш розвинутих у країні. У землеробстві переважають посиви озимої пшениці, кукурудзи, ячменю, проса, рису, соняшнику, тютюну, ріпичи, гірчиці. Вирощують також цукровий буряк, сою, льон-кучерявець, кунжут, арахіс, ефіро-олійні та лікарські рослини. Великі площі відведено під сади, виноградники, овочеві й баштанні культури. На основі таких виробництв розвиваються олійно-жирова, ефіроолійна, тютюнова, плодоовочева, борошномельно-круп'яна, виноробна галузі харчової промисловості.

У тваринництві особливо інтенсивно розвиваються м'ясо-молочне скотарство, свинарство м'ясного напрямку, птахівництво й вівчарство. На їхній основі працює м'ясна, молочна, ковбасна, шкіряна промисловість. Значна увага приділяється рибній і рибопереробній промисловості. Основні центри харчової промисловості: Одеса, Ізмаїл, Білгород-Дністровський, Іллічівськ, Севастополь, Керч, Євпаторія, Ялта.

У районі розвинуті всі основні види транспорту. Для транспортної системи району велике значення мають порти — морські (Одеса, Іллічівськ, Південний тощо) та річкові (Херсон, Ізмаїл, Кілія тощо).

Для району важливими є вирішення проблем водозабезпечення та розширення енергосировинної бази; захист земель від засолення та вітрової ерозії; збільшення ефективності сільськогосподарського виробництва та використання рекреаційних ресурсів.

Одеса — перлина півдня

На місті сучасної Одеси перші поселення існували вже за кілька століть до н.е. Ці землі переходили з рук в руки, поки татари не заснували тут укріплення Хаджибей та згодом Єні-дунья. З часом ці землі перейшли до Росії. Розпочалось будівництво фортеці та міста, яке у 1795 році перейменували в Одесу за назвою грецької колонії Одесос, яка нібито була розташована на березі Тилігульського лиману (пізніше встановили, що вона знаходиться біля Варни у Болгарії).

Сучасна Одеса — це найбільший морський порт України, значний промисловий і культурний центр півдня країни. Кількість населення Одеси становить 1 млн чол.

Основні галузі промисловості міста — переробка нафти, машинобудування, суднобудування і судноремонт, харчова, лікєро-горілчана та виноробна промисловість, деревообробна і хімічна промисловість. Промтоварний ринок «7-й кілометр» в Одесі (офіційно «Авангард») є одним із найбільших торговельних комплексів у Східній Європі.

В Одесі знаходяться славнозвісні Потьомкінські сходи, що мають 192 сходинки. Вони були збудовані князем М. Воронцовим, генерал-губернатором Новоросії, Бесарабії та Кавказу, який зробив великий внесок у розвиток міста. Сходи коштували йому 800 тис. рублів та були подарунком на день народження його дружині. Не менш визначними пам'ятками міста є вулиця Дерibasівська, названа так на честь засновника міста Осипа Дерibasа (Хосе де Рібас), а також Грецька площа, що прилягає до неї. Більша частина вулиці — пішохідна,

Мал. 101. Одеський національний академічний театр опери та балету

і разом з Миським Садам є одними з найулюбленіших місць відпочинку та прогулянок мешканців і гостей міста. Помітне місце в культурному житті міста займає Одеський національний академічний театр опери та балету (мал. 101). Його будівля, зведена у 1884—1887 роках, є однією з найкрасивіших у Європі архітектурних споруд. У ньому бували видатні письменники і композитори, на його сцені виступали видатні співаки — Ф. Шаляпін, Е. Карузо, Л. Собінов, танцювала А. Дункан.

Одеський клімат відрізняється м'якістю та великою кількістю сонячних днів. Цілющі грязі лиманів і мінеральні джерела приваблюють до Одеси багато відпочиваючих. Один із найпопулярніших курортно-розважальних районів Одеси — Аркадія. Знаменитий пляж «Золотий берег», парк, величезний буковий гай знаходяться в мальовничому районі станції Великого Фонтана. Поруч з пляжем «Ланжерон» відкрито найбільший у країні дельфінарій.

Миколаїв — місто суднобудівних традицій

Сучасне місто Миколаїв (мал. 102) розташоване на берегах Бузького лиману при злитті з річкою Інгул. Унікальність географічного місцезнаходження, де опалений сонцем степ зустрічається з голубими валами Чорного моря, була відзначена людьми ще в стародавні часи. Найдавніша археологічна пам'ятка, яка знайдена на території міста, датується V—IV тис. до н.е. Інтенсивне заселення цієї території почалося у XVIII ст. після визволення Північного Причорномор'я від турецьких завойовників. За велінням князя Г. Потьомкіна в гирлі річки Інгул у 1788 р. були закладені нові верфі та містечко. Лише деякі міста можуть пишатися створеним наприкінці XVIII ст. планом забудови міста, який швидкими темпами був реалізований вже в перше десятиліття його існування і повністю, без змін, зберігся до наших днів.

Свою назву місто отримало після переможного штурму Очакова російськими військами під командуванням О. В. Суворова. Очаків був здобутий у 1788 р., в день Святого Миколая — заступника моряків. На його честь назвали і нове місто, і першу церкву, збудовану в місті, і перший корабель — 46-гарматний фрегат «Святий Миколай».

Сьогодні у Миколаєві мешкає понад 500 тис. чоловік.

З часу будівництва «Святого Миколая» на суднобудівних заводах міста (а їх сьогодні три) побудовано більше 2 тисяч кораблів та суден, серед яких фрегати, броненосці, міноносці, підводні човни тощо. Миколаїв — це одне з двох міст у світі, де будувалися важкі авіаносці.

Життя міста повністю підпорядковувалося суднобудуванню та флоту. Навіть перший учбовий заклад міста — Чорноморське штурманське училище, засноване у 1798 р., — також було пов'язане з флотом. У структурі промисловості Миколаєва основне місце займають машинобудування і металообробка, серед яких виділяються такі галузі, як суднобудування й енергетичне машинобудування. Промислові підприємства міста забезпечують до 50 % обсягів продукції

Мал. 102. Миколаїв. Міст через Південний Буг

суднобудування України, понад 90 % державного виробництва газових турбін, 80 % глинозему — сировини для виробництва алюмінію.

Легка промисловість представлена численними підприємствами, що виготовляють одяг, взуття, трикотажні та галантерейні вироби. Миколаївське підприємство МПКК «Алые паруса» займає важливе місце у виробництві парфумів та косметики. Також розвинена харчова (м'ясна, молочна, плодоовочеконсервна та кондитерська) промисловість.

Миколаїв — культурний центр півдня України. У місті працюють Російський художній драматичний театр, Український театр драми і музичної комедії, обласна філармонія, зоопарк — один із найстаріших і найбільш упорядкованих в Україні.

Херсон — місто двох портів

Місто засноване у 1778 році князем Г. Потьомкіним. Для захисту міста від можливих нападів татар було споруджено нову потужну фортецю та створено судову верф. Для верфі вибрали зручне місце — старий Олександрівський шанець. На карті з'явилося нове місто — Херсон (мал. 103), яке успадкувало назву від давньогрецького Херсонеса Таврійського.

Кількість населення Херсона складає понад 360 тис. чол.

Найбільш розвиненими галузями промисловості міста є: харчова (консервний, м'ясний, рибний та молочний комбінати, виноробні та макаронні фабрики); машинобудування (суднобудування й судноремонт,

Мал. 103. Херсон. Дніпро

виробництво сільськогосподарської техніки, електромашинобудівний завод, завод карданних валів); легка (бавовняний та шкіряно-взуттєвий комбінати, взуттєва й швейна фабрики); хімічна й нафтопереробна (один із шести українських нафтопереробних заводів). Також є скляний завод та завод залізобетонних виробів.

Херсон — великий залізничний вузол, морський торговельний і річковий порт, де навігація не припиняється цілий рік.

На Херсонщині добре розвинено рекреаційне господарство — працює близько 180 курортних комплексів. Залізний Порт, Лазурне, Більшовик — відомі чорноморські курорти, Скадовськ і Арабатська Стрілка — центри дитячого відпочинку. У Херсоні працюють багато закладів освіти, культури. З 1992 до 2006, а також у 2008 р. на Херсонщині проводився відомий фестиваль «Таврійські ігри».

Автономна Республіка Крим є адміністративно-територіальною автономією у складі України. Розташована на Кримському півострові. Сприятливий клімат та природні умови, узбережжя Чорного та Азовського морів впливають на розвиток інфраструктури господарства. Основні галузі — промисловість, туризм (Західний Крим, Південний Берег Криму, Східний Крим), будівництво, рекреаційне та сільське господарство, торгівля.

Кожне місто в Криму поєднане з іншими населеними пунктами автобусними маршрутами. Є міжміські тролейбусні маршрути

(Сімферополь — Алушта — Ялта). Міста Ялта, Феодосія, Керч, Севастополь, Чорноморське і Євпаторія з'єднані морськими маршрутами. Залізничні шляхи з'єднують Крим з континентом.

У Криму розташовано безліч пансіонатів, санаторіїв, дитячих таборів (наприклад, «Артек»), різних готелів від найпростіших до п'ятизіркових. Найпопулярніші місця відпочинку — Ялта, Алушта, Судак, Євпаторія, а також увесь південний берег Криму.

Сімферополь — ворота Криму

Столиця Автономної Республіки Крим — місто Сімферополь — розташоване в центрі Кримського передгір'я на межі степової і гірської зон. Місто засноване 1784 року на землях невеликого татарського селища Ак-Мечеть («Біла Мечеть»), відомого з кінця XV ст. Назва міста походить від давньогрецького «сімферо» — «збирати до купи, з'єднувати» та «поліс» — «місто», дослівно — «місто-збирач».

Мал. 104. Сімферополь.
Залізничний вокзал

Сімферополь налічує близько 340 тис. жителів. Провідними галузями є машинобудування, харчова і легка промисловість. Сімферополь — великий транспортний вузол, який пов'язує між собою всі міста Криму (мал. 104).

Севастополь — місто слави військово-морського флоту

Місто розташоване в південно-західній частині Криму на узбережжі 30 бухт Чорного моря (мал. 105), найбільші з яких — Севастопольська, Велика та Ахтиарська. Бухти прорізають суходіл на 7,5 км. Поселення на цьому місті існували здавна (давньогрецька колонія Херсонес

Мал. 105. Севастополь. Бухта Балаклава

Таврійський, кінець VI—V ст. до н. е.). Місто засноване 1783 р. як фортеця Ахтіар («Білий яр»), яке 1784 р. перейменоване у Севастополь. Назва у перекладі з грецької мови означає «Славне місто».

Населення Севастополя — 360 тис. чол. Севастополь має спеціальний статус міста центрального підпорядкування.

Сьогодні Севастополь — морський порт, значний промисловий та культурний центр. У місті налічується понад 2000 пам'яток археології, історії, культури та архітектури. Севастополь має величезний потенціал для розвитку рекреаційного господарства.

Карпатський район

Карпатський район розташований на заході України. До його складу входять *Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська та Чернівецька області (карта 5)*. Район охоплює Українські Карпати, Передкарпаття, західну частину Подільської височини, Закарпаття. Позитивною рисою географічного положення є прикордонне розташування з країнами Центральної Європи та вигідне транспортно-географічне положення.

З якими країнами район має спільні кордони? Яке місце займає за рівнем економічного розвитку?

Територія району відзначається строкатістю природних умов та різноманітністю природних ресурсів. Клімат району — помірно-теплий з достатньою кількістю вологи (найбільша кількість опадів в Україні). У горах спостерігається висотна поясиість, що забезпечує різноманітність рослинності та ґрунтового покриву. Район добре забезпечений водними та лісовими ресурсами. Тут здійснюється половина обсягів промислової лісозаготівлі. Є значні поклади корисних копалин, зокрема паливні ресурси та хімічна сировина.

Карпатський район за спеціалізацією — *індустріально-аграрний*. На нього припадає 9 % промислового та 10 % сільськогосподарського виробництва. У структурі господарства провідне місце займає *промисловість*: машинобудування, гірничодобувна, харчова, хімічна, легка, лісова й деревообробна та промисловість будівельних матеріалів.

За картами в атласі та табл. 16 дайте характеристику населення району, найбільших міст і промислових вузлів.

Карпати — відомий курортний і туристичний регіон. У Передкарпатті та Закарпатті знаходяться великі санаторно-курортні центри, деякі (Трускавець, Свалява) мають міжнародне значення.

Спеціалізація сільського господарства залежить від природних умов і ресурсів. На рівнині в лісостепу розвинене зернове господарство, вирощують цукровий буряк, займаються молочним та м'ясним скотарством, свинарством. У Прикарпатті розвинуте льонарство, картоплярство, молочно-м'ясне тваринництво; в Закарпатті — зернове господарство, виноградарство,

садівництво, тютюнництво, молочно-м'ясне тваринництво; в Карпатах — відгіне вівчарство, скотарство, конярство.

Район має досить густу *транспортну мережу*, що поєднує його з країнами Центральної та Західної Європи.

Основні проблеми району — низький рівень розвитку промисловості (за винятком Львівської області), як наслідок — нерівномірність розвитку областей регіону; наявність соціальних та економічних проблем малих міст; складна екологічна ситуація Передкарпаття внаслідок великої концентрації хімічних та добувних підприємств; надмірна вирубка лісів, ерозія земель, зсуви, лавини, селі, катастрофічні паводки в передгір'ях; недостатньо ефективне використання рекреаційних ресурсів регіону.

Львів — «серце» Галичини

Львів — велике європейське місто, розташоване на р. Полтва, — невід'ємна складова образу сучасної України. Львів заснований та названий галицько-волинським князем Данилом Галицьким на честь одруження свого сина Лева у 1247 році.

Зовнішнє обличчя міста, чисельний та національний склад, заняття та культура його мешканців мінялися не тільки із плином сторіч, але й під впливом тих історичних подій, які відбувалися впродовж більш ніж 750-річного існування міста. Львів посідає перше місце в Україні за кількістю історико-архітектурних пам'яток. Історичний центр Львова внесено до списку світової спадщини ЮНЕСКО. У ньому збереглася значна частина архітектурних пам'яток, датованих XIV—XVII ст.

Кількість населення Львова — понад 780 тис. чол.

Львів є значним індустріальним центром України. У місті працюють підприємства харчової промисловості, машинобудування й металообробки, легкої, хімічної й нафтохімічної промисловості, енергетики та промисловості будматеріалів.

Львівська залізниця — одна з найстаріших в Україні. Перший потяг прибув до Львова 4 листопада 1861 року з Відня. У місті діє аеропорт, наявна густа мережа автомобільних шляхів.

Львів є одним із найважливіших центрів освіти та культури в Україні — три великі університети й безліч ВНЗ. У Львові розташовано вісім інститутів Національної Академії наук України та багато інших освітніх та наукових закладів. Львівський Національний академічний театр опери та балету ім. С. Крушельницької — один із найвідоміших театрів України (мал. 106).

Мал. 106. Львівський Національний академічний театр опери та балету

Івано-Франківськ – відлуння Прикарпаття

Перша згадка про це місто під назвою Станіслав належить до 1662 р. Місто було засноване як фортеця для захисту від набігів кримських татар та опорний пункт польських магнатів Потоцьких на галицькій

Мал. 107. Івано-Франківськ.
Ратуша, нині —
Красназавчий музей

землі. Станіслав починався з Ринкової площі та Ратуші (мал. 107), які збереглися донині. В його подальшій розбудові знайшли відбиття містобудівні ідеї Ренесансу про «ідеальне місто», що втілені у плануванні передмістя, вулицях, храмах і кам'яницях.

У 1962 р. місто відзначило своє 300-річчя, саме тоді було переіменоване на честь видатного письменника та громадського діяча Івана Франка. Населення Івано-Франківська складає 237 тис. чол.

Івано-Франківськ — значний центр машинобудівної, деревообробної, хімічної та легкої промисловості.

У Івано-Франківську щорічно у січні проходить Різдвайний парад вертепів. Також місто відоме всеукраїнським фестивалем мистецьких колективів «Прикарпатська весна», фестивалем національно-патріотичної пісні й поезії «Воля» тощо.

Ужгород – місто унікальних історичних пам'яток

Одне з найдавніших слов'янських міст розташоване на р. Уж. Археологічні дані свідчать про існування поселення з VIII–IX ст. На рубежі IX–X ст. воно зазнало нападу кочових угорських племен і потрапило від владу угорських феодалів. Місто отримало назву Унгвар — від угорської назви річки Унг (Уж) та слова «вар» — «місто, фортеця». Поряд з цією назвою були і слов'янські — Суггород, Ужгород. Остання назва набула найбільшого поширення.

Мал. 108. Ужгород

Нині Ужгород — адміністративний центр Закарпатської області й Ужгородського району. Населення Ужгорода складає 227 тис.чол.

Місто розташоване на кордоні зі Словаччиною, у ньому діють два прикордонні переходи — автомобільний (Ужгород — Вишне-Німецьке) та залізничний ширококоліїний перехід для вантажоперевезень.

В Ужгороді працюють підприємства машинобудування та металообробки, меблевої, легкої та харчової промисловості.

У місті є багато пам'ятників архітектури (мал. 108). Одна із стародавніх ужгородських пам'яток — невелика фортеця-ротонда Св. Анни, стіни якої прикрашені фресками XI ст. За своїми архітектурними принадами вона не має аналогів в Україні.

Унікальними є парки-пам'ятники Ужгорода (парк Лаудона, Підзамковий та ін.), до яких ще із середньовіччя з усіх куточків світу завозили різні екзотичні рослини. Тут і зараз ростуть 500-річний платан і 300-річний ясен. На набережній Незалежності знаходиться найдовша в Європі алея лип. У місті та передмісті збереглися давні храми (Горя, Ужгород, Деренковці, Струмковка, Палада, Комарівці), середньовічні замки (Ужгородський, Невицький, Середній), єпископський палац (нині бібліотека університету), католицький костюл у стилі бароко, ратуша. Донині діє Ужгородський монастир (жіночий римо-католицький).

В Ужгороді працюють університет, Закарпатський музей народної архітектури та побуту, ботанічний сад, театри та багато інших закладів культури. Місто часто відвідують туристи.

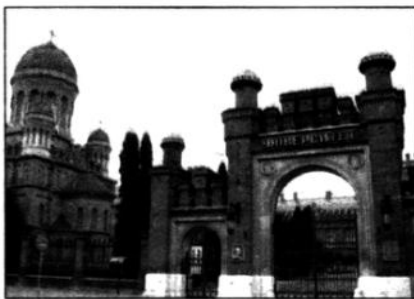
Чернівці — краса Буковини

Перші письмові згадки про місто були знайдені в рукописах молдавського господаря Олександра Доброго 8 жовтня 1408 року. Поселення виникло на берегах Пруту навколо фортеці, збудованої князем Ярославом Осмомислом для захисту Галицького князівства від половців. Вважають, що назва виникла від слова «чорн, чорн» — так називали споруди із землі й дуба, які були чорні на вигляд.

За час свого існування місто було декілька разів зруйноване, перебувало під гнітом Османської імперії, в 1774—1918 рр. входило до складу Австро-Угорської імперії, з 1918—1940 рр. — Румунії. У 1940 р. Чернівці увійшли до складу України. Населення сучасного міста складає 260 тис. осіб.

Чернівці — важливий центр машинобудування та металообробки, харчової, деревообробної, текстильної та швейної промисловості.

Справжню славу місту надали унікальні архітектурні та ландшафтні ансамблі й пам'ятники: ратуша, приміщення поштамту, Вірменська церква, синагога, драматичний театр, Палац правосуддя, приміщення залізничного вокзалу тощо. Найяскравішою перлиною архітектурних

Мал. 109. Чернівці. Колишня резиденція буковинських митрополитів

прикрас Чернівців за правом вважається архітектурний комплекс колишньої резиденції буковинських митрополитів (мал. 109); захоплення у гостей міста викликають також будинок-корабель, старовинні вулиці Чернівців та його паркові ансамблі.

Географічна задача 44

Порівняйте спеціалізацію сільського господарства Карпатського і Причорноморського районів, скориставшись текстом підручника та планом:

1. Природні умови району (за картами атласу).
2. Спеціалізація сільського господарства, його місце і значення в економіці району.
3. Галузі промисловості, що використовують продукцію сільського господарства; найбільші центри переробки сільськогосподарської сировини.
4. Зробіть висновок, що спільного і в чому полягають відмінності сільського господарства цих економічних районів.

Подільський район

Подільський район розташований у центральній частині Лівобережної України на Подільській та Придніпровській височинах, межує з Молдовою. До складу району входять Вінницька, Хмельницька, Тернопільська області (карта 5). Визначальними рисами його географічного положення є близькість до промислових розвинених Столичного та Причорноморського районів.

З якими країнами район має спільні кордони? Яке місце займає за рівнем економічного розвитку?

Район розташований на заході Лісостепу, має оптимальне співвідношення тепла й вологи, родючі ґрунти, густу річкову систему. Усі ці умови сприяють розвитку землеробства. Мінеральні ресурси району небагаті та не відзначаються різноманітністю. Десята частина площі району — ліси. Подільський район має можливості для розвитку туристично-рекреаційного господарства — мальовничі ландшафти річкових долин і вапнякових горбів — Товтр, джерела лікувальних вод тощо.

За картами в атласі та табл. 16 дайте характеристику населення району, найбільших міст і промислових вузлів.

Подільський район має аграрно-індустріальну спеціалізацію. На нього припадає 13,5 % сільськогосподарської та 6 % промислової продукції країни. У промисловості переважають галузі, що орієнтовані на споживача: машинобудування (обладнання для харчової промисловості та сільського господарства), хімічна промисловість (виробництво сірчаної кислоти, суперфосфатних добрив, товарів побутового призначення), промисловість будівельних матеріалів, виробництво порцеляни і фаянсу, легка промисловість. У місті Нетішині діє Хмельницька АЕС, є велика Ладижинська ТЕС.

Фундаментом розвитку економіки цього району є *багатогалузеве інтенсивне сільське господарство*. У землеробстві основні площі зайнято озимою пшеницею, кукурудзою, зернобобовими, цукровим буряком. Розвиваються картоплярство, овочівництво, садівництво, вирощують соняшник, тютюн, кормові культури. Провідну роль відіграє цукрова галузь, на відходах якої розвивається спиртова промисловість, що також використовує зерно і картоплю. До того ж галузь виробляє вітаміни і кормові дріжджі. На власній сировинній базі розвивається плодоовочева промисловість. Великі підприємства розміщено у Вінниці, Кам'янець-Подільському, Тульчині, Заліщиках. У тваринництві переважають молочно-м'ясне скотарство, а також свинарство, птахівництво, вівчарство, рибальство і бджільництво. Підприємства м'ясної промисловості розміщені в обласних центрах, а також у Козятині, Кам'янець-Подільському, Шепетівці, Варі. Великим є Городоцький молочно-консервний завод (Хмельницька область).

Основні види транспорту — залізничний та автомобільний.

Основними проблемами району є недостатній рівень промислового розвитку, невідповідність виробничої і соціальної інфраструктури потребам розвитку сільського господарства; хімічне забруднення високородючих ґрунтів, ерозія земель; невпорядкованість чисельних малих міст і селищ міського типу, недостатня кількість автомобільних шляхів.

Вінниця — місто над Південним Бугом

При впадінні у Південний Буг річок Віннички та Вишні на 12 кілометрів розкинулося місто Вінниця. Літопис міста починається з 1363 року. Походження назви остаточно не доведено. Перша версія — від слова «в'но, віно», що означає «придане, посаг, дарована земля», друга — від слова «винокурень» («винниць»), яких у минулому було багато в цій місцевості. Але ймовірніше, що назва міста походить від річки Вінничка («вінник — низовина, тобто річка на низовині»).

Населення сучасного міста становить 391 тис. чол.

У Вінниці працюють підприємства хімічної, машинобудівної, деревообробної, легкої та харчової промисловості.

У місті багато історичних архітектурних споруд, як-то: Домініканський монастир, який входив до складу оборонного комплексу Мури XVII, нині — Свято-Преображенський собор; Єзуїтський монастир, нині — краєзнавчий музей і обласний архів; садиба в

Мал. 110. Вінниця.
Музей-садиба М. Пирогова

П'ятничанах (XVIII ст.). Під патронатом ЮНЕСКО у місцевому краєзнавчому музеї зберігається найбільша колекція Подільської ікони.

З Вінницею пов'язані понад 20 років життя вченого, хірурга, основоположника польової хірургії, засновника Російського Червоного Хреста, автора 4-томного видання «Топографічної анатомії» М. І. Пирогова. Його музей-садиба з церквою-некрополем завжди викликають велику зацікавленість гостей та вінничан (мал. 110).

Хмельницький — центр Поділля

Місто Хмельницький має більш ніж 500-річну історію і веде свій родовід від невеличкого поселення Пłosкирів, що виникло в місці впадіння річки Пłosкої у Південний Буг. Перша згадка про місто належить до 1493 р. Назва поселення пояснюється його місцерозташуванням серед грузьких заплав у гирлі річки Пłosкої та природним островом Ровом, тому воно й стало іменуватися Пłosкирів.

1795 р. була утворена Подільська губернія. Один із повітів губернії став називатися Пłosкурівським, а його центром призначено місто Пłosкурів. 1954 року місто Пłosкурів перейменували у місто Хмельницький на честь видатного державного діяча і полководця Богдана Хмельницького.

Населення сучасного міста складає 260 тис. чол.

Хмельницький (мал. 111) — центр Поділля, один з розвинутих промислових вузлів України. Провідні галузі промисловості: машинобудівна, металообробна, електронна, харчова, легка, хімічна, промисловість будматеріалів. Розвинуті також санаторно-курортне господарство й туризм.

У місті народилися: російський графік Г. Верейський, відомий офтальмолог С. Федоров, український поет П. Гірник, американська письменниця А. Дюран, український співак О. Пономарьов. На військовій службі перебував письменник О. Купрін.

Тернопіль — місто паростків української незалежності

1540 р. польський король Сигізмунд I видав грамоту краківському каштелянові Яну Тарновському про заснування поселення і володіння землею біля р. Серет. Місто, де було побудовано замок, назвали Тарнополлям (від «терен»). В українському варіанті з'явилася назва Тернополля («Тернове поле»), від якого і походить сучасна назва міста. У Тернополі влаштовували ярмарки, на які з'їжджалися купці з усієї Європи і Сходу.

Крім старовинного замку, до наших днів збереглися Надставна церква — церква Воздвиження Чесного Хреста, що була споруджена

на початку XVI ст., церква Різдва Христового, яку під керівництвом відомого муляра Леонтія збудували на початку XVII ст.

Кількість населення сучасного міста складає 235 тис. чол.

Тернопіль має розвинену промисловість. Продукція підприємств міста — світлотехнічне та радіотехнічне обладнання, бурякозбиральні комбайни, будівельні матеріали, фарфоровий посуд, фармацевтичні вироби, штучні шкіри, тканини, одяг, кондитерські та інші вироби харчової промисловості. Видавнича справа у Тернополі є однією з найрозвинутіших в Україні, тут базуються близько 30 видавництв. Місто також є важливим залізничним вузлом.

Окрасою Тернополя є театральний майдан і бульвар Шевченка (мал. 112). Саме тут 29 квітня 1990 р. вперше в нашій державі було піднято й освячено український національний прапор.

У Тернополі працюють драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка, театр ляльок, філармонія, обласний краєзнавчий і художній музей, є Співоче поле. Ще з минулого століття до нинішнього дня тернополянці щороку урочисто відзначають роковини Т. Г. Шевченка. Пам'ятними подіями у житті міста були виступи корифеїв українського театру М. Кропивницького, М. Заньковецької, М. Садовського, композитора М. Лисенка, всесвітньо відомої співачки С. Крушельницької.

Мал. 112. Тернопіль. Драматичний театр ім. Т. Шевченка

Центральний економічний район

Територія району розташована в центрі України та збігається з межами Придніпровської височини. Транспортно-географічне положення району досить зручне. До його складу входять Черкаська та Кіровоградська області (карта 5).

Район розташований в Лісостепу, на південному сході — у Степу. Характеризується сприятливими умовами для розвитку сільськогосподарського виробництва: родючі чорноземні ґрунти, теплий рівномірно вологий клімат. Водні та лісові ресурси недостатні. Серед мінеральних ресурсів значне місце належить покладам бурого вугілля, є родовища графіту, нікелево-кобальтових руд та будівельних матеріалів.

Рівень сформованості району низький, він належить до *індустріально-аграрних*. На нього припадає 9 % сільськогосподарської та 4 % промислової продукції країни. *Галузі спеціалізації* району — машинобудування (сільськогосподарське, устаткування для харчової промисловості), хімічна, гірничодобувна, харчова та легка промисловість.

Яке місце займає район за рівнем економічного розвитку?

За картами в атласі та табл. 16 дайте характеристику населення району, найбільших міст і промислових вузлів.

Сільське господарство району високопродуктивне. Вирощують зернові, цукровий буряк, соняшник, овочі, баштанні культури, займаються садівництвом. У тваринництві переважають скотарство і свинарство, птахівництво і вівчарство розвинуті недостатньо.

У районі розвинуті всі види транспорту, крім морського, але головну роль відіграють залізничний та автомобільний.

Основні проблеми району — нераціональне використання трудових ресурсів, недостатній рівень промислового розвитку. Для вирішення цих проблем необхідно створити сучасну виробничу інфраструктуру для розвитку харчової промисловості (наприклад, підприємства, які вироблятимуть тару та пакувальні матеріали), а також технічне переобладнання промислових підприємств.

Черкаси — поєднання історії і сьогодення

Місто розташоване на правому березі Дніпра. Перша письмова згадка належить до 1394 р. за часів Київського князівства, підвладного Литві. За однією з версій назва міста походить від перського слова «черкеси» («воїн, войовничі люди»), тобто Черкаси — «місто, де живуть черкеси».

Кількість населення сучасного міста складає 311 тис. чол.

Головними галузями промисловості є хімічна, легка, машинобудівна, харчова (консервний комбінат — один з найбільших в Україні).

Сучасні Черкаси — це вдале поєднання історичного минулого та сьогодення (мал. 113). Місто не раз відвідував Т. Г. Шевченко у 1845—1846 рр. До його 175-річчя відкрито Музей Великого Кобзаря. В центрі Черкас, де зараз знаходиться облдержадміністрація, була церква, а навколо — базарна площа. Одна із будівель — це корпус фізичного факультету національного університету, в дворі якого й досі збереглися будівлі рибного ряду 1909 року.

Улюблене місце відпочинку черкашан — перший кінотеатр «Салют», який працює і сьогодні, зараз відомий як «Кінопалац». На південних околицях Черкас розташований у сосновому лісі над Дніпром кліматичний курорт Соснівка, створений для лікування туберкульозу легенів та кісткового туберкульозу.

Мал. 113. Черкаси.
Будинок колишнього готелю
«Слов'янський»

Кіровоград — українські «Афіни»

Місто розташоване на р. Інгул, на міжріччі її приток — Грузької та Сугоклеї. Засноване 1754 р. за наказом імператриці Єлизавети Петрівни як фортеця Св. Єлизавети для захисту південних кордонів від нападів турків та татар. 1775 року фортеця і поселення навкруги отримали назву Єлисаветград. Фортеця на той час відігравала значну роль у боротьбі Росії за вихід до Чорного моря. Місто, що лежало на перетині торгових шляхів з півночі до Чорного моря, до заснування Одеси, Херсона, Миколаєва, було основним пунктом на півдні України. Це сприяло його зростанню та розвитку торгівлі.

1939 року місто отримало назву Кіровоград на честь одного з керівників радянської держави — С. М. Кірова.

Кількість населення міста складає більше 262 тис. осіб.

Сучасне місто (мал. 114) набуло статусу центру легкої та машинобудівної промисловості з певною (історично та географічно сформованою) орієнтацією на сільське господарство.

Кіровоград багатий пам'ятками історії, монументального мистецтва, архітектури. Їх близько 300. Серед них є такі, що мають державне значення, — Єлисаветградська фортеця, споруджена у 1754–1760 рр., Грецька, Преображенська та Покровська церкви, ансамбль військово-адміністративних споруд.

Кіровоград (Єлисаветград) — колыска української драматургії. Його за правом називають «українськими Афінами». 1882 р. тут було відкрито перший український професійний театр, у якому працювали справжні корифеї — М. Кропивницький, І. Карпенко-Карий, М. Заньковецька, М. Садовський, виступали композитори М. Лисенко та Ф. Ліст, оперний співак Й. Петров, була заснована музична школа Г. Нейгауза. Зараз у місті працюють обласна філармонія, Обласний академічний український музично-драматичний театр ім. М. Кропивницького, Театр ляльок, Будинок творчості, Будинок учителя тощо.

Північно-Західний район

Район розташований на північному заході України й межує з Польщею та Білоруссю. До його складу входять *Волинська та Рівненська області (карта 5)*. Розвитку району сприяє його сусідство зі Столичним районом, а також прикордонне положення.

Мал. 114. Кіровоград

Природні умови та ресурси сприятливі для господарського розвитку регіону. Територія переважно рівнинна, розташована в межах Волинської височини і Поліської низовини. Характеризується значною зволоженістю та заболоченістю земель, досить великі площі покриті лісами та торф'яниками. Південна частина виділяється високою природною родючістю ґрунтів, сприятливими кліматичними умовами для розвитку сільського господарства. Район багатий на поклади будівельних матеріалів, зокрема вапняків, крейди, мергелю, базальту, граніту; з паливних ресурсів — кам'яне вугілля Львівсько-Волинського басейну. Природно-рекреаційні ресурси пов'язані з Шацьким природним національним парком.

Яке місце займає район за рівнем економічного розвитку?

Господарство району має *промислово-аграрний характер* (частка промисловості — 60 %). На нього припадає 5 % сільськогосподарської та 3 % промислової продукції країни. *Галузі спеціалізації* — харчова, легка, машинобудування, електроенергетика, сільське господарство. Провідну роль в регіоні відіграє харчова промисловість, яка формується цукровою, м'ясною, молочною, маслосироробною, консервною галузями.

За картою в атласі та табл. 16 дайте характеристику населення району, найбільших міст і промислових вузлів.

У структурі *сільськогосподарських угідь* відносно низька частка ріллі і висока — пасовищ і сіножатей, що сприяє розвитку тваринництва (м'ясо-молочного скотарства, свинарства) на основі місцевої кормової бази. Крім того, в Поліссі займаються льонарством у поєднанні з картоплярством і кормовиробництвом, а в лісостепах вирощують зернові та цукровий буряк.

Транспортний комплекс представлений значною мережею залізничних та автомобільних шляхів, які з'єднують основні центри району зі столицею та Польщею і Білоруссю.

Основні проблеми району — низькі темпи економічного зростання господарства; безробіття; наявність районів із радіоактивним забрудненням території (на півночі та північному сході) внаслідок катастрофи на ЧАЕС; слабке укріплення карстових порід, на яких побудована Рівненська АЕС; слабкий розвиток транспортної мережі; переосушення земель в результаті меліорації.

Рівне — бурштинове диво

Місто розташоване на північному заході України на р. Устя. Назву місцевості, де знаходиться місто, виводять від слів «рівний, рівнина». Перша відома писемна згадка про Рівне як один з населених пунктів Галицько-Волинського князівства датована 1283 р. Це запис латинською мовою у польській хроніці «Рочнік капітульний краковскі». Але тільки з XV ст. Рівне (*мал. 115*) регулярно фігурує в історичних джерелах. Упродовж століть місто входило до складу різних держав — Української Держави

(IX ст. — 1341 р.), Козацько-гетьманської держави (1648 р. — кін. XVIII ст.), державного відродження України (1917—1920 рр.).

Кількість населення сучасного міста складає 245 тис. чол.

Економічний потенціал міста характеризується високим рівнем розвитку хімічної та харчової промисловості. Лідером хімічної промисловості є ВАТ «Рівнеазот», на якому діють виробництва азотних та фосфорних мінеральних добрив тощо. Крім хімічної, в місті розвинені такі галузі промисловості: машинобудування, виробництво неметалевих мінеральних виробів, легка (виготовлення лляних тканин), харчова, торф'яна промисловість. Візитівкою міста є ювелірна промисловість, яка представлена ДП «Бурштин України», що спеціалізується на виробництві високохудожніх ювелірних виробів із бурштину в золотій та срібній оправах.

Мал. 115. Рівне

У місті діють Рівненський обласний академічний український музично-драматичний театр, театр ляльок, краєзнавчий музей та інші культурні установи.

Луцьк — столиця Волині

Місто розташоване на р. Стир на північному заході України. Уперше згадка про Луцьк з'явилася в Іпатіївському літописі (1085 р.), який вже тоді вказав на досить істотний розвиток міста. Близько 1000 року Володимир Великий приєднав Волинь до Київської Русі і збудував у Луцьку фортецю, що згодом перетворилася в істотну перепону на шляху загарбників.

Назву виводять від слова «лука» — «кривизна, вигін, берег річкової дуги або вигін, утворений річкою».

Кількість населення складає 218 тис. чол.

Майже 50 % обсягів продукції міста виробляється харчовою та переробною промисловістю. Важливою галуззю промисловості є машинобудування. У приладобудуванні розширюють та удосконалюють виробництво сучасних засобів обліку споживання гарячої і холодної води, регуляторів тиску газу, приладів контактної термометрії. Головні пріоритети хімічної галузі базуються на розширенні асортименту та збільшенні товарів соціальної спрямованості. У деревообробній промисловості реалізується проект Світового банку щодо низьковитратної реструктуризації підприємств, до якого залучено АТ «Луцький меблевий комбінат».

Мал. 116. Луцьк

Місто має ряд визначних історичних, архітектурних пам'яток, свідків багатого історичного минулого Волині. Найвідоміші з них — пам'ятка XIII—XIV ст. Луцький замок (Замок Любарта), Свято-Троїцький собор, Монастир єзуїтів, Костьол святих Апостолів Петра і Павла, Лютеранська кірха. У музеї Волинської ікони представлено понад 600 ікон XVI—XIX ст., безцінною перлиною збірки є Холмська Чудотворна ікона Божої Матері, унікальна пам'ятка візантійського мистецтва XI—XII ст., одна з найвшановуваних християнських святинь.

Городяни Луцька намагаються зберегти історичну самобутність, поєднавши її із сучасними елементами архітектури і благоустрою (мал. 116). Географічне розташування створює необхідні умови для активної міжнародної співпраці з прикордонними воєводствами Польщі та налагодження добросусідських відносин з іншими країнами близького і далекого зарубіжжя.

Географічна задача 45

Розподіліть основні проблеми економічних районів (Карпатського, Центрального, Північно-Західного) за групами: економічні, екологічні, соціальні. Порівняйте проблеми цих районів — що спільного і в чому виявляються відмінності? Запропонуйте варіанти вирішення цих проблем.

Географічна задача 46

Нанесіть на контурну карту назви обласних міст та дати їх заснування. Проаналізуйте картину, що склалася. Які географічні закономірності спостерігаються у заснуванні міст України? Міста яких регіонів України більш давні за часом заснування? Поясніть ці закономірності за допомогою історичних відомостей.

Які спільні риси у географічному положенні більшості обласних міст України? Чому поселення будували у місцях впадіння притоки у велику річку? Наведіть приклади. Які стратегічні принципи враховувалися при виборі місця для заснування нового поселення? Яке це мало значення для економічного розвитку міста?

Контрольні запитання

1. За яким планом характеризують економічні райони?
2. Назвіть економічні райони України. За якими ознаками їх виділяють?
3. Які принципи формування районів?
4. Охарактеризуйте економічний район України (за вибором).
5. Складіть порівняльну характеристику двох регіонів (за вибором).

КОРОТКО ПРО ГОЛОВНЕ

У межах України виділяють дев'ять економічних районів: Донецький, Придніпровський, Північно-Східний, Столичний, Центральний, Подільський, Північно-Західний, Карпатський, Причорноморський. В економічних районах немає єдиних органів територіального управління; при формуванні районів ураховуються господарські, історичні та природні чинники.

Найвищий рівень економічного розвитку в Україні має Донецький район. Галузями спеціалізації району є вугільна, електроенергетична, хімічна промисловість, чорна металургія, машинобудування.

Друге місце за рівнем економічного розвитку посідає Придніпровський район. Галузями спеціалізації району є гірничодобувна, чорна металургія, коксохімія та хімічна промисловість, машинобудування, електроенергетика.

Основними галузями спеціалізації Північно-Східного району є машинобудування й металообробка, хімічна, харчова і легка промисловість.

Індустріально-аграрний комплекс Столичного району спеціалізується на машинобудуванні, легкій, хімічній, харчовій промисловості та багатогалузевому сільському господарстві. Саме тут розташована столиця України місто Київ, що суттєво впливає на рівень розвитку району.

Причорноморський район спеціалізується на машинобудуванні, зокрема виробництві суден та сільськогосподарських машин, харчовій промисловості, сільському та рекреаційному господарстві.

В індустріально-аграрному Карпатському районі розвинена машинобудівна, гірничодобувна, харчова, хімічна, легка, лісова, деревообробна промисловість та промисловість будівельних матеріалів. Крім того, Карпати — відомий курортний та туристичний регіон.

Подільський район має аграрно-індустріальну спеціалізацію, багатогалузеве інтенсивне сільське господарство.

Рівень сформованості Центрального району низький, район належить до індустріально-аграрних, має високопродуктивне сільське господарство.

У Північно-Західному районі провідну роль відіграє харчова промисловість, яка формується цукровою, м'ясною, молочною, масло-сироробною, консервною галузями.

ПОВТОРЕННЯ МАТЕРІАЛУ РОЗДІЛУ IV

I рівень

1. Що називають економічним районом?
2. Який з районів має найбільш високий рівень розвитку?
3. Які з економічних районів мають прикордонне положення?
4. Які з районів мають приморське положення?
5. Які райони займають центральне положення?
6. Укажіть, який з районів має:
  - а) найбільшу площу;
  - б) найбільшу кількість населення;
  - в) найвищу густоту населення;
  - г) найвищий рівень урбанізації.

II рівень

1. Які принципи формування економічних районів?
2. Чим економічний район відрізняється від адміністративної області?
3. За яким планом вивчають економічні райони?
4. У кожному з районів назвіть одне місто, що є центром економічного тяжіння для всього району.
5. У яких районах провідну роль в економіці відіграє промисловість? Сільське господарство?
6. Дайте характеристику господарства Подільського району.

III рівень

1. Чи впливає на економіку району прикордонне положення? Приморське? Відповідь поясніть.
2. Як на районування території України вплинули історичні особливості розвитку господарства і діяльності населення?
3. Доведіть, що наявність або відсутність природних ресурсів впливає на формування господарства району.
4. Назвіть райони, у яких галузі спеціалізації базуються на розробці місцевих корисних копалин.
5. Яка галузь і чому виділяється в харчовій промисловості Центрального району?
6. Охарактеризуйте перспективи розвитку рекреаційного господарства Причорноморського району.

IV рівень

1. Які чинники визначають сучасну спеціалізацію Донецького району? Охарактеризуйте проблеми району.
2. Порівняйте господарство Придніпровського та Північно-Східного районів. Визначте спільні проблеми.
3. Як ви вважаєте, у чому економічна привабливість Києва як столиці держави? Доведіть свою думку.
4. Основа для розвитку яких галузей господарства є природні ресурси Поділля? Охарактеризуйте проблеми району.
5. Чим відрізняється спеціалізація сільського господарства (лісової і лісостепової зони) у межах Північно-Західного району?
6. Порівняйте господарство Карпатського і Донецького районів. Запропонуйте заходи щодо вирішення екологічних проблем обох районів.

РОЗДІЛ V. ЕКОНОМІЧНА І СОЦІАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ СВОЄЇ ОБЛАСТІ

Тема 1. Економіко-географічна характеристика своєї області

Географічна задача 47

Дайте економіко-географічну характеристику своєї області за таким планом:

1. Географічне положення

У якій частині України знаходиться ваша область? У якій природній зоні? Чи має область вихід до морів або державного кордону? Як це позначається на її економіко-географічному розвитку?

Площа області. Порівняйте її з площами інших областей (за атласом). Яка конфігурація області? Умовно приймаємо, що конфігурація Харківської області дорівнює 10 балам. Яку кількість балів, на вашу думку, могла б мати ваша область?

Назвіть сусідні області. Чи межує ваша область з іншими державами? Як це позначається на господарському розвитку області?

Дайте оцінку транспортно-географічному положенню області.

Зробіть висновок: назвіть позитивні і негативні риси економіко-географічного положення вашої області. Порівняйте ЕГП своєї області й сусідніх областей. Як географічне положення впливає на спеціалізацію господарства?

2. Природні умови і ресурси

Назвіть основні форми рельєфу області та найвищу точку. Оцініть рельєф області з погляду господарської діяльності.

Родовища яких корисних копалин є у вашій області? Як вони використовуються?

Охарактеризуйте клімат вашої області: середня температура січня, липня, максимальна й мінімальна температура, кількість опадів.

Назвіть найбільші річки і озера області. Як внутрішні води використовуються в господарській діяльності?

Охарактеризуйте ґрунти, рослинний і тваринний світ області. У якій природній зоні розташована ваша область?

Оцініть за 10-бальною системою природні ресурси свого краю:

- мінеральні;
- земельні;
- агрокліматичні;
- водні;
- лісові;
- рекреаційні.

Зробіть висновок: як природні умови і ресурси впливають на господарський розвиток області?

3. Географічні назви своєї області

Наведіть приклади топоніміки, що відображає природні умови і ресурси вашого краю. Як географічні назви характеризують розміщення виробництва в минулому і тепер? Знайдіть на карті географічні назви, у яких відображено імена і прізвища людей. Чим вони відомі?

4. Характеристика населення

Кількість, густина, розміщення населення по території області. Порівняйте ці показники з аналогічними показниками інших областей України.

Як відбувалося заселення земель вашого краю? До яких історичних земель належить територія вашого краю? Які особливості культури і побуту місцевого населення?

Який адміністративно-територіальний поділ вашого краю? Назвіть найбільші міста області, охарактеризуйте за планом: кількість населення, функції міст. Дайте оцінку демографічній ситуації.

Охарактеризуйте трудові ресурси. У яких галузях господарства зайняте місцеве населення? Який рівень безробіття?

Зробіть висновок щодо впливу населення на рівень розвитку області.

5. Господарство

Загальна характеристика господарства. Накресліть схему галузевої структури господарства області. Яку з цих характеристик можна застосувати до вашої області: індустріальна, індустріально-аграрна, аграрно-індустріальна? Які структурні зміни відбуваються в економіці вашої області останніми роками? Підприємства яких форм власності є у вашому краї? Оцініть рівень взаємозв'язків господарства області.

Промисловість. Назвіть галузі спеціалізації промисловості області. У яких містах розташовані підприємства галузей спеціалізації? Назвіть підприємства вашого краю, що випускають

предмети споживання і продукти харчування. Чи розвинута у вашому краї соціальна й виробнича інфраструктура?

Сільське господарство. Які природно-географічні умови має область для розвитку сільського господарства? Яку спеціалізацію має сільське господарство області? Які основні культури вирощують на полях вашого краю? Яких свійських тварин розводять?

Транспорт. Які види транспорту є у вашому краї? Які основні магістралі проходять територією області? Назвіть основні транспортні вузли.

Проблеми розвитку. Охарактеризуйте економічні, соціальні, екологічні проблеми вашої області. Які перспективи є у господарства вашого краю?

Зробіть висновок: назвіть галузі спеціалізації господарства та запропонуйте заходи щодо підвищення рівня розвитку вашої області.

Практична робота № 10

Нанесіть на контурну карту області найважливіші господарські та культурні об'єкти.

Складіть проект перспективного розвитку області.

ДОДАТОК

Таблиця 1

Чисельність населення на 1 січня 2009 року
та середня чисельність населення за 2008 рік

(тис. осіб)

	На 1 січня 2009 року			Середня чисельність населення за 2008 рік		
	все населення	міське	сільське	все населення	міське	сільське
Україна	46143,7	31587,2	14556,5	46258,2	31628,0	14630,2
Автономна Республіка Крим	1967,3	1237,7	729,6	1969,2	1239,1	730,1
Вінницька	1660,0	812,6	847,4	1666,1	812,7	853,4
Волинська	1036,2	532,7	503,5	1036,3	531,5	504,8
Дніпропетровська	3374,2	2816,1	558,1	3386,3	2826,2	560,1
Донецька	4500,5	4072,1	428,4	4519,7	4088,2	431,5
Житомирська	1294,2	744,2	550,0	1299,8	745,8	554,0
Закарпатська	1243,4	461,9	781,5	1243,0	461,7	781,3
Запорізька	1821,3	1397,1	424,2	1827,1	1400,2	426,9
Івано-Франківська	1381,1	594,8	786,3	1381,8	594,0	787,8
Київська	1727,8	1049,7	678,1	1732,6	1049,3	683,3
Кіровоградська	1027,0	631,7	395,3	1033,4	634,7	398,7
Луганська	2331,8	2019,6	312,2	2343,6	2029,0	314,6
Львівська	2552,9	1547,2	1005,7	2556,4	1547,6	1008,8
Миколаївська	1195,8	808,9	386,9	1199,7	810,7	389,0
Одеська	2392,2	1592,3	799,9	2393,4	1591,0	802,4
Полтавська	1511,4	916,1	595,3	1518,1	918,3	599,8
Рівненська	1151,0	548,6	602,4	1151,5	548,2	603,3
Сумська	1184,0	792,4	391,6	1190,4	794,7	395,7
Тернопільська	1093,3	474,1	619,2	1096,0	474,2	621,8
Харківська	2732,4	2221,5	560,9	2789,2	2224,5	564,7
Херсонська	1099,2	672,0	427,2	1103,3	674,1	429,2
Хмельницька	1341,4	723,8	617,6	1345,8	722,8	623,0
Черкаська	1304,3	726,8	577,5	1309,9	728,4	581,5
Чернівецька	904,1	377,2	526,9	904,3	376,1	528,2
Чернігівська	1121,3	693,6	427,7	1128,6	695,4	433,2
м. Київ	2765,5	2765,5	х	2752,9	2752,9	х
м. Севастополь (міськрада)	380,1	357,0	23,1	379,8	356,7	23,1

Загальні коефіцієнти народжуваності, смертності, природного приросту, шлюбності та розлучуваності по областях України на 1 січня 2009 року

(на 1000 осіб)

	Загальні коефіцієнти					
	народжуваності	смертності	природного приросту	смертності дітей у віці до 1 р.*	шлюбності	розлучуваності
Україна	11,0	16,3	-5,3	10,3	7,2	3,6
Автономна Республіка Крим	11,8	15,5	-3,7	11,7	7,6	3,6
області						
Вінницька	10,8	17,1	-6,3	10,7	7,2	3,6
Волинська	14,7	15,0	-0,3	7,5	7,6	2,6
Дніпропетровська	11,1	17,7	-6,6	10,8	7,2	4,0
Донецька	9,7	18,0	-8,3	12,7	6,8	4,0
Житомирська	11,3	18,2	-6,9	8,1	7,3	3,6
Закарпатська	14,7	12,9	1,8	11,3	7,9	2,3
Запорізька	10,3	16,5	-6,2	9,9	6,9	4,0
Івано-Франківська	12,4	13,3	-0,9	11,2	7,6	3,0
Київська	11,6	17,9	-6,3	7,6	8,2	4,0
Кіровоградська	10,2	18,6	-8,4	12,8	6,2	3,9
Луганська	9,4	17,9	-8,5	14,4	6,9	4,1
Львівська	11,4	13,7	-2,3	8,8	7,5	2,4
Миколаївська	11,2	16,7	-5,5	8,6	6,9	4,2
Одеська	12,0	15,8	-3,8	9,8	7,6	3,8
Полтавська	9,7	18,4	-8,7	8,8	6,6	4,0
Рівненська	14,8	14,1	0,7	9,2	7,7	2,6
Сумська	9,1	18,7	-9,6	10,3	6,2	3,4
Тернопільська	11,3	14,7	-3,4	10,5	7,4	2,8
Харківська	9,8	16,1	-6,3	9,2	7,1	3,8
Херсонська	11,3	16,3	-5,0	12,4	6,7	3,8
Хмельницька	11,0	17,0	-6,0	9,8	7,3	3,4
Черкаська	9,5	17,8	-8,3	11,7	6,7	3,7
Чернівецька	12,3	13,5	-1,2	9,5	7,8	3,5
Чернігівська	8,8	21,0	-12,2	7,9	6,1	3,4
м.Київ	11,6	10,9	0,7	9,5	8,1	3,6
м. Севастополь (міськрада)	11,0	15,7	-4,7	7,7	9,5	5,0

Природний рух населення України (1990—2007 рр.)

	Кількість народжених, тис. осіб	Частка дітей народжених жінками, які не перебували у зареєстрованому шлюбі, %	Кількість померлих, тис. осіб	Природний приріст населення, тис. осіб	Міграція населення між Україною та іншими державами приріст (скорочення) населення, тис. осіб	Кількість зареєстрованих шлюбів, тис.	Кількість зареєстрованих розлучень, тис.
1990	657,2	11,2	629,6	27,6	78,3	482,8	192,8
1991	630,8	11,9	669,9	-39,1	151,3	493,1	200,8
1992	596,8	12,1	697,1	-100,3	287,8	394,1	222,6
1993	557,5	13,0	741,7	-184,2	54,5	427,9	219,0
1994	521,5	12,8	764,6	-243,1	-142,9	399,2	207,6
1995	492,9	13,2	792,6	-299,7	-131,6	431,7	198,3
1996	467,2	13,6	776,7	-309,5	-169,2	307,5	193,0
1997	442,6	15,2	754,2	-311,6	-136,0	345,0	188,2
1998	419,2	16,2	719,9	-300,7	-152,0	310,5	179,7
1999	389,2	17,4	739,2	-350,0	-138,3	344,9	175,8
2000	385,1	17,3	758,1	-373,0	-133,6	274,5	197,3
2001	376,4	18,0	745,9	-369,5	-152,2	309,6	181,3
2002	390,7	19,0	754,9	-364,2	-33,8	317,2	183,5
2003	408,6	19,9	765,4	-356,8	-24,2	371,0	177,2
2004	427,3	20,4	761,3	-334,0	-7,6	278,2	173,2
2005	426,1	21,4	782,0	-355,9	4,6	332,1	183,5
2006	460,4	21,1	758,1	-297,7	14,2	355,0	179,1
2007	472,7	21,4	762,9	-290,2	16,8	416,4	178,4

Таблиця 4

Коефіцієнти народжуваності

(число народжених на 1000 жінок відповідного віку)

	Коефіцієнти народжуваності за віком матері								Сумарний коефіцієнт народжуваності**
	15-19*	15-19*	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49*	
1990	53,3	59,1	161,7	87,7	41,6	15,1	3,4	0,1	1,844
1991	51,2	60,3	156,9	82,4	37,9	13,8	3,1	0,1	1,773
1992	48,2	60,5	147,8	76,5	34,6	12,5	2,8	0,2	1,674
1993	44,6	58,4	135,5	72,2	32,0	11,7	2,5	0,2	1,563
1994	41,4	57,0	126,1	67,8	29,6	10,9	2,4	0,2	1,470
1995	38,9	55,1	119,1	65,7	27,5	9,9	2,1	0,1	1,397
1996	36,8	51,5	114,2	62,8	26,6	9,3	1,9	0,1	1,332
1997	34,9	46,2	108,6	61,4	26,4	9,4	1,9	0,1	1,270
1998	33,1	41,5	103,3	59,2	26,2	9,1	2,0	0,1	1,207
1999	30,8	35,0	95,8	56,8	25,9	8,7	1,9	0,1	1,121
2000	30,6	32,1	94,9	57,8	26,5	8,7	1,9	0,1	1,110
2001	30,0	29,2	90,7	58,7	27,6	9,0	1,9	0,1	1,086
2002	31,2	29,2	91,3	62,7	30,2	9,8	1,9	0,1	1,126

	Коефіцієнти народжуваності за віком матері								Сумарний коефіцієнт народжуваності**
	15-49*	15-19*	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49*	
2003	32,7	29,0	92,3	67,1	33,0	10,9	2,0	0,1	1,172
2004	34,3	29,6	93,4	70,6	35,4	12,2	2,2	0,1	1,218
2005	34,4	28,6	88,8	71,7	37,7	13,3	2,3	0,1	1,213
2006	37,5	29,5	92,2	79,4	42,7	15,5	2,5	0,1	1,254
2007	38,8	30,3	92,2	81,3	45,4	16,8	2,9	0,1	1,317

*До цих груп відповідно включено число народжених у матерів до 15 і старше 49 років

** На одну жінку

Розподіл мігрантів за потоками і типом поселень

Таблиця 5

(осіб)

	2008			2007		
	число прибулих	число вибулих	сальдо міграції	число прибулих	число вибулих	сальдо міграції
Міські поселення та сільська місцевість						
Всього	286882	279181	7701	298576	291657	6919
в тому числі:						
внутрішньорегіональна міграція	166847	166847	x	172796	172796	x
міжрегіональна міграція	102406	102406	x	104790	104790	x
міждержавна міграція	17629	9928	7701	20990	14071	6919
із них:						
з країнами СНД	14323	6389	7934	16828	9746	7082
з іншими країнами	3306	3539	-233	4162	4325	-163
Міські поселення						
Всього	194398	188045	6353	200795	196955	3840
в тому числі:						
внутрішньорегіональна міграція	105729	107074	-1345	107409	111822	-4413
міжрегіональна міграція	75128	73151	1977	76818	74280	2538
міждержавна міграція	13541	7820	5721	16568	10853	5715
із них:						
з країнами СНД	10559	4967	5592	12625	7381	5244
з іншими країнами	2982	2853	129	3943	3472	471
Сільська місцевість						
Всього	92484	91136	1348	97781	94702	3079
в тому числі:						
внутрішньорегіональна міграція	61118	59773	1345	65387	60974	4413
міжрегіональна міграція	27278	29255	-1977	27972	30510	-2538
міждержавна міграція	4088	2108	1980	4422	3218	1204
із них:						
з країнами СНД	3764	1422	2342	4203	2365	1838
з іншими країнами	324	686	-362	219	853	-634

Розподіл населення за віком

	Розподіл населення за віком на початок року, тис. осіб	у тому числі у віці:				
		0-14 років	15-24 років	25-44 років	45-64 років	65 і понад років
1990	51556,5	11084,2	6935,2	14513,2	12849,3	6174,6
1991	51623,5	11029,5	7002,9	14764,5	12497,5	6329,1
1992	51708,2	10951,4	7055,0	14879,3	12314,3	6508,2
1993	51870,4	10915,4	7118,7	15006,7	12139,3	6690,3
1994	51715,4	10767,7	7146,1	14973,0	11965,3	6863,3
1995	51300,4	10528,7	7159,6	14727,0	11924,0	6961,1
1996	50874,1	10246,0	7164,4	14578,3	11826,4	7059,0
1997	50400,0	9952,4	7131,7	14435,2	11827,9	7052,8
1998	49973,5	9624,5	7117,9	14325,9	11878,6	7026,6
1999	49544,8	9206,0	7202,0	14226,8	12008,4	6901,6
2000	49115,0	8781,0	7275,9	14092,2	12147,0	6818,9
2001	48663,6	8373,3	7325,5	13992,0	12128,8	6844,0
2002*	48240,9	7949,9	7381,2	13851,5	12079,7	6978,6
2003	47823,1	7569,5	7457,8	13726,8	11875,5	7193,5
2004	47442,1	7246,3	7478,6	13590,9	11757,0	7369,3
2005	47100,5	6989,8	7455,7	13460,6	11687,2	7507,2
2006	46749,2	6764,7	7366,7	13342,8	11707,8	7567,2
2007	46465,7	6606,4	7266,8	13249,5	11739,9	7603,1
2008	46192,3	6501,1	7103,1	13206,6	11874,8	7506,7

Таблиця 7

Зайнятість населення України

Роки	1990		1999		2001		2005	
	млн. осіб	У % до всього зайн. насел.	млн. осіб	У % до всього зайн. насел.	млн. осіб	У % до всього зайн. насел.	млн. осіб	У % до всього зайн. насел.
Всього	25.4	100.0	21.8	100.0	20.9	100.0	20.3	100.0
В галузях економіки	25.4	100.0	18.8	86.1	18.8	71.5	20.3	100.0
Промисловість	7.8	30.8	4.4	19.9	3.9	18.8	4.0	19.7
Сільське та лісове господарство	5.0	19.8	4.9	22.6	2.4	11.5	4.0	19.7
Будівництво	2.4	9.4	1.0	4.5	0.8	3.7	0.9	4.4
Транспорт і зв'язок	1.8	7.2	1.2	5.6	1.1	5.4	1.4	6.9
Торгівля, громадське харчування, мат.-тех. постачання, збут та заготівля, готельний бізнес	1.9	7.3	1.5	6.9	1.2	5.6	1.4	6.9

Роки	1990		1999		2001		2005		
	Всього зайнято	млн. осіб	У % до всього зайн. насел.	млн. осіб	У % до всього зайн. насел.	млн. осіб	У % до всього зайн. насел.	млн. осіб	У % до всього зайн. насел.
Галузі									
Охорона здоров'я, фізкультура та спеціальне забезпечення	1.5	5.9	1.4	6.6	1.4	6.5	1.3	6.8	
Освіта, культура, мистецтво, наука та наукове обслуговування	3.0	11.9	2.2	10.3	2.1	9.9	2.0	9.5	
Фінансування, кредитування, страхування	0.1	0.4	0.2	0.7	0.2	0.8	0.2	1.0	
Апарат органів державного та господарського управління	0.4	1.5	0.8	3.4	0.9	4.2	1.1	5.4	
Інші сфери економічної діяльності	1.5	5.8	4.2	17.5	6.9	33.6	4.0	19.7	

Таблиця 8

Безробіття населення

	Безробітне населення працездатного віку, зареєстроване у державній службі зайнятості			Потреба в робочій силі, на кінець року	Навантаження незайнятого населення на одне вільне робоче місце, вакантну посаду, на кінець року	Середній розмір допомоги по безробіттю в грудні				
	в середньому, тис. осіб	у % до				тис. осіб	осіб	гривень	у %	
		економічно активного населення працездатного віку	населення працездатного віку						до мінімальної заробітної плати	до попереднього року
2000	1178,7	5,6	4,2	68,2	17	59,39	50,3	119,2		
2001	1063,2	5,1	3,8	96,9	11	85,23	72,2	143,5		
2002	1028,1	5,0	3,7	123,9	9	105,98	64,2	124,3		
2003	1024,2	5,0	3,6	138,8	7	118,32	57,7	111,6		
2004	975,5	4,7	3,5	166,5	6	146,37	61,8	123,7		
2005	891,9	4,4	3,2	186,6	5	192,89	58,1	131,8		
2006	784,5	3,8	2,8	170,5	5	251,48	62,9	130,4		
2007	673,1	3,3	2,4	169,7	4	339,27	73,8	134,9		

Валовий внутрішній продукт

Роки	У фактичних цінах		Індекси фізичного обсягу			Індекси-дефлятори
	валовий внутрішній продукт	валовий внутрішній продукт у розрахунку на одну особу	валовий внутрішній продукт	валовий внутрішній продукт у розрахунку на одну особу	валовий внутрішній продукт	валовий внутрішній продукт
	млрд. крб.	тис. крб.	відсотків до попереднього року		відсотків до 1990 року	відсотків до попереднього року
1990	167	3				
1991	299	6	91,3	91,1	91,3	196,2
1992	5033	97	90,1	89,8	82,3	1866,0
1993	148273	2842	85,8	85,7	70,6	3435,4
1994	1203769	23184	77,1	77,4	54,4	1053,5
1995	5451642	105793	87,8	88,5	47,8	515,5
	млн. грн.	грн.	відсотків до попереднього року		відсотків до 1990 року	відсотків до попереднього року
1996	81519	1595	90,0	90,7	43,0	166,2
1997	93365	1842	97,0	97,8	41,7	118,1
1998	102593	2040	98,1	98,8	40,9	112,1
1999	130442	2614	99,8	100,6	40,8	127,3
2000	170070	3436	105,9	106,7	43,2	123,1
2001	204190	4195	109,2	111,1	47,2	109,9
2002	225810	4685	105,2	106,3	49,7	105,1
2003	267344	5591	109,6	110,5	54,4	108,0
2004	345113	7273	112,1	113,0	61,0	115,1
2005	441452	9372	102,7	103,5	62,7	124,5
2006	544153	11630	107,3	108,1	67,3	114,8

Таблиця 10

Основні показники міжнародних зіставлень ВВП за 2005 рік

(відносно рівня США)

Країни і території ¹⁾	ВВП (млрд. доларів США за ПКС)	Частка країни в сукупному ВВП за ПКС (Світ = 100%)	ВВП у розрахунку на одну особу за ПКС (доларів США)	ВВП у розрахунку на одну особу за ПКС (США = 100%)	ПКС (національних грошових одиниць за 1 долар США)	Порівняльний рівень цін (США = 100%)
СНД						
Азербайджан	38,4	0,07	4 648	11,2	1631,6	35
Білорусь	83,5	0,15	8 541	20,5	779,3	36
Вірменія	12,6	0,02	3 903	9,4	178,6	39
Грузія	15,3	0,03	3 505	8,4	0,7	41

Додаток

Країни і території ⁽¹⁾	ВВП (млрд. доларів США за ПКС)	Частка країни в сукупному ВВП за ПКС (Світ = 100%)	ВВП у розрахунку на одну особу за ПКС (доларів США)	ВВП у розрахунку на одну особу за ПКС (США = 100%)	ПКС (національних грошових одиниць за 1 долар США)	Порівняльний рівень цін (США = 100%)
Казахстан	131,8	0,24	8 699	20,9	57,6	43
Киргизстан	8,9	0,02	1 728	4,1	11,4	28
Республіка Молдова	8,5	0,02	2 362	5,7	4,4	35
Російська Федерація	1697,5	3,09	11861	28,5	12,7	45
Таджикистан	9,7	0,02	1 413	3,4	0,7	24
Україна	263,0	0,48	5 583	13,4	1,7	33
Разом	2269,2	4,13	9202	22,1		43
Західна Азія						
Бахрейн	20,2	0,04	27257	65,4	0,2	66
Єгипет	353,5	0,64	5051	12,1	1,6	28
Йорданія	23,5	0,04	4297	10,3	0,4	54
Ірак	89,5	0,16	3202	7,7	558,3	38
Ємен	46,2	0,08	2278	5,5	69,4	36
Катар	55,9	0,10	68749	165,0	2,7	75
Кувейт	110,5	0,20	44982	107,9	0,2	73
Ліван	38,4	0,07	10220	24,5	846,9	56
Оман	51,1	0,09	20350	48,8	0,2	60
Саудівська Аравія	491,0	0,89	21236	51,0	2,4	64
Сирійська Арабська Республіка	75,1	0,14	4062	9,7	19,7	38
Разом	1355,0	2,46	7716	18,5		51
Південна Америка						
Аргентина	419,6	0,76	11076	26,6	1,3	44
Болівія	34,2	0,06	3623	8,7	2,2	28
Бразилія	1585,1	2,88	8606	20,7	1,4	56
Венесуела	262,8	0,48	9888	23,7	1151,5	55
Колумбія	264,0	0,48	6314	15,2	1080,6	47
Парагвай	23,0	0,04	3905	9,4	2004,3	32
Перу	176,2	0,32	6474	15,5	1,5	45
Уругвай	30,7	0,06	9277	22,3	13,3	54
Чилі	199,8	0,36	12277	29,5	333,3	60
Еквадор	86,4	0,16	6541	15,7	0,4	42
Разом	3081,9	5,61	8425	20,2		52

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ I. УКРАЇНА НА КАРТІ СВІТУ	9
Тема 1. Економіко-географічне положення України	9
Тема 2. Адміністративно-територіальний устрій	16
РОЗДІЛ II. НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ	26
Тема 1. Кількість, розміщення й густота населення, його вікова і статевая структура	26
Тема 2. Національний та етнічний склад населення	36
Тема 3. Системи розселення і розвиток поселень	48
Тема 4. Трудові ресурси і зайнятість населення	56
РОЗДІЛ III. ГОСПОДАРСТВО	66
Тема 1. Загальна характеристика господарства України	66
Тема 2. Економічний потенціал України	80
Тема 3. Промисловість	88
Тема 4. Паливна промисловість	97
Тема 5. Електроенергетика	105
Тема 6. Металургійна промисловість	116
Тема 7. Машинобудування і металообробка	126
Тема 8. Хімічна промисловість	136
Тема 9. Лісова і деревообробна промисловість	144
Тема 10. Промисловість будівельних матеріалів	151
Тема 11. Легка промисловість. Художні промисли	155
Тема 12. Харчова промисловість	162
Тема 13. Сільське господарство	170
Тема 14. Транспорт	186
Тема 15. Соціальна сфера	198
Тема 16. Україна і світове господарство. Зовнішні економічні зв'язки України	205
РОЗДІЛ IV. ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ УКРАЇНИ	230
Тема 1. Економіко-географічний поділ України	230
РОЗДІЛ V. ЕКОНОМІЧНА І СОЦІАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ СВОЄЇ ОБЛАСТІ	269
Тема 1. Економіко-географічна характеристика своєї області	269
ДОДАТОК	272
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	286

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Агломерація 51
 Адміністративно-територіальний поділ 16
 Антрацит 100
 Асиміляція 40
 Безробіття 59
 Валовий внутрішній продукт 81
 Валовий національний продукт 81
 Вантажобіг 186
 Виробнича інфраструктура 74
 Виробнича сфера 72
 Відтворення населення 30
 Вікова структура населення 34
 Врожайність 173
 Галузь 71
 Геополітичне положення 9
 Ґрнянчо-геологічні умови 100
 Глобалізація 217
 Господарський комплекс 66
 Густота населення 27
 Депопуляція 31
 Демографія 31
 Депортація 38
 Діаспора 42
 Економіко-географічне положення 9
 Економіка 66
 Економічний район 230
 Елеватор 172
 Електроенергетика 105
 Еміграція 32
 Ерозія 172
 Етнічні землі 16
 Етнографічний район 18
 Етнос 36
 Іміграція 32
 Інфраструктура 74
 Каботажні перевезення 190
 Кольорова металургія 121
 Комбінування 77
 Концентрація 77
 Кооперування 68, 77
 Корінні народи 40
 Лісова промисловість 144
 Легка промисловість 155
 Машинобудування 126
 Меліорація 172
 Механічний рух населення 28
 Міжгалузевий господарський комплекс 73
 Міжнародний поділ праці 205
 Місто 49
 Народжуваність 28
 Науково-технологічні парки 138
 Нація 36
 Національна економіка 69
 Національний дохід 81
 Національний склад 39
 Національні меншини 40
 Невиробнича сфера 72
 Паливна промисловість 97
 Паливно-енергетичний баланс 110
 Паливно-енергетичний комплекс 105
 Пасажирообіг 186
 Підприємництво 78
 Політична нація 40
 Приміське господарство 181
 Природний приріст населення 28
 Природний рух населення 28
 Природні ресурси 80
 Продуктивні сили 66
 Промисловість 88
 Промисловість будівельних матеріалів 151
 Рекреація 202
 Ринкова інфраструктура 74
 Розселення 48
 Рослиництво 170
 Сальдо міграції 32
 Селекція 172
 Селище міського типу 49
 Село 49
 Сільське господарство 170
 Сільськогосподарські угіддя 171
 Смертність 28
 Соціальна інфраструктура 74
 Соціальна сфера 198
 Спеціалізація 68, 77
 Сталий розвиток 86
 Статеві структура населення 34
 Сусіди першого порядку 12
 Тваринництво 170
 Територіальна структура 78
 Територіальний поділ праці 66
 Технополіси 134
 Транспортна система 186
 Транспортний коридор 14
 Трудові ресурси 56
 Харчова промисловість 162
 Хімічна промисловість 136
 Урбанізація 50
 Чорна металургія 116